

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СИДОРЕНКО ДМИТРО ВАДИМОВИЧ

УДК 343.1

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО
ПРОВАДЖЕННЯ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ**

Спеціальність 081 Право
(Галузь знань 08 Право)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Д.В. Сидоренко**

Наукові керівники: **Бондаренко Олексій Олексійович**, кандидат юридичних наук, доцент; **Харченко Вадим Борисович**, доктор юридичних наук, професор

Харків – 2025

АНОТАЦІЯ

Сидоренко Д.В. **Забезпечення прав учасників кримінального провадження під час проведення судової експертизи. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі права за спеціальністю 081 Право. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Міністерство освіти і науки України, Україна, Харків, 2025.

Дисертацію присвячено теоретичному аналізу процесуального механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження під час проведення судової експертизи та визначенню перспектив його удосконалення.

У першому розділі дисертації здійснено загальну характеристику механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження. Аналізуючи сутність і форми механізму забезпечення прав учасників кримінального процесу, підтримується позиція, згідно з якою права людини представляють її можливості (економічні, соціальні, духовні, правові тощо), котрі законодавчо закріплені державою, і які особа використовує задля задоволення власних інтересів. Основним у характеристиці прав і свобод людини слід вважати те, що вони мають перебувати під захистом держави й закону. Ефективність використання особою своїх прав і свобод, врешті їх реальність залежать від рівня їх захищеності та гарантованості. Законодавче закріплення певного суб'єктивного права має означати можливість для людини вільно користуватися наданими їй законом благами.

Обґрунтовано думку про те, що засоби забезпечення прав учасників кримінального процесу слід розглядати в якості умов дієвого захисту від незаконного обмеження їх прав. Вони надають можливість уникати слідчих і судових помилок. Забезпечення прав людини не має руйнувати можливостей захисту інтересів суспільства. Разом з цим, захист інтересів суспільства не може перешкоджати можливості захисту інтересів особи.

Пропонується розуміти під механізмом забезпечення прав учасників

кримінального провадження кримінальні процесуальні гарантії прав особи, що регламентовані у чинному законодавстві та реалізуються дізнавачем, слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом під час здійснення кримінальної процесуальної діяльності задля охорони й захисту прав учасників кримінального судочинства.

Стверджується, що механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження можна розглядати як явище правової системи, що включає в себе певні елементи або складові конструкції. Тому для розуміння сутності механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження необхідно розкрити зміст його форм, і відповідно до цього сформулювати комплексне розуміння даного механізму. Необхідність дослідження даного питання полягає у тому, що кожна форма механізму забезпечення прав і свобод особи спрямована на досягнення власної цілі та завдання. Тому лише при сукупному аналізі форм забезпечення можна зрозуміти внутрішню побудову механізму забезпечення прав, та, відповідно, його функціональне призначення.

Наголошується, що формами механізму забезпечення прав учасників кримінального процесу є: створення особами, які здійснюють кримінальне провадження, відповідних умов для реалізації особою власних прав; охорона прав; захист прав.

Сформульовано висновок, згідно з яким механізм реалізації прав особи не можна ототожнювати із механізмом забезпечення прав. Однією з цілей механізму забезпечення прав учасника кримінального провадження є надання можливостей особі належно здійснити надані їй права, а не визначити, яким чином вона буде ними користуватися та розпоряджатися.

Констатується, що під охороною прав і свобод людини слід розуміти діяльність, що спрямована на попередження та недопущення порушень прав і свобод кожного учасника кримінального провадження. Основними видами даної діяльності є надання правової допомоги захисником, процесуальне керівництво прокурора досудовим розслідуванням, судовий контроль.

Обґрунтовано позицію, згідно з якою поняття «охорона прав» й «захист прав» слід розмежовувати, оскільки вони направлені на досягнення різних цілей та відрізняються способами використання. Охорона прав та свобод людини спрямована на попередження та недопущення порушень прав і свобод кожного учасника кримінального провадження. Захист прав здійснюється при порушенні прав, погрозі порушення, або при перешкоді їх здійсненню. Не можна ототожнювати ці різнопланові категорії, оскільки «охорона прав» в юридичному сенсі означає статичний стан норм права, що спрямований безпосередньо на попередження порушень прав учасників кримінального провадження. Порушення цих прав веде до динамічного стану реалізації права на захист. Тобто, до захисту прав громадяни вимушені звертатися лише тоді, коли порушені їх права чи інтереси, що охороняються законом.

Підтримується думка про те, що захист прав учасників кримінального провадження – це діяльність, яка полягає у недопущенні порушень прав особи (у разі погрози порушення прав чи при перешкоді їх здійсненню), або у формі відновлення порушених прав, що направлена на повну реабілітацію прав особи, відшкодування їй завданої шкоди, а також притягнення винної особи до юридичної відповідальності.

Виокремлено структурні елементи механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження. У цьому контексті стверджується, що кожний учасник кримінального провадження має як загальний (конституційний) статус, що характеризує його положення як громадянина держави так і галузевий (кримінальний процесуальний) статус – статус особи як учасника кримінального провадження (статус потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, цивільного позивача, цивільного відповідача).

Сформульовано твердження, згідно з яким до структурних елементів механізму забезпечення прав учасників кримінального процесу слід віднести: об'єкт забезпечення, яким виступають права учасників кримінального судочинства; суб'єкти забезпечення, тобто дізнавач, слідчий, прокурор, слідчий

суддя, суд; зміст забезпечення, тобто діяльність вищевказаних суб'єктів щодо забезпечення прав учасників кримінального процесу.

У другому розділі дисертації визначено правову сутність судової експертизи у кримінальному процесі. Підтримується позиція, згідно з якою при визначенні спеціальних знань слід враховувати не лише їх сутність, але й службову роль у системі кримінального судочинства, тісний зв'язок із теорією та практикою доказування, а саме з правилами збирання, перевірки та оцінки доказів. Обсяг правових знань, які повинні визнаватися спеціальними для слідчого, прокурора і суду, визначається обсягом знань, які не є професійними для зазначених суб'єктів.

Сформульовано висновок, згідно з яким під спеціальними знаннями у кримінальному провадженні слід розуміти знання в різних галузях, що отримані в результаті спеціальної підготовки чи досвіду та використовуються з метою отримання доказової інформації. Спеціальними знаннями у кримінальному судочинстві є виключно знання неправового характеру. Правові ж знання є професійними знаннями для дізнавача, слідчого, прокурора, судді.

Стверджується, що процесуальними формами використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві є: 1. Залучення спеціаліста, перекладача, педагога, психолога, судово-медичного експерта, лікаря. 2. Залучення експерта. 3. Витребування висновків ревізій та актів перевірок. 4. Допит обізнаних свідків та експертів. 5. Консультації та роз'яснення спеціаліста.

Проаналізовано точки зору науковців щодо визначення ознак судової експертизи. Стверджується, що змістом судової експертизи є комплексне проведення процесуальних (залучення експерта до кримінального провадження, отримання зразків для експертизи тощо) та дослідницьких (вивчення експертом об'єктів і матеріалів, аналіз і порівняння їх якостей, ознак тощо) дій.

Визначено поняття судової експертизи. Під нею розуміється процес дослідження об'єктів та явищ, що виконується експертом з використанням спеціальних знань за залученням стороною кримінального провадження або

слідчим суддею за клопотанням сторони захисту чи судом, результати якого формулюються в висновку експерта. Останній є самостійним процесуальним джерелом доказів.

У третьому розділі дисертації досліджено механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження під час проведення судової експертизи. Обґрунтовано висновок, згідно з яким за ініціативою сторони захисту судовий експерт може бути залучений до участі у кримінальному провадженні наступними способами: 1. Самостійне залучення експерта на договірних умовах для проведення експертизи. 2. Залучення експерта слідчим суддею, судом за клопотанням сторони захисту. 3. Залучення експерта шляхом ініціювання проведення судової експертизи перед стороною обвинувачення.

Стверджується, що, враховуючи вимоги КПК України щодо необхідності забезпечення прав учасників кримінального провадження під час проведення процесуальних дій, процесуальні можливості стосовно способів залучення судового експерта стороною захисту до участі у кримінальному процесі мають бути роз'яснені стороною обвинувачення та судом.

Зазначається, що усі учасники кримінального провадження, які зацікавлені у його вирішенні, повинні мати рівні процесуальні можливості для відстоювання своїх прав та законних інтересів.

Зроблено висновок, згідно з яким на даний час потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач можуть бути суб'єктами ініціації залучення експерта до участі у кримінальному провадженні лише у випадку подання стороні обвинувачення відповідного клопотання.

Потерпілому, цивільному позивачу, цивільному відповідачу пропонується надати право самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи. У КПК України доцільно також регламентувати можливість звернення вищевказаних учасників кримінального провадження до слідчого судді з клопотанням про проведення експертизи, як це передбачено в КПК України стосовно сторони захисту.

Констатується наявність труднощів у ході відбирання зразків для проведення експертизи стороною захисту, якщо вона звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею. Сторона захисту у даному випадку може не володіти спеціальними знаннями щодо особливостей відбору таких зразків. Разом з цим, вона не наділена владними повноваженнями для примусового виконання зазначеної дії.

Ключові слова: права і свободи людини, кримінальне провадження, права учасників кримінального провадження, механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження, спеціальні знання, судова експертиза, досудове розслідування, докази.

ANNOTATION

Sydorenko Dm.V. Ensuring the rights of participants in criminal proceedings during forensic examination. – Qualification scientific work in the form of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in Law, specialty 081 Law. – V. N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Ukraine, Kharkiv, 2025.

The dissertation is devoted to the theoretical analysis of the procedural mechanism for ensuring the rights of participants to criminal proceedings during forensic examination and determining the prospects for its improvement.

The first chapter of the dissertation provides a general description of the mechanism for ensuring the rights of participants to criminal proceedings. Analyzing the essence and forms of the mechanism for ensuring the rights of participants to criminal proceedings, the author supports the position that human rights represent human capabilities (economic, social, spiritual, legal, etc.) which are legally enshrined by the State and which a person uses to satisfy his/her own interests. The main characteristic of human rights and freedoms is that they should be protected by

the state and the law. The effectiveness of a person's use of his or her rights and freedoms, and ultimately their reality, depend on the level of their protection and guarantee. Legislative consolidation of a certain subjective right should mean that a person can freely use the benefits provided by law.

The author substantiates the view that the means of ensuring the rights of participants to criminal proceedings should be considered as a condition precedent to protection against unlawful restriction of their rights. They make it possible to avoid investigative and judicial errors. Ensuring human rights should not destroy the ability to protect the interests of society. At the same time, the protection of the interests of society cannot prevent the protection of the interests of an individual.

The author suggests that the mechanism for ensuring the rights of participants to criminal proceedings should be understood as criminal procedural guarantees of individual rights regulated by current legislation and implemented by an investigator, an investigator, a prosecutor, an investigating judge, and a court in the course of criminal procedural activities with a view to protecting and defending the rights of participants to criminal proceedings.

It is argued that the mechanism for ensuring the rights of participants to criminal proceedings can be viewed as a phenomenon of the legal system which includes certain elements or components of the structure. Therefore, in order to understand the essence of the mechanism for ensuring the rights of participants to criminal proceedings, it is necessary to reveal the content of its forms, and accordingly, to formulate a comprehensive understanding of this mechanism. The need to study this issue lies in the fact that each form of the mechanism for ensuring the rights and freedoms of a person is aimed at achieving its own goal and task. Therefore, it is only through a comprehensive analysis of the forms of enforcement that one can understand the internal structure of the mechanism for ensuring rights and, accordingly, its functional purpose.

The author emphasizes that the forms of the mechanism for ensuring the rights of participants to criminal proceedings are as follows: creation of appropriate

conditions for the exercise of rights by persons conducting criminal proceedings; protection of rights; and defense of rights.

The author comes to the conclusion that the mechanism for realization of individual rights cannot be equated with the mechanism for ensuring rights. One of the purposes of the mechanism for ensuring the rights of a participant in criminal proceedings is to enable a person to properly exercise the rights granted to him/her, and not to determine how he/she will use and dispose of them.

It is noted that protection of human rights and freedoms should be understood as activities aimed at preventing and preventing violations of the rights and freedoms of each participant to criminal proceedings. The main types of this activity are the provision of legal aid by a defense counsel, procedural guidance of the prosecutor during the pre-trial investigation and judicial control.

The author substantiates the position that the concepts of “protection of rights” and “protection of rights” should be distinguished, since they are aimed at achieving different goals and differ in the ways they are used. The protection of human rights and freedoms is aimed at preventing and preventing violations of the rights and freedoms of each participant to criminal proceedings. The protection of rights is carried out in case of violation of rights, threat of violation, or obstruction of their exercise. These diverse categories cannot be equated, since “protection of rights” in the legal sense means a static state of legal norms aimed directly at preventing violations of the rights of participants in criminal proceedings. Violation of these rights leads to a dynamic state of realization of the right to defense. That is, citizens are forced to seek protection of their rights only when their rights or interests protected by law are violated.

The author supports the view that protection of the rights of participants to criminal proceedings is an activity which consists in preventing violations of a person's rights (in case of a threat of violation of rights or in case of obstruction of their exercise), or in the form of restoration of violated rights aimed at full rehabilitation of a person's rights, compensation for damage caused to him/her, and also at bringing the perpetrator to legal liability.

The author identifies the structural elements of the mechanism for ensuring the rights of participants to criminal proceedings. In this context, it is argued that each participant to criminal proceedings has both a general (constitutional) status which characterizes his/her position as a citizen of the State and a sectoral (criminal procedure) status – the status of a person as a participant to criminal proceedings (status of a victim, suspect, accused, civil plaintiff, civil defendant).

The author formulates the statement according to which the structural elements of the mechanism for ensuring the rights of participants to criminal proceedings should include: the object of ensuring, which is the rights of participants to criminal proceedings; subjects of ensuring, i.e., an investigator, a prosecutor, an investigating judge, and a court; and the content of ensuring, i.e., the activities of the above-mentioned subjects to ensure the rights of participants to criminal proceedings.

The second section of the dissertation defines the legal essence of forensic examination in criminal proceedings. The author supports the position that when defining special knowledge, one should take into account not only its essence, but also its official role in the criminal justice system, and its close connection with the theory and practice of proof, namely, the rules of collection, verification and evaluation of evidence. The scope of legal knowledge which should be recognized as special for investigators, prosecutors and courts is determined by the scope of knowledge which is not professional for these subjects

The author concludes that special knowledge in criminal proceedings should be understood as knowledge in various fields obtained as a result of special training or experience and used for the purpose of obtaining evidentiary information. Special knowledge in criminal proceedings is exclusively knowledge of a non-legal nature. Legal knowledge is the professional knowledge of an inquirer, investigator, prosecutor, and judge.

It is argued that the procedural forms of the use of specialized knowledge in criminal proceedings are: 1. Involvement of a specialist. 2. Involvement of an expert.

3. Participation of a forensic expert or doctor in the examination of a person. 4. Requesting and receiving audit reports and inspection reports.

The author analyzes the views of scholars on the definition of forensic examination features. It is argued that the content of forensic examination is a comprehensive conduct of procedural (involvement of an expert in criminal proceedings, obtaining samples for examination, etc.) and organizational (examination by an expert of objects and materials, analysis and comparison of their qualities, features, etc.) actions.

The concept of forensic examination is defined. It is understood as the process of studying objects and phenomena performed by an expert using special knowledge with the involvement of a party to criminal proceedings or an investigating judge at the request of the defense or the court, the results of which are formulated in the expert's opinion. The latter is an independent procedural source of evidence.

The third chapter of the dissertation examines the mechanism of ensuring the rights of participants to criminal proceedings during forensic examination. The author comes to the conclusion that at the initiative of the defense, a forensic expert may be involved in criminal proceedings in the following ways: 1. Independent engagement of an expert on contractual terms to conduct an examination. 2. Involvement of an expert by an investigating judge, court at the request of the defense. 3. Involvement of an expert by initiating a forensic examination before the prosecution.

It is argued that, given the requirements of the CPC of Ukraine regarding the need to ensure the rights of participants to criminal proceedings during procedural actions, the procedural possibilities regarding the ways in which the defense can engage a forensic expert to participate in criminal proceedings should be explained by the prosecution and the court.

It is noted that all participants to criminal proceedings who are interested in its resolution should have equal procedural opportunities to assert their rights and legitimate interests.

The author concludes that currently, a victim, a civil plaintiff, and a civil defendant may initiate the involvement of an expert in criminal proceedings only if the prosecution submits a relevant motion.

It is proposed to grant the victim, civil plaintiff, and civil defendant the right to independently engage experts on contractual terms to conduct an expert examination. The CPC of Ukraine should also regulate the possibility for the above-mentioned participants in criminal proceedings to apply to the investigating judge with a request for an expert examination, as provided for in the CPC of Ukraine in relation to the defense.

It is noted that there are difficulties in taking samples for examination by the defense, if it has applied for an examination or at the request of which the examination is appointed by the investigating judge. The defense in this case may not have special knowledge of the specifics of taking such samples. At the same time, it does not have the authority to enforce this action.

Keywords: human rights, criminal proceedings, rights of participants to criminal proceedings, mechanism for ensuring the rights of participants to criminal proceedings, specialized knowledge, forensic examination, pre-trial investigation, evidence.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Сидоренко Д. В. Сутність, форми та структурні елементи механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 458–461. URL: http://lsej.org.ua/12_2022/108.pdf.

2. Сидоренко Д. В. Поняття спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2022. № 6. С. 253–260.

3. Сидоренко Д. В. Забезпечення прав сторони захисту під час проведення судової експертизи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 347–351. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/05/62.pdf>.

4. Сидоренко Д. В. Забезпечення прав потерпілого та інших учасників кримінального провадження під час проведення судової експертизи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 614–616. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2023/148.pdf.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Сидоренко Д. В. Права учасників кримінального провадження у ході проведення судової експертизи. *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття* : тези доп. учасників III Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 19 черв. 2020 р.); Наук.-дослід. ін-т публ. політики і соц. наук. Харків: НДІ ППСН, 2020. С. 205–206.

6. Сидоренко Д. В. Правова природа судової експертизи у кримінальному процесі. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб.

матеріалів міжнар. наук.-практ. конф.-полілогу (м. Харків, 15-16 квіт. 2021 р.). Харків : Право, 2021. С. 77–78.

7. Сидоренко Д. В. Окремі аспекти забезпечення прав суб'єктів кримінального процесу під час проведення судової експертизи. *Теоретичні та практичні проблеми конституціоналізму в Україні* (круглий стіл з нагоди 25-ї річниці Конституції України): збірник матеріалів доповідей учасників круглого столу. (Харків, 18 черв. 2021 р.). Харків, 2021. С. 53–54.

8. Сидоренко Д. В. Процесуальні форми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів в умовах воєнного стану* : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 черв. 2022 р.) /МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Харків : ХНУВС, 2022. С. 401–403.

9. Сидоренко Д. В. Сутність спеціальних знань як ознаки судової експертизи у кримінальному процесі. *Теоретичні та прикладні проблеми судової експертизи і криміналістики* : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (Харків, 30 вер. 2022 р.). Харків: НДІ ППСН, 2022. С. 104–105.

10. Сидоренко Д. В. Окремі питання забезпечення прав учасників кримінального провадження під час отримання зразків для експертизи. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів* : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 17 травня 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця: ХНУВС, 2023. С. 490–491.

ЗМІСТ

ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ	26
1.1. Сутність і форми механізму забезпечення прав учасників кримінального процесу.....	26
1.2. Структурні елементи механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження.....	47
1.3. Права особи як об'єкт забезпечення у кримінальному процесі.....	73
Висновки до Розділу 1.....	82
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВА СУТНІСТЬ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ	84
2.1. Поняття спеціальних знань у кримінальному судочинстві.....	84
2.2. Процесуальні форми використання спеціальних знань у кримінальному процесі.....	101
2.3. Правова природа судової експертизи у кримінальному провадженні.....	110
Висновки до Розділу 2.....	137
РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ	139
3.1. Забезпечення прав сторони захисту під час проведення судової експертизи.....	139
3.2. Забезпечення прав потерпілого та інших учасників кримінального провадження під час проведення судової експертизи.....	170
3.3. Забезпечення прав учасників кримінального провадження під час отримання зразків для експертизи.....	176
Висновки до Розділу 3.....	195
ВИСНОВКИ	197

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	201
ДОДАТКИ.....	238

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Стаття 3 Конституції України регламентує, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. ... Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Особливого значення це положення набуває у сфері кримінальної процесуальної діяльності, яка пов'язана із суттєвим обмеженням прав і свобод людини.

Завданням кримінального провадження є не лише притягнення особи до кримінальної відповідальності. Важлива роль у діяльності органів досудового розслідування та суду відведена захисту прав як підозрюваного, обвинуваченого, так і інших суб'єктів кримінального процесу. У цьому контексті на окрему увагу заслуговує питання щодо забезпечення прав учасників кримінального провадження під час проведення окремих процесуальних дій.

Ефективне вирішення завдань кримінального провадження неможливе без використання слідчим, прокурором та судом спеціальних знань обізнаних осіб. Їх застосування надає можливість вирішити питання, що не відносяться до категорії правових та знаходяться поза межами професійних знань вищевказаних суб'єктів. Аналіз слідчої та судової практики надає можливість стверджувати, що однією з найбільш поширених процесуальних форм використання спеціальних знань під час кримінального провадження є залучення експерта для проведення судової експертизи.

Різноманітні питання проведення судової експертизи під час кримінального провадження були предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, серед яких Л. Ю. Ароцкер, Р.С. Белкін, О.О. Бондаренко, А.Ф. Волобуєв, В. Г. Гончаренко, І. В. Гора, М.М. Гродзинський,

Ю.М. Грошевий, Ф.М. Джавадов, А.В. Дулов, Н.І.Клименко, В.В.Коваленко, В.М. Махов, Г.М.Надгорний, Ю.К. Орлов, І. А. Петрова, І.Л. Петрухін, І.В.Пиріг, Р.Д. Рахунов, М.В. Салтевський, М. Я. Сегай М.О. Селіванов, Е.Б.Сімакова-Єфремян, Р.Л. Степанюк, І. Я. Фрідман, В.Ю. Шепітько, О.Р. Шляхов, М.Г. Щербаковський та ін. Незважаючи на це, враховуючи процес реформування кримінального процесуального законодавства України, механізм реалізації судової експертизи як основної форми використання спеціальних знань потребує подальшого дослідження та удосконалення. Особливої уваги заслуговує питання щодо процесуального механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження під час проведення судової експертизи.

Вищевказані обставини обґрунтовують вибір теми дисертаційного дослідження та її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до положень Національної стратегії у сфері прав людини (Указ Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021) та плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021–2023 роки (розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 червня 2021 р. № 756-р); Стратегії національної безпеки України (Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020); пріоритетних напрямів фундаментальних та прикладних наукових досліджень у галузі права, визначених у Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2021–2025 роки.

Тему дисертації затверджено вченою радою юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна 19 листопада 2019 року (протокол № 4).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб із урахуванням сучасних положень кримінального процесуального законодавства України дослідити процесуальний порядок забезпечення прав учасників кримінального провадження під час проведення

судової експертизи і на цій основі сформулювати відповідні науково-практичні рекомендації.

Поставлена мета обумовлює вирішення наступних *завдань дослідження*:

- визначити сутність і форми механізму забезпечення прав учасників кримінального процесу;
- виокремити структурні елементи механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження;
- окреслити права особи як об'єкта забезпечення у кримінальному процесі;
- уточнити поняття спеціальних знань у кримінальному судочинстві;
- надати характеристику процесуальним формам використання спеціальних знань у кримінальному процесі;
- розглянути правову природу судової експертизи у кримінальному провадженні;
- висвітлити порядок забезпечення прав сторони захисту під час проведення судової експертизи;
- розкрити механізм забезпечення прав потерпілого та інших учасників кримінального провадження під час проведення судової експертизи;
- охарактеризувати порядок забезпечення прав учасників кримінального провадження під час отримання зразків для експертизи;
- сформулювати науково-практичні рекомендації стосовно удосконалення чинного кримінального процесуального законодавства України в частині забезпечення прав учасників кримінального провадження під час проведення судової експертизи.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають під час проведення судової експертизи у кримінальному провадженні.

Предметом дослідження є процесуальний порядок забезпечення прав учасників кримінального провадження під час проведення судової експертизи.

Методи дослідження. Під час проведення дослідження використовувалися загальний діалектичний метод наукового пізнання дійсності та низка інших спеціальних наукових методів.

Формально-логічний метод застосовувався під час формулювання понять «механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження», «спеціальні знання», «судова експертиза» та класифікації судових експертиз у кримінальному процесі (підрозділи 1.1., 2.1., 2.3.). Системно-структурний метод було використано при визначенні форм механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження, структурних елементів такого механізму, дослідженні сутності спеціальних знань у кримінальному процесі (підрозділи 1.1., 1.2., 2.1.). Історико-правовий метод застосовувався під час дослідження історичного аспекту розвитку інституту судової експертизи у кримінальному процесі (підрозділ 2.3.). Метод юридичного аналізу використовувався для вивчення відповідних положень кримінального, кримінального процесуального законодавства та відомчих нормативних актів України (розділи 2, 3). Порівняльно-правовий метод використовувався у процесі визначення системи заходів забезпечення прав учасників кримінального провадження під час проведення судової експертизи в Україні та інших державах світу (розділ 3). Метод прогнозування застосовувався під час розробки пропозицій щодо удосконалення чинного кримінального процесуального законодавства та практики його застосування.

Інформаційну та нормативно-правову базу роботи складають: Конституція і закони України, Кримінально-процесуальний кодекс України 1960 року, Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 року, постанови Пленуму Верховного Суду України, Кримінально-процесуальні кодекси різних країн світу, відомчі нормативні акти Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції України.

Теоретичною основою дисертаційного дослідження є наукові роботи із філософії, історії та теорії держави і права, криміналістики, кримінального процесуального права тощо.

Наукова новизна отриманих результатів визначається тим, що в Україні вперше після прийняття чинного КПК України проведено комплексне дослідження теоретичних і практичних проблем забезпечення прав учасників кримінального провадження під час проведення судової експертизи.

У дисертації отримано основні положення і висновки, які мають певний ступінь наукової новизни:

вперше:

- доведено, що зміст засади змагальності сторін та свободи в поданні доказів і у доведенні перед судом їх переконливості слід поширити на потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, які вправі мати рівні зі сторонами обвинувачення та захисту процесуальні можливості для відстоювання своїх прав та законних інтересів;

- аргументовано на законодавчому рівні надати потерпілому, цивільному позивачу, цивільному відповідачу право самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи, а також звертатися до слідчого судді з клопотанням про проведення експертизи;

- встановлена необхідність процесуальної регламентації оскарження стороною захисту, потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем ухвали слідчого судді про відмову в задоволенні клопотання про проведення експертизи;

удосконалено:

- поняття спеціальних знань у кримінальному процесі, якими слід вважати наукові та практичні знання в різних галузях людської діяльності, крім правової, що набуті в результаті спеціальної підготовки чи практичного досвіду та використовуються з метою отримання доказової інформації;

- класифікацію судових експертиз: у залежності від об'єму дослідження; за послідовністю проведення; за кількістю експертів, які залучені для проведення дослідження; за однорідністю спеціальних знань, що використовуються; у залежності від поставлених завдань; за місцем проведення;

- регламентацію порядку отримання зразків для експертизи згідно до ст. 245 КПК України, яку запропоновано доповнити: а) видами зразків для експертизи; б) підставами отримання зразків; в) операціями, які можна застосовувати під час відбирання біологічних зразків; г) гарантіями забезпечення законних інтересів осіб, у яких отримують зразки для експертизи, включив участь захисника або понятих до процедури примусового відбирання біологічних зразків у підозрюваного (обвинуваченого).

- загальну норму щодо обов'язкового залучення експерта, згідно з якою слідчий або прокурор зобов'язані забезпечити проведення експертизи, а слідчий суддя чи суд доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам, якщо обставини, які мають значення для кримінального провадження, можливо встановити виключно шляхом проведення експертизи;

дістали подальшого розвитку:

- поняття механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження, під яким розуміється кримінальні процесуальні гарантії прав особи, що регламентовані у чинному законодавстві та реалізуються дізнавачем, слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом під час здійснення кримінальної процесуальної діяльності задля охорони й захисту прав учасників кримінального судочинства;

- система форм механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження, яка включає: а) створення особами, які здійснюють кримінальне провадження, відповідних умов для належної реалізації особою власних прав; б) охорону – попередження та недопущення порушення прав; в) захист – відновлення порушених прав;

- структурні елементи механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження: а) об'єкт забезпечення, яким є права учасників кримінального судочинства; б) суб'єкти забезпечення – дізнавач, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд; в) зміст забезпечення – діяльність вказаних владних суб'єктів щодо забезпечення прав учасників кримінального процесу;

- сутність судової експертизи як слідчої (розшукової) дії, що полягає у проведенні експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду на основі спеціальних знань в галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла науково-обґрунтованого дослідження наданих матеріальних (матеріалізованих) об'єктів з метою встановлення обставин, які мають значення для кримінального провадження та знаходять своє відображення у висновку експерта;

- положення, згідно якого дізнавач, слідчий, прокурор, захисник, суд за відсутності законодавчої вимоги про залучення обізнаної особи може використовувати наявні у нього спеціальні знання та навички для збирання та попереднього дослідження слідів злочину. Умовою, яка обмежує таку діяльність, є недопущення знищення або зміни властивостей слідів злочину та відсутність у процесуальних документах будь-яких висновків за результатами попереднього дослідження.

Практичне значення отриманих результатів. Висновки та пропозиції, що містяться у роботі, можуть бути використані:

– у науково-дослідницькій діяльності: як підґрунтя для проведення подальших досліджень у сфері забезпечення прав учасників кримінального провадження під час проведення судової експертизи;

– у законотворчій діяльності: під час внесення змін і доповнень до чинного КПК України;

– у правозастосовній діяльності: під час розробки відомчих нормативно-правових актів, підготовки методичних рекомендацій щодо забезпечення прав учасників кримінального провадження у ході проведення судової експертизи; у практичній діяльності дізнавачів, слідчих, прокурорів, слідчих суддів, суддів;

– у освітньому процесі – під час підготовки навчально-методичних матеріалів для проведення занять із навчальних дисциплін «Кримінальний процес», «Актуальні проблеми кримінального та кримінального процесуального права» (засвідчено актом впровадження у освітню діяльність юридичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна від 12 грудня 2024 року).

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана здобувачем самостійно. Викладені у ній положення, що виносяться на захист, розроблено ним особисто.

Апробація матеріалів дисертації. Наукові здобутки, отримані в результаті дисертаційного дослідження, було апробовано шляхом доведення їх до відома наукової спільноти на п'яти науково-практичних конференціях і одному круглому столі: III всеукраїнській науково-практичній конференції «Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття» (м. Харків, Науково-дослідний інститут публічної політики і соціальних наук, 19 червня 2020 року), міжнародній науково-практичній конференції-полілогу «Актуальні питання судової експертизи і криміналістики» (м. Харків, Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 15-16 квітня 2021 року), круглому столі з нагоди 25-ї річниці Конституції України (м. Харків, Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», Льотна академія Національного авіаційного університету, Юридична клініка НАУ «ХАІ», Юридична клініка «ЮРКОНСАЛТ» ЛА НАУ, 18 червня 2021 року), всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів в умовах воєнного стану» (м. Харків, ХНУВС, 22 червня 2022 року), науково-практичній конференції «Теоретичні та прикладні проблеми судової експертизи і криміналістики» (м. Харків, Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, Харківський національний університет внутрішніх справ, Науково-дослідний інститут публічної політики і соціальних наук, 30 вересня 2022 року), всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів» (м. Вінниця, ХНУВС, 17 травня 2023 року).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із анотації, вступу, трьох розділів, що включають дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та двох додатків. Загальний обсяг дисертації становить 242 сторінки, із яких основний текст займає 200 сторінок, список використаних джерел розташовано на 37 сторінках (351 найменування), додатки – на 5-ти сторінках.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

1.1. Сутність і форми механізму забезпечення прав учасників кримінального процесу

У ст. 3 Конституції України зазначається, що права й свободи людини та їх гарантії визначають зміст й спрямованість діяльності держави. Утвердження та забезпечення прав й свобод людини є головним обов'язком держави [114].

Термін «права людини» часто вживається як у теорії права, так й у сфері галузевих наук. Слід зазначити, що проблематиці прав людини приділена значна увага як із боку національного законодавця, так із боку міжнародних правових інституцій. Вказане поняття не визначається ні національним, ні міжнародним законодавством.

На думку А.М. Колодія та А.Ю. Олійника, права і свободи людини, їх соціальне призначення в суспільстві є однією з найбільш важливих проблем історичного, соціального й культурного розвитку людства. Вони незмінно знаходилися та сьогодні перебувають у центрі уваги філософської, правової, політичної, етичної релігійної і інших форм суспільної думки [106, с. 3].

Право виступає офіційним важелем свободи, крайньою її нормою, своєрідною вказівкою допустимої й необхідної поведінки індивіда. Разом з тим, воно є гарантією досягнення свободи, засобом її охорони й захисту [63, с. 22].

Н.А. Шайкенов стверджує, що термін «права людини» несе в собі загальногуманістичне навантаження, й метою прав людини є забезпечення первинних передумов гідного людського існування. У такому контексті права людини є первинні та елементарні, а тому загально незалежні від національних й міжнаціональних кордонів [321, с. 160].

Права людини можна розглядати як певний вид (спосіб виявлення, форма

існування) моралі [153, с. 37].

Доцільно підтримати позицію В.Ф. Погорілко, згідно з якою права людини і свободи відрізняються, в основному, шляхами, засобами їх здійснення та забезпечення. Права людини можуть бути дотримані, як правило, за наявності відповідних юридичних засобів, механізмів. Свобода – це можливість особи уникнути будь-якого впливу з боку держави, державної влади або тих чи інших обмежень; це конкретне соціальне становище людини (чи людей) у її взаємовідносинах із державою; це образ можливої чи дозволеної поведінки індивіда в суспільстві [201, с. 5].

П.М. Рабінович стверджує, що тільки через категорію «свобода» («можливість») можна найбільш адекватно відобразити онтологічну, соціальну сутність прав людини [220, с. 25].

На наш погляд, неприпустимо визначати термін «права людини» через категорію «свобода».

Поняття прав людини характеризується досить складною структурою. Правильною вважається позиція вчених, котрі зазначене поняття визначають через категорію «можливість» (соціальна чи правова) [222, с. 4; 283, с. 87; 305, с. 177].

О.В. Зайчук та Н.М. Оніщенко розглядають права людини як багатоаспектне, складне явище, що пов'язане із генезою правових норм, котрі формулюють вказані права. Науковці основні права людини тлумачать як комплекс можливостей, що закріплені основним законом держави й міжнародно-правовими документами, котрі складають нормативну основу суб'єктивних прав. Як правова категорія, права людини характеризуються певними ознаками, які визначають наукову самостійність такої категорії. По-перше, це можливості людини задовольняти власні інтереси й забезпечити нормальне існування та розвиток шляхом вчинення певних дій або утримання від них. По-друге, це можливості, котрі мають природний характер й належать людині від народження. По-третє, це можливості, що не залежать від території або належності індивіда до громадянства держави. По-четверте, це можливості,

що залежать від соціально-економічного рівня розвитку суспільства. По-п'яте, це можливості, котрі гарантуються державою з моменту правового закріплення останніх [69, с. 114].

Права людини представляють собою певні можливості людини, що необхідні для її існування й розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку всього людства та мають бути загальними й рівними для всіх людей [122, с. 78].

Основні права людини представляють певні її можливості, котрі необхідні для існування людини і розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства (соціальним, економічним, духовним) та мають бути загальними й рівними для всіх людей [219, с. 9].

Тлумачення прав людини в якості її певних можливостей було предметом дослідження значної кількості вчених. Окремі науковці розглядали права людини і в інших контекстах. Так, права людини – це:

- 1) певним чином унормована свобода людини [228, с. 148];
- 2) загальнообов'язкова форма рівності та свободи людини [175, с. 39];
- 3) певні потреби або інтереси людини [164, с. 8];
- 4) певний вид (спосіб прояву, форма існування) моралі [153, с. 37].

Вважається справедливою позиція С.А. Паршака, згідно з якою права людини представляють її можливості (економічні, соціальні, духовні, правові тощо), котрі законодавчо закріплені державою, і які особа використовує задля задоволення власних інтересів. Основним у характеристиці прав і свобод людини слід вважати те, що вони мають перебувати під захистом держави й закону. Ефективність використання особою своїх прав і свобод, врешті їх реальність залежать від рівня їх захищеності та гарантованості. Законодавче закріплення певного суб'єктивного права має означати можливість для людини вільно користуватися наданими їй законом благами [192, с. 15].

Ч. 2 ст. 22 Конституції України регламентує, що конституційні права й свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. Дивлячись на те, що у

Конституції України закріплено важливі положення стосовно забезпечення прав людини, необхідно констатувати, що Україна на сьогодні, на жаль, не в повній мірі є правовою державою, також як й права та свободи людини не стали найвищою її цінністю. Цей факт закономірний, оскільки визначається як попередньою історією так й тією ситуацією, в якій Україна опинилася на сьогоднішній день. Формування правої держави і поваги до прав людини є важливим завданням. Його вирішення можливе протягом багатьох років. Воно вимагає значних зусиль як усього суспільства, так і законодавця. Визначення в Конституції України принципу гарантованості і довічності прав та свобод ще не дає підстав свідчити про їх належну забезпеченість. З метою реалізації закріплених у різних нормативно-правових актах прав і свобод людини в Україні необхідно мати налагоджений механізм їх забезпечення [192, с. 15–16].

Проголошуючи права та свободи особи, держава повинна забезпечити гарантування їх реалізації не лише правовими, але й політичними, економічними та культурними засобами. Сила та життєвість прав й свобод людини полягає в тому, що вони не тільки проголошуються, але й гарантуються, тобто забезпечуються системою умов та засобів, що необхідні для їх реального здійснення. Без належних гарантій вони залишаються простою декларацією, правами та свободами «на папері» [103, с. 59].

Баланс суспільних інтересів та особистих прав і свобод людини особливо важливо забезпечити саме у сфері кримінального судочинства. Це пов'язано з тим, що встановлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, завжди пов'язано із можливістю обмеження прав і свобод як самого правопорушника, так і інших учасників, котрі залучаються до кримінального судочинства. У практичній діяльності й сьогодні існують непоодинокі випадки неправомірного обмеження прав і свобод людини. Тому невизначеність у теорії права сутності елементів забезпечення прав учасників кримінального провадження негативно позначається на правозастосовній практиці [192, с. 17].

Положення про права людини набувають особливої актуальності у сфері

кримінальної процесуальної діяльності. Розвиток законодавства у даній сфері повинен бути спрямований на забезпечення ефективності досудового розслідування і судового провадження при високому рівні захищеності його учасників. Збалансованість суспільних інтересів й інтересів окремих громадян, визначення певних меж втручання уповноважених осіб до сфери приватного життя особи, котра залучається до кримінального судочинства, – це не лише декларативний принцип чинного законодавства, а й важливий напрям діяльності органів держави [192, с. 16].

Окремі науковці вивчають питання щодо пріоритетності прав, котрі слід забезпечувати у ході кримінального провадження, оскільки запровадження додаткових гарантій прав особи може сприяти ускладненню діяльності правоохоронних органів. У той же час певні обмеження стосовно учасників процесу можуть розглядатися в якості порушення їх прав.

Інтереси правосуддя не завжди співпадають із інтересами особи (особливо, коли йдеться про підозрюваного, обвинуваченого) і, навпаки, інтереси особи нерідко суперечать інтересам правосуддя. Якщо це не брати до уваги, не було б необхідності в існуванні права. Але право тому й існує, що інтереси різних людей і суспільства можуть вступати в колізію між собою, вихід із якої можливий або шляхом пригнічення одного з протилежних інтересів, або шляхом досягнення компромісу між ними [110, с. 68].

Конституційну вимогу стосовно гарантування прав людини слід розглядати як ідеал, котрий досягається не відразу. Прагнення до нього у кінцевому підсумку визначає формування в теорії кримінального процесуального права сучасного ставлення до особи й вироблення механізмів забезпечення прав особи. Серед головних особливостей у цьому контексті виступає наявність відзнак у процесуальному становищі різних учасників кримінального провадження. Інтереси таких учасників зачіпаються по різному і в неоднаковій мірі потребують охорони й захисту. Крім цього, слід зазначити, що окрема риса кримінальних процесуальних відносин полягає у тому, що діяльність, котра стосується досудового розслідування й судового розгляду,

здійснюється при протистоянні інтересів учасників кримінального провадження і держави.

Думається, що засоби забезпечення прав учасників кримінального процесу слід розглядати в якості умов дієвого захисту від незаконного обмеження їх прав. Вони надають можливість уникати слідчих і судових помилок. Забезпечення прав людини не має руйнувати можливостей захисту інтересів суспільства. Разом з цим, захист інтересів суспільства не може перешкоджати можливості захисту інтересів особи.

Законодавець приділяє значну увагу забезпеченню прав потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого у кримінальному провадженні. Питанням забезпечення прав зазначених учасників кримінального процесу присвячено чимало праць вчених [291; 133, 303].

О.П. Кучинська справедливо стверджує, що питання, пов'язані із заподіянням майнової шкоди у результаті вчинення злочину, також мають важливе значення. Таким чином, права цивільного позивача і цивільного відповідача, у тому числі, повинні належним чином захищатися і забезпечуватися. Разом з цим, особи, котрі залучаються до участі у кримінальному провадженні в іншому процесуальному статусі, особливо у зв'язку із здійсненням процесу доказування, також можуть всупереч їх бажанню піддаватися заходам забезпечення кримінального провадження чи неправомірного впливу з боку посадових осіб. Отже, права таких учасників також потребують застосування дієвих й надійних механізмів забезпечення [133, с. 126].

Для аналізу питання стосовно забезпечення прав осіб, котрі залучаються до участі у кримінальному провадженні, доцільно проаналізувати сутність механізму забезпечення прав особи.

Поняття механізму забезпечення прав людини в кримінальному процесі являє собою певну теоретичну абстракцію, за допомогою якої може бути розкрита функціональна характеристика кримінального судочинства. Цінність вивчення процесуального механізму забезпечення прав, свобод і законних

інтересів, з одного боку, стимулює слідчого, прокурора, слідчого суддю, суддю до ретельного і всебічного аналізу нормативного матеріалу у всьому його обсязі, до зіставлення нерозривно пов'язаних між собою положень кримінального процесуального законодавства; з іншого боку – спонукає законодавця при формулюванні правових приписів бачити весь спектр юридичного регулювання, в кожному випадку вирішувати практичні та теоретичні питання щодо забезпечення прав кожного учасника кримінального провадження [304, с. 19].

На сьогоднішній день у науковій літературі не склалося єдиного підходу щодо визначення механізму забезпечення прав й свобод людини та громадянина.

Поняття «механізм» визначається як внутрішня будова, система чого-небудь; система, устрій, що визначає порядок будь-якого виду діяльності; сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне та ін. явище [260, с. 695].

У етимологічному розумінні термін «забезпечення» означає гарантування чогось; створення надійних умов для здійснення чого-небудь; захист, охорона кого-, що-небудь від небезпеки [259, с. 18]. Термін «забезпечення» є похідним від дієслова «забезпечувати», що означає гарантувати щось [179, с. 42].

Отже, правозабезпечувальна діяльність має на меті створення умов і можливостей реалізації прав людини.

Поняття сутність «забезпечення прав людини» були предметом дослідження багатьох вчених. Незважаючи на це, у науковій літературі не склалося єдиного підходу щодо цього питання.

Слід підтримати позицію В.С. Зеленецького, згідно з якою вищевказане поняття вказує на реалізацію прав й законних інтересів особи, але в навчальній та спеціальній літературі без спеціального розгляду використовується як само собою зрозуміле для всіх. При цьому відсутнє чітке уявлення про те, що саме слід розуміти під забезпеченням прав та свобод особи у кримінальному процесі, хто є суб'єктом та які засоби такого забезпечення, наслідки порушення

зазначених прав і законних інтересів [73, с. 87–88].

А.Ю. Олійник тлумачить забезпечення конституційних свобод та недоторканності людини й громадянина в Україні як створення сприятливих умов для здійснення, захисту, охорони суб'єктивних свобод від порушень, відновлення порушеного права компетентними державними органами їх посадовими або службовими особами шляхом здійснення матеріальних й процесуальних засобів [182, с. 153].

На думку О.Ф.Скакун, соціально-правовий механізм забезпечення прав людини слід визначати як систему заходів із створення умов для здійснення основних прав і свобод людини, похідних від її гідності [257, с. 229].

В.В.Радзієвська визначає механізм забезпечення прав та свобод людини і громадянина як налагоджену систему правових інструментів й засобів, що створені та закріплені державою з метою реального визначення і здійснення прав та свобод, регулювання процесів у сфері прав і свобод людини та громадянина через відповідні органи. Саме через систему таких органів, створених державою, а також інших інституцій відбувається забезпечення, охорона та захист прав і свобод від порушень та відновлення їх у разі, коли порушення вже відбулося [223, с. 152].

О.В. Марцеляк стверджує, що механізм забезпечення і охорони прав громадянина представляє собою закріплену в законі, взяту в єдності систему основних прав і свобод громадян, а також їх гарантій, органів державної влади, місцевого самоврядування та інших інститутів держави і суспільства, діяльність яких спрямована на правомірну реалізацію прав і свобод громадянами, а у необхідних випадках – на їх охорону та захист [145, с. 12].

Враховуючи вище зазначені твердження, доходимо висновку, згідно з яким за змістом поняття «механізм забезпечення прав людини» представляє собою багатоаспектне поліструктурне явище. Зазначений механізм є системою правових засобів, що сприяють створенню державою відповідних умов з метою реалізації особою власних прав. Разом з цим, такий механізм регламентує процедуру реалізації особою своїх прав. У випадку порушення прав людини

завдяки ефективному механізму відповідні державні органи мають поновити зазначені права.

З упевненістю можна стверджувати про існування механізму забезпечення прав людини як на загальнотеоретичному, так і на галузевому рівнях. У даному аспекті дослідженню підлягає галузевий механізм забезпечення прав учасників кримінального процесу.

Правозабезпечувальна діяльність за своєю суттю спрямована на створення умов, можливостей, гарантій для реального виконання, здійснення правового статусу певного учасника кримінального провадження [61, с. 85].

О.П.Кучинська стверджує, що при визначенні механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження необхідно враховувати засоби як нормативно-правові (чинне кримінальне процесуальне законодавство), так і інституційні (система відповідних органів і установ, що здійснюють правозабезпечувальну діяльність). Разом з цим, необхідно враховувати і загально-соціальні умови забезпечення прав й свобод учасників кримінального провадження, що об'єктивно обумовлюються політичними, соціально-економічними, культурними та іншими реаліями життя суспільства і визначають дієвість суто юридичного забезпечення прав особи. Ефективне забезпечення прав і свобод є неможливим без загальних передумов, якими виступають розвинуте громадянське суспільство, соціальна, демократична держава з відповідним рівнем життя населення тощо. Юридичними передумовами забезпечення прав учасників кримінального провадження є закріплення у чинному кримінальному процесуальному законодавстві усіх складових елементів структури процесуального статусу кожного з них (права, свободи, законні інтереси, гарантії, юридична відповідальність тощо). Проте, зрозуміло, що для реалізації будь-ким із учасників кримінального провадження свого процесуального статусу самих норм, які цей статус закріплюють, буде замало. Для цього необхідним є одночасне функціонування механізмів його реалізації, захисту, а також охорони від порушень [133, с.157].

О.В.Верхогляд-Герасименко під забезпеченням прав людини у сфері

кримінального процесу розуміє діяльність компетентних державних органів, що здійснюють кримінальне провадження, зміст якої полягає у виконанні певних процесуальних дій, спрямованих на створення сприятливих умов для реалізації прав кожним суб'єктом кримінальної процесуальної діяльності, їх охорону, а у випадку порушення чи можливого порушення – вжиття заходів щодо попередження їх порушення або ефективного відновлення (захисту прав) [34, с. 17].

Вважаємо, що механізм забезпечення прав особи у кримінальному процесі слід тлумачити з однієї сторони як статичне явище, а з іншої – як динамічне явище. У випадку, коли механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження розглядати з динамічної сторони, його слід визначити як діяльність органів та посадових осіб, що здійснюють кримінальне судочинство, підприємств, установ, організацій, інших осіб, які залучені до сфери кримінального процесу. Вказана діяльність направлена на забезпечення прав підозрюваного, обвинуваченого та інших учасників кримінального провадження.

Розкриваючи сутність механізму забезпечення прав учасників кримінального судочинства можна побачити, що деякі науковці визначають його саме як створення сприятливих умов, засобів, способів, за допомогою яких особа може реалізувати та охороняти свої права, а при необхідності – відновляти їх. При такому визначенні постає питання: чим відрізняється поняття «забезпечення прав» від «гарантування прав»? Актуальність даного питання у тому, що деякі вчені стверджують, що забезпечення прав та свобод громадян тотожно їх гарантуванню. Таку позицію висловлює М.В. Вітрук. Під забезпеченням прав та свобод автор розуміє систему їх гарантування, тобто систему загальних умов та спеціальних (юридичних) засобів, які забезпечують їх правомірну реалізацію, а в необхідних випадках їх охорону [37, с. 195]. Аналогічну точку зору висловлює В.В. Копейчиков [115, с. 173]. Така позиція обґрунтовується тим, що права громадян, також як і їх обов'язки забезпечуються гарантіями у процесі реалізації. Наповнення прав та обов'язків

певним змістом, тобто матеріалізація їх у практику суспільних відносин, реально можлива за наявності комплексу гарантій, що можуть знаходитись лише у відповідних соціальних структурах суспільства та в якості засобів їх забезпечення [286, с. 81]. Як зазначає І.М. Колодій, поряд з терміном «гарантія» використовується й термін «забезпечення», що не є помилкою, оскільки слова «гарантія» і «забезпечення» є синонімами [107, с. 214]. На нашу думку, позиція щодо ототожнення забезпечення прав із їх гарантуванням є дискусійною, оскільки схожість правових понять не виключає їх змістової та цільової індивідуальності.

Разом з тим, більшість науковців, такі як А.М. Колодій, Л.М. Володіна, та інші висловлюють протилежну точку зору, а саме те, що гарантії прав є складовою частиною механізму забезпечення прав особи [106, с. 259; 132, с. 28–30; 261, с. 8; 5, с. 470]. Слід погодитись з даною групою авторів, оскільки вважаємо, що механізм забезпечення прав людини повинен розглядатися як комплекс взаємодіючих складових, за допомогою яких права людини повноцінно реалізуються. Механізм забезпечення прав людини більш широке поняття відносно гарантування прав. У зв'язку з тим, вважаємо, що гарантії прав є складовою частиною механізму забезпечення прав людини, у тому числі учасника кримінального провадження.

Слід погодитись із К.Г. Волинкою, яка зазначає, що найбільш вдало охарактеризувати діяльність по наданню правам і свободам реального характеру можна саме за допомогою терміна «забезпечення». Це поняття за своїм змістом є найширшим і передбачає всі інші види діяльності по наданню правам і свободам реального змісту – повагу, дотримання, визнання, гарантування, охорону та захист [40, с. 30].

З урахуванням вищевикладеного, вважаємо необхідним висловити власне бачення щодо розглядуваного поняття. Механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження пропонуємо визначати як внутрішньо узгоджену динамічну систему правових передумов, законодавчо закріплених кримінальних процесуальних гарантій прав особи, що реалізуються завдяки

діяльності державних органів, посадових осіб, які здійснюють кримінальне судочинство, або залучаються до нього, з метою належної реалізації, охорони та у разі потреби захисту прав кожного учасника кримінального провадження.

Наступним важливим аспектом у визначенні сутності механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження є розкриття його форм. Слід наголосити, що вказаний механізм можна розглядати як явище правової системи, що включає в себе певні елементи або складові конструкції. Тому для розуміння сутності механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження необхідно розкрити зміст його форм, і відповідно до цього сформулювати комплексне розуміння даного механізму. Необхідність дослідження даного питання полягає у тому, що кожна форма механізму забезпечення прав і свобод особи спрямована на досягнення власної цілі та завдання. Тому лише при сукупному аналізі форм забезпечення можна зрозуміти внутрішню побудову механізму забезпечення прав, та, відповідно, його функціональне призначення.

У правовій науці немає єдиного розуміння щодо форм забезпечення прав особи. У теорії права найбільш поширеною є точка зору О.Ф. Скакун. Функціональне розрізнення механізму соціально-правового забезпечення прав людини, на думку автора, формує відповідні підсистеми – механізми реалізації, охорони, захисту прав. Механізм реалізації прав і свобод людини включає заходи, придатні для створення умов реалізації прав і свобод, а складові його гарантії являють собою відповідні умови і засоби, що сприяють реалізації кожною людиною прав, свобод і обов'язків, закріплених у Конституції України. Друга підсистема – механізм охорони прав – включає заходи з профілактики порушень прав, свобод і обов'язків людини, здійснюючи при цьому функцію превенції протиправних дій. Третя підсистема – механізм захисту прав – включає заходи по відновленню порушеного правового статусу, залученню порушників до юридичної відповідальності [257, с. 229].

Схожу точку зору висловлює К.Г. Волинка. Під формами забезпечення прав і свобод особи автор розуміє зовнішні прояви взаємоузгодженого

функціонування складових елементів механізму забезпечення прав і свобод особи, спрямовані на перетворення закріплених в законі прав і свобод в дійсність. Ними виступають забезпечення реалізації прав і свобод особи, забезпечення охорони прав і свобод особи, забезпечення захисту прав і свобод особи. Під забезпеченням реалізації прав і свобод особи К.Г. Волинка розуміє форму забезпечення прав і свобод, в якій відображається діяльність по створенню належних юридичних і фактичних умов безперешкодного і найбільш повного використання соціальних благ, опосередкованих правами і свободами, з метою максимального задоволення інтересів і потреб. Забезпечення охорони прав і свобод особи – це форма забезпечення прав і свобод, яка виражає діяльність, спрямовану на запобігання будь-яких порушень прав і свобод особи, шляхом витіснення негативних факторів соціального середовища, які можуть спровокувати або полегшити порушення прав і свобод особи. Захист прав і свобод особи – це форма забезпечення прав і свобод, яка відображає дію даного механізму, спрямовану на: припинення порушень прав і свобод особи; ліквідацію будь-яких перешкод, що виникають при їх здійсненні; відновлення порушених прав і свобод; притягнення особи, винної у скоєнні правопорушення, до юридичної відповідальності [41, с. 3, 7]. Аналогічну точку зору висловлює А.М. Кучук, який вважає, що забезпечення прав і свобод людини передбачає три елементи (напрями) державної діяльності:

- створення умов для реалізації прав і свобод людини;
- охорону прав і свобод людини – шляхом проведення профілактики їх порушень;
- захист прав і свобод людини – відновлення порушеного правового статусу, притягнення порушників до юридичної відповідальності [134, с. 14].

Власну думку щодо механізму забезпечення прав висловлює В. Темченко. На його думку, до форм забезпечення прав і основних свобод людини слід віднести заохочення, здійснення чи реалізацію, імплементацію та захист [281, с. 84]. Вважаємо дану точку зору дискусійною, оскільки імплементація прав виходить за межі формулювання механізму забезпечення прав людини.

На думку О.В. Шмоткіна, юридичний механізм забезпечення прав людини складається з чотирьох блоків юридичних засобів: закріплення, реалізації, захисту, відновлення прав людини. Засоби закріплення прав людини включають фіксацію законодавством існування будь-якого права людини, а також визначення змісту цього права. Засоби реалізації прав людини є процесуально-правові норми, що передбачають процедуру реалізації цих прав, а також організації, що допомагають особі в реалізації прав. За допомогою засобів захисту права людини охороняються та захищаються. Цей блок юридичного забезпечення, як зазначає О.В. Шмоткін, включає, по-перше, відповідні матеріальні і процесуальні норми, по-друге, організації, що охороняють і захищають права людини. Четвертий блок – засоби відновлення прав людини включають юридичні матеріальні норми, які передбачають заходи по відновленню та і відшкодуванню матеріальної і нематеріальної шкоди, а також процесуальні норми, які визначають порядок відшкодування матеріальної і нематеріальної шкоди [334, с. 6]. Вважаємо, що таку позицію можна прийняти до уваги. Разом з тим, важко погодитись з автором в частині включення до механізму забезпечення прав людини засобів закріплення даних прав. Це пов'язано з тим, що юридичний порядок закріплення прав передує їх реалізації та забезпеченню. Тому вважаємо, що заходи закріплення прав людини не є частиною механізму забезпечення прав.

Слід визнати, що зазначені форми дійсно можна розглядати як складові конструкції механізму забезпечення прав. Проте, на нашу думку, інформування особи про володіння правами є засобами, що створюють умови для належної реалізації учасником процесу своїх прав.

Проаналізувавши вищевказані та інші наукові точки зору, можна зробити висновок, що вчені у механізмі забезпечення прав людини виділяють різні його форми, такі як «гарантування», «заохочення», «захист», «охорона», «реалізація», «здійснення», «дотримання», «юридична допомога», «визнання», «відновлення», «імплементация», «закріплення» тощо. Разом з тим, вважаємо висловити власну точку зору на дане питання.

Механізм забезпечення прав учасника кримінального провадження включає такі форми:

- створення умов для належної реалізації особою своїх прав;
- охорону прав;
- захист прав.

Виділення у механізмі забезпечення прав людини чотирьох самостійних форм обумовлено наявністю різних цілей, що реалізуються під час здійснення прав людини, і, відповідно, використанням різних засобів для досягнення цієї мети. Враховуючи те, що кожна форма механізму забезпечення прав і свобод особи спрямована на досягнення власної цілі, слід надати більш широке тлумачення кожній з зазначених форм. Це необхідно для системного розуміння цільової направленості механізму забезпечення прав учасника кримінального провадження.

Першою формою механізму забезпечення прав учасника кримінального провадження є створення умов для належної реалізації особою своїх прав. Необхідно наголосити, що сутність створення умов для реалізації прав суттєво відрізняється від самого процесу реалізації особою своїх прав. Якщо реалізацію прав у широкому значенні можна визначити як процес здійснення безпосередньо особою своїх прав, то створення умов для реалізації прав – це процес, що здійснюється посадовими особами або державними органами з метою допомоги особі у їх реалізації [192, с. 28].

Слід погодитись із О.В. Аграновською, яка вважає, що сутність механізму реалізації прав громадян полягає у переводі соціальних благ та можливостей особи, що закріплені у її правах та обов'язках, у реальну поведінку, реальні суспільні відносини [7, с. 81].

За визначенням Л.Д. Воєводіна, реалізація прав і свобод може виражатися у формі фактичного правоволодіння, користування, розпорядження ними, або у захисті, поновленні прав у випадку їх порушення. Фактичне володіння основними правами та свободами, на думку вченого, завжди передусє користуванню ними, оскільки не можна користуватися тим, чим не володієш.

Будь-яке право містить не один, а декілька варіантів можливої поведінки, і кожним із них особа може скористатися. Відповідно до Основного Закону вона завжди володіє великими правовими можливостями, що у певний момент використовує. У цьому сенсі володіння як форма перетворення суб'єктивного права у життя виступає самотійно. Якщо розглядати зміст прав та свобод людини в повному обсязі, то володіння ними супроводжується користуванням. Разом з тим, у багатьох випадках, володіння правами складно відділити від користування ними [17, с. 45].

Л.Ш. Берекашвілі, В.П. Ігнатов виділяють чотири основні форми реалізації прав людини: використання правових норм; виконання; дотримання; застосування. Перша форма реалізації прав розглядається авторами як добровільні активні дії громадян щодо реального отримання благ, що містяться у правах, закріплених цими нормами. Виконання – як використання суб'єктом права юридичних обов'язків, вимог правових норм. Дотримання – форма реалізації права, що виражається у пасивній поведінці людини, не порушення своїми діями правових заборон. Застосування – діяльність владних структур щодо захисту інтересів громадян. Ця форма реалізації права використовується уповноваженими органами з метою сприяння реалізації певним особам прав та обов'язків, коли суб'єкти не можуть зробити це самотійно, або виникла суперечка щодо наявності або обсягу прав [198, с. 54]. Аналогічне тлумачення форм реалізації прав людини подає також М.І. Мичко [163, с. 108–109].

Проаналізувавши вищевказані точки зору, підкреслимо, що механізм реалізації прав особи не можна ототожнювати із механізмом забезпечення прав. Оскільки однією з цілей механізму забезпечення прав учасника кримінального провадження є надання можливостей особі належно здійснити надані їй права, а не визначити яким чином вона буде ними користуватися та розпоряджатися.

Створення умов для реалізації особою своїх прав це першочергова умова у процесі забезпечення. Визначити повний перелік усіх засобів, що втілюють у реальність даний процес, неможливо. Разом з тим, на нашу думку, основні напрями у діяльності посадових осіб, державних органів, які здійснюють

кримінальне провадження, або приймають у ньому участь, у створенні умов для реалізації особою своїх прав такі:

– роз'яснення учасникам кримінального провадження їх прав і порядку їх реалізації, а також сприяння більш глибокому осмисленню особою своїх прав (обов'язок слідчого, прокурора, слідчого судді, суду роз'яснити права підозрюваному, обвинуваченому (ч. 2 ст. 20 КПК України));

– дотримання прав особи як з боку посадових осіб, державних органів, які здійснюють кримінальне провадження, так і з боку інших учасників процесу (наприклад, обов'язок слідчого або прокурора повідомити підозрюваного про завершення досудового розслідування та надати доступ до матеріалів досудового розслідування (ч. 1 ст. 290 КПК України));

– утримання від порушень прав особи (наприклад, заборона піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність, що визначено у ч. 2 ст. 11 КПК України);

– надання особі реальної можливості для реалізації прав (наприклад, обов'язок уповноваженої службової особи, яка здійснила затримання, надати затриманій особі можливість негайно повідомити про своє затримання та місце перебування близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи, що визначено у ч. 1 ст. 213 КПК України);

– надання допомоги з боку слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, захисника у реалізації прав і свобод учасниками провадження (наприклад, діяльність захисника у кримінальному провадженні).

Другою формою механізму забезпечення прав учасника кримінального провадження, на нашу думку, є охорона прав особи.

Як визначено у ст. 2 КПК України, одним з основних завдань кримінального провадження є охорона прав, свобод та законних інтересів його учасників. Положення щодо охорони прав людини також закріплені й у Основному законі України. Зазначеним питанням присвячена велика увага не

лише у національних нормативно-правових актах, а й у міжнародних актах щодо захисту прав людини. Основні з них такі: Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод; Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином та інші.

Розкриваючи сутність завдань кримінального провадження, автори науково-практичного коментарю КПК України охорону прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження тлумачать як забезпечення необхідних умов для здійснення прав, свобод і задоволення законних інтересів, їх недоторканності та непорушності за допомогою чіткого урегулювання кримінальних процесуальних відносин та прийняття заходів правового характеру з метою недопущення порушення прав учасників кримінального провадження [127, с. 7].

Слід визнати, що серед вчених так і не склалося єдиного розуміння щодо сутності охорони прав і свобод людини. Разом з тим, вважаємо, що слушною є думка Б.Ю. Тихонової, яка під охороною розуміє заходи, що здійснюються державними органами та суспільними організаціями, які направлені на недопущення порушень прав та обов'язків, на усунення причин, усунення перешкод (що не є правопорушеннями) та сприяють нормальному процесу реалізації прав та обов'язків [287, с. 11].

За визначенням В.В. Радзієвської, охороною є правові межі, що встановлюються відповідними органами (органами державної влади, місцевого самоврядування, власне громадянами, зокрема), які направлені на попередження (превенцію) порушення прав і свобод. Охорона кожного права існує постійно і має на меті забезпечення дії права. Отже, охорона прав і свобод – це стан правомірної їх реалізації під контролем соціальних інститутів, але без їх втручання [223, с. 151].

Проаналізувавши наукові точки зору, слід визнати, що під охороною прав

і свобод людини розуміється діяльність, спрямована на попередження та недопущення порушень прав і свобод кожного учасника кримінального провадження. Основними видами даної діяльності можна назвати надання правової допомоги захисником, процесуальне керівництво прокурора за досудовим розслідуванням, судовий контроль.

Третьою формою механізму забезпечення прав учасника кримінального провадження є захист прав особи. Поняття «захист прав людини» є однією з правових конструкцій, що досліджується у науковій літературі як загальнотеоретичного так і галузевого характеру. Це обумовлено, перш за все, розвитком і поглибленням правозахисної спрямованості національного законодавства. Як підкреслюється у наукових виданнях, саме захист прав людини і громадянина одержує яскраве вираження у правовій державі через все розмаїття здійснюваних державних функцій і конкретних видів діяльності [181, с. 46].

Деякі вчені виходять з того, що термін «захист», стосовно до прав людини, з соціологічної точки зору висловлює потребу людини і соціальних груп у забезпеченні задоволення інтересів спеціально-активним способом, а з юридичної же позначає:

– набір спеціальних правових засобів, що утворюють у своїй сукупності систему правового регулювання відносин, які виникають у процесі здійснення захисту прав людини;

– систему компетентних суб'єктів, що володіють правом на використання спеціальних юридичних засобів, і їх діяльність, спрямовану як на забезпечення нормального, безперебійного здійснення прав людини, так і припинення порушень прав людини, відновлення порушених і застосування заходів покарання до винних за їх порушення [118, с. 135].

За визначенням І.В. Берестовського функція захисту прав людини і громадянина – це система заходів демократичної, соціальної, правової держави, спрямована на недопущення порушення існуючих прав (їх попередження, контроль і нагляд за дотриманням прав), а також на підтвердження чи

відновлення оскарженого чи порушеного права, що реалізується організаційними й правовими засобами і законним шляхом як органами державної влади і місцевого самоврядування, так і громадськими організаціями з метою нормалізації процесу здійснення прав і свобод особою [23, с. 130].

Як вважає О.В. Пушкіна, категорія «захист» означає окремі процесуальні можливості із захисту порушених прав, стосуються будь-яких прав і свобод незалежно від буквального вживання цього терміна безпосередньо у тексті норм Конституції, а поняття «охорона» вживається для позначення досить широкого кола повноважень державних органів, що передбачають, зокрема, запобігання, недопущення правопорушень та поновлення прав і свобод у випадку їх порушення та притягнення винних до юридичної відповідальності [218, с. 185].

Слід визнати, що у юридичній літературі досить тривалий час йде наукова дискусія з приводу визначення співвідношення понять «охорона прав» та «захист прав». Увесь спектр думок можна звести до наступних основних варіантів його рішення:

– ототожнення понять «захист прав людини» та «охорона прав людини» [36, с. 203–204; 14, с. 54];

– визнання за названими поняттями відмінностей, що впливають із специфіки їх включення до більш широкої категорії – «забезпечення прав людини» [82, с. 53; 102, с. 7–8];

– поглинання поняття «захист прав людини» більш широким – «охорона прав людини» [147, с. 131; 123, с. 5–36]

Проаналізувавши наукові погляди, можна дійти до висновку, що правові категорії «охорона прав» та «захист прав» близькі за значенням. Крім того, у правоохоронній діяльності держави ці поняття тісно переплетені. Разом з тим, вважаємо, що дані категорії слід розрізняти та розглядати окремо. Поняття «охорона прав» та «захист прав» слід розмежовувати, оскільки вони направлені на досягнення різних цілей та відрізняються способами використання. Охорона прав і свобод людини спрямована на попередження та недопущення порушень

прав і свобод кожного учасника кримінального провадження. Захист прав здійснюється при порушенні прав, погрозі порушення, або при перешкоді їх здійсненню.

Вказане означає, що не можна ототожнювати ці різнопланові категорії, оскільки «охорона прав» в юридичному сенсі означає статичний стан норм права, що спрямований безпосередньо на попередження порушень прав учасників кримінального провадження. Порушення цих прав веде до динамічного стану реалізації права на захист. Тобто, до захисту прав громадяни вимушені звертатися лише тоді, коли порушені їх права чи інтереси, що охороняються законом.

Проводячи аналіз наукової літератури, можна прийти до висновку, що поняття захист прав людини більшість сучасних науковців розглядають саме через призму відновлення порушених прав [29, с. 61; 41, с. 7; 5, с. 470; 169, с. 11]. З такою точкою зору можна погодитись, оскільки поняття «захист» вказує на наявність загрози. Захист в будь-якому її значенні пов'язаний з відображенням реальної чи потенційної небезпеки. Не потребує захисту те, що не схильне ніякому ризику. Отже, будь-які згадки про захист прав людини неодмінно припускають відповідний контекст: порушення, применшення, обмеження цих прав. Захист, зрозуміло, являє собою ту чи іншу форму протистояння цим процесам. Таким чином, захист прав людини слід відрізнити, з одного боку, від простої реалізації прав людини шляхом їх використання, з іншого боку – від діяльності компетентних органів щодо нормативно-правового (законодавчого або підзаконного) закріплення змісту прав людини а також допоміжних механізмів їх реалізації.

Вважаємо, що захист прав людини являє собою реагування на конкретні загрози та обмеження. Необхідно уточнити характер цих загроз, зокрема, якими вони можуть бути – реальними чи потенційними. У першому випадку захист прав людини – це діяльність, що може починатися лише після того, як фактично відбулося порушення; у другому випадку допускається можливість превентивного захисту.

З урахуванням вищевикладеного зазначимо, що захист прав учасників кримінального провадження – це діяльність, яка полягає у недопущенні порушень прав особи (у разі погрози порушення прав чи при перешкоді їх здійсненню), або у формі відновлення порушених прав, що направлена на повну реабілітацію прав особи, відшкодування їй завданої шкоди, а також притягнення винної особи до юридичної відповідальності [194, с. 160].

Отже, вважаємо, що ефективність діяльності держави у сфері кримінального судочинства полягає у тому, що вона не тільки проголошує права людини, а й забезпечує необхідним механізмом їх реального здійснення. Цей механізм охоплює процес, починаючи з моменту створення умов для належної реалізації особою своїх прав, після трансформується в охорону прав кожного учасника кримінального провадження, та у разі порушення або погрози порушення даних прав – у захист прав. Механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження слід розглядати як динамічну систему правових засобів, що реалізуються завдяки діяльності державних органів, посадових осіб, які здійснюють кримінальне судочинство, або залучаються до нього. Саме завдяки даній діяльності відбувається реалізація, охорона та захист прав учасників кримінального провадження [193, с. 277].

1.2. Структурні елементи механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження

Механізм забезпечення прав людини – це складне правове явище, що являє собою високоорганізовану систему. Систему можна охарактеризувати з допомогою елементів, що знаходяться у певному взаємозв'язку. У філософському розумінні поняття «система» це єдине ціле (явище, процес), що складається із взаємопов'язаних та взаємодіючих між собою окремих частин (елементів), які разом із тим відносно відособлені і самостійні стосовно один одного в рамках даного цілого. Але поза межами цього цілого неможлива їх самостійна дія, так само як неможливе ціле без цих складових елементів.

Елемент же визначається як внутрішня вихідна одиниця, функціональна частина системи, власна будова якої не розглядається, а враховується лише її властивості, необхідні для побудови і функціонування системи [284, с. 92].

Визначенню структури механізму забезпечення прав людини присвячено велику увагу як на загальнотеоретичному рівні, так й на галузевому. До елементів механізму реалізації конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина А.М. Колодій та А.Ю. Олійник відносять:

- конституційні норми, що закріплюють права, свободи та обов'язки;
- саме конституційні права та свободи, їх зміст та структуру;
- конституційні обов'язки;
- гарантії їх реалізації;
- юридичну діяльність;
- законність і правосвідомість людини і громадянина, що забезпечує правильне розуміння ними своїх конституційних прав, свобод та обов'язків і кожного права окремо, шляхів їх реалізації;
- стадії реалізації кожного конкретного конституційного права [106, с. 259].

Елементами соціально-правового механізму забезпечення прав і свобод особи, на думку О.Ф. Скакун, є: по-перше, принципи права, норми права, нетипові правові розпорядження (спеціалізовані норми права), об'єктивовані в нормативно-правових актах; по-друге, правовідносини, суб'єктивні юридичні права й обов'язки в їх індивідуалізації (конкретизації); по-третє, акти безпосередньої реалізації прав і обов'язків; по-четверте, акти застосування норм права [255, с. 206].

До елементів механізму забезпечення реалізації прав і свобод людини О.В. Негодченко відносить:

- гарантії здійснення прав і свобод людини;
- юридичні елементи механізму реалізації;
- процес практичного втілення можливості та необхідності у дійсність;
- умови й фактори цього процесу [173, с. 17].

Розглядаючи сутність конституційно-правового механізму забезпечення основних прав і свобод громадян України, Ю.М. Тодика визначає його як закріплену в Конституції і законах України, взяту в єдності систему основних прав і свобод громадян України, їх гарантій, а також органів державної влади, місцевого самоврядування та інших інституцій держави та суспільства, діяльність яких спрямована на правомірну реалізацію прав і свобод громадян України, а в необхідних випадках їх охорону і захист [288, с. 36].

Юридичний механізм забезпечення прав О.Д. Святоцький визначає як систему ефективних юридичних засобів реалізації, охорони і захисту прав людини, до складу якого входять такі елементи:

- національне законодавство як основа механізму забезпечення прав людини;
- юридичні засоби (процедури) реалізації прав людини;
- юридичні засоби охорони прав людини;
- юридичні засоби захисту прав людини [232, с. 11].

Особливість предмету правового регулювання галузевих наук дає підставу виділити механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження та відповідно розглянути складові компоненти його структури. Л.М. Володіна, вивчаючи модель механізму забезпечення прав особи у кримінальному процесі, дає обґрунтування, що до структури механізму входить чітке визначення мети кримінального процесу, його задач, закріплення статусу усіх його учасників (суб'єктів), гарантії забезпечення їх прав, встановлену законом процедуру реабілітації тих громадян, яких необґрунтовано переслідували в кримінально-правовому порядку [132, с. 29]. Таку позицію слід прийняти до уваги. Разом з тим, мета і задачі кримінального процесу дійсно є важливими у сфері правого регулювання, проте включати їх до змісту механізму забезпечення прав людини є не виправданим, оскільки самі по собі вони не сприяють реалізації або охороні прав учасника кримінального провадження.

Складовими компонентами (елементами) забезпечення прав і свобод

людини в досудових стадіях кримінального процесу, на думку М.В. Третьякової, є: принципи кримінально-процесуального права; рішення в кримінальному судочинстві; процесуальні дії; заходи процесуального примусу. Як підкреслює автор, принципи мають особливе значення для забезпечення прав і свобод людини не тільки в досудових, але й на всіх інших стадіях кримінального процесу, оскільки вони є найбільш загальними положеннями, що мають керівний характер стосовно інших норм, ними необхідно керуватися під час застосування інших норм для їх вірного розуміння, під час виникнення колізій та вирішення питань, що не врегульовані законом. Щодо другої складової автор вказує, що кримінально-процесуальні рішення найчастіше істотно обмежують права людини, то вимога законності й обґрунтованості прийнятих актів є першочерговою, що є неодмінною умовою для реального забезпечення прав і свобод осіб, залучених до сфери кримінальної процесуальної діяльності. Процесуальні дії як складовий компонент забезпечення прав і свобод людини являють собою процесуально передбачені заходи, що здійснюються в ході дізнання та досудового слідства [290, с. 107]. Вказану точку зору слід прийняти до увагу лише частково, оскільки заходи процесуального примусу завжди пов'язані з певними обмеженнями можливостей користуватися правами. Тому, вважаємо, що вказані заходи не можуть бути включені до складу механізму забезпечення прав людини.

На думку О.П. Кучинської, структура механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження складається з таких елементів:

- нормативно-правові підстави забезпечення прав у кримінальному судочинстві;
- юридичні засоби забезпечення прав учасників кримінального провадження;
- загально соціальні умови забезпечення прав учасників кримінального провадження;
- посадові особи та органи, діяльність яких спрямована на забезпечення прав учасників кримінального провадження [133, с. 161–165].

Проаналізувавши наукові точки зору щодо сутності механізму забезпечення прав людини, видно, що вчені та науковці розкривають даний механізм за допомогою різних визначень: система, зміст, складові компоненти тощо. Проте, на нашу думку, категорією, що найбільш повно та об'ємно характеризує вказаний механізм, – є саме «структура». Структура (лат. *structūra*) – це взаєморозміщення та певний взаємозв'язок складових частин цілого, внутрішня будова [30, с. 1021]. Разом з тим, можна зробити висновок, що різні науковці подають власне бачення механізму забезпечення прав людини. Одні – досить широко, інші – більш вузько. Разом з тим, більшість науковців виходять з того, що механізм забезпечення прав і свобод людини включає сукупність правових явищ та юридичних засобів, що спрямовані на створення умов для належної реалізації особою своїх прав, їх охорону і захист.

Під час розгляду даного питання слід звернути увагу на точку зору В.Т. Нора, який, визначаючи структуру механізму забезпечення прав потерпілого у кримінальному процесі, виділяє наступні його елементи: об'єкт (права та законні інтереси, які потребують захисту та реалізації), суб'єкти, на яких законом покладено обов'язок забезпечити права потерпілих та сприяти їх реалізації, а також зміст – діяльність зобов'язаних суб'єктів, спрямована на забезпечення прав [180, с. 13]. Така структура, на нашу думку, має універсальний характер і є актуальною щодо механізму забезпечення прав будь-якого учасника кримінального провадження.

Окремо слід наголосити, що механізм забезпечення прав людини дійсно є складним правовим явищем. Проте, він не повинен розглядатися як сукупність окремих елементів або структурних компонентів. Його слід розглядати як динамічну систему взаємопов'язаних юридичних передумов, засобів та заходів, що реалізуються завдяки діяльності державних органів, посадових осіб, які здійснюють кримінальне судочинство, або залучаються до нього і тим самим забезпечують права кожного учасника кримінального провадження.

Проаналізувавши різні наукові підходи та враховуючи позицію В.Т. Нора визначимо, що до механізму забезпечення прав учасників кримінального

провадження слід включити такі структурні елементи. По-перше, об'єкт забезпечення – права учасників кримінального провадження. По-друге, суб'єкти забезпечення – посадові особи, які здійснюють кримінальне судочинство, або залучаються до нього та на яких покладено обов'язок забезпечити права учасників кримінального провадження. По-третє, зміст забезпечення – діяльність посадових осіб по забезпеченню прав учасників кримінального провадження.

Першою структурною характеристикою механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження є об'єкт забезпечення, в якості якого слід розглядати права особи.

Права людини вивчаються у різних галузях юридичної науки. І це зрозуміло, оскільки людина є предметом дослідження гуманітарних наук у різних аспектах його сутності та діяльності. Юридична наука покликана вивчати людину в його державно-правових зв'язках. Як підкреслює О.А. Лукашева, права людини – це ціннісний орієнтир, що дозволяє застосовувати «людський вимір» не тільки до держави, права, закону, законності, правового порядку, але й до громадянського суспільства, оскільки ступінь зрілості і розвиненості останнього залежить значною мірою від обсягу цих прав та їх реалізації [24, с. 44].

Теорія прав людини повинна базуватись на основних принципах, що є ціннісними орієнтирами у сучасній державі. Такі принципи історично сформовані та є невід'ємною частиною як міжнародного так і національного суспільства. Міжнародно-правові аспекти захисту прав людини знайшли втілення у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та ряді інших актів та полягають, перш за все, у наступному:

- права людини належать їй від народження, тому вони є природними, невід'ємними і невідчужуваними;
- права людини універсальні, засновані на принципі рівності, вони

гарантовані кожному, хто перебуває під юрисдикцією даної держави;

– права людини – вища цінність, а їх дотримання та захист – обов'язок держави;

– реалізація прав і свобод людини не повинна порушувати права і свободи інших осіб;

– права і свободи людини можуть бути обмежені на підставі обставин, визначених у Конституції держави та міжнародно-правових актах: загрози державної та громадської безпеки, основам конституційного ладу, здоров'ю населення, правам і законним інтересам інших осіб тощо.

Загальновизнані міжнародні принципи щодо захисту прав людини розкриваються в Основному законі України та деталізуються на рівні галузевого законодавства. Тому, вони мають відношення також і до прав учасника кримінального провадження.

Як підкреслює О.В. Негодченко, права людини мають природну основу і є невід'ємними для кожного індивіда, вони позанаціональні та позатериторіальні, існують незалежно від закріплення в законодавчих актах держави, виступають об'єктом міжнародно-правового регулювання і захисту. У разі ж закріплення прав людини в законодавчих актах конкретної держави вони стають і правами громадянина даної держави [174, с. 3].

Зрозуміло, що дефініція прав людини має складну структуру. Разом з тим, права людини – це її можливість, тобто спроможність діяти певним чином або ж утримуватися від певних вчинків з тим, щоб забезпечити собі належне існування, розвиток, задоволення власних потреб. Крім того, зміст і обсяг можливостей людини залежить, перш за все, від рівня економічного розвитку держави. Також слід вказати, що права людини мають бути рівними, однаковими для всіх людей. Лише тоді вони будуть правовими. Вони не повинні будь-ким відчужуватись, а також не можуть бути і «дарунком» з боку держави або будь-якої іншої організації чи особи.

Слід вказати, що права людини є основою її правового статусу. Вважаємо, що набуття особою статусу учасника кримінального провадження та

виникнення у зв'язку з цим процесуальних правовідносин є юридичною передумовою механізму забезпечення прав. Наявність у суб'єкта кримінального процесу певного статусу відображає її юридичну можливість користуватися певними правами. Це вимагає від держави визначити засоби захисту прав особи та, відповідно, закріпити їх на законодавчому рівні. Разом з тим, це впливає на необхідність дотримання будь-якими особами, державними органами прав учасників провадження. З урахуванням вищевикладеного, вважаємо, що права учасника кримінального провадження виступають юридичною передумовою механізму забезпечення прав.

Відомо, що вступаючи у сферу кримінального судочинства, особа зберігає свій загальний (конституційний) правовий статус, і, крім того, набуває спеціальний процесуальний статус потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, свідка, експерта, перекладача, понятого тощо.

У теорії права правовий статус конкретної фізичної особи розглядають як суму загального, спеціального й індивідуального статусів. Загальний (конституційний) – статус особи як громадянина держави, що закріплений у Конституції та конституційних законах, є однаковим для всіх, виступає базовим для всіх інших статусів, передбачає рівність прав і обов'язків громадян, рівність їх перед законом. Спеціальний – статус особи як представника тієї чи іншої соціальної групи, відособленої за певними юридично значущими підставами, що наділений відповідно до законів та інших нормативних актів спеціальними, додатковими правами та обов'язками. Спеціальні статуси мають галузеву розмаїтість у зв'язку з різноманіттям галузей права. Індивідуальний – це статус конкретної особи, пов'язаний з її персональними якостями, здібностями і фізичними особливостями [256, с. 59–60]. Така характеристика правового статусу людини найбільш правильно визначає її положення як у суспільних так й у кримінальних процесуальних, відносинах. У спеціальному статусі конкретизуються різноманітні права особи враховуючи її галузеву праводієздатність.

З урахуванням вищевикладеного, можна казати, що кожний учасник

кримінального провадження має як загальний (конституційний) статус, що характеризує його положення як громадянина держави так і галузевий (кримінальний процесуальний) статус – статус особи як учасника кримінального провадження (статус потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, цивільного позивача, цивільного відповідача).

В основу конституційного статусу покладені основні, загальні для усіх права людини. У другому розділі Конституції України закріплено такі групи основних прав: громадянські (особисті, фізичні), політичні, економічні, соціальні та культурні права людини.

Окрім конституційного, загального для усіх осіб, статусу, кожен учасник кримінального провадження має галузевий (кримінальний процесуальний) статус. В основу даного статусу покладено процесуальні права кожного учасника кримінального провадження.

Враховуючи предмет дисертаційного дослідження, вважаємо необхідним виділити учасників, чий права повинні бути забезпеченні під час проведення судової експертизи та відповідно розкрити зміст даних процесуальних прав. Такими учасниками є:

- потерпілий та його представник, законний представник;
- підозрюваний, обвинувачений, його захисник та законний представник;
- цивільний позивач, його представник та законний представник;
- цивільний відповідач та його представник;
- особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру та її захисник;
- представник юридичної особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження;
- заявник.

В умовах побудови демократичної правової держави особливої актуальності набувають питання створення системи гарантій прав людини, і перш за все, постраждалої від кримінального правопорушення особи. На актуальність даного питання звертають увагу вчені та науковці [59, с. 47; 199,

с. 5; 204, с. 19; 322, с. 13]. Кримінальне процесуальне законодавство повинно гарантувати не тільки дотримання прав потерпілого на своєчасне відшкодування завданої шкоди, а і його активність під час досудового розслідування.

Права потерпілого можуть бути поділені на три групи: по-перше, права, які він має протягом всього кримінального провадження (ч. 1 та ч. 4 ст. 56 КПК України); по-друге, права, які він має під час досудового розслідування (ч. 2 ст. 56 КПК України); по-третє, права, які він має під час судового провадження (ч. 3 ст. 56 КПК України). Права, якими потерпілий наділяється протягом всього кримінального провадження, мають загальний характер і можуть бути реалізовані ним на всіх етапах кримінального провадження. Права, якими наділяється потерпілий під час досудового і судового провадження, можуть бути реалізовані лише на відповідних стадіях кримінального провадження і визначаються специфікою цих стадій. Разом з тим, перелік прав потерпілого, визначений у ст. 56 КПК України, не є вичерпним. Йому також надається право користуватися іншими правами, передбаченими КПК України. Наприклад, право на відшкодування (компенсацію) процесуальних витрат, здійснених ним у зв'язку з його участю в кримінальному провадженні (ст. 122, ч. 1 ст. 124 КПК України). Потерпілий дає згоду на розгляд обвинувального акта у спрощеному судовому провадженні (ст. 302, ч. 1 ст. 381 КПК України). Перед направленням до суду клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності прокурор зобов'язаний ознайомити з ним потерпілого та з'ясувати його думку щодо можливості звільнення підозрюваного від кримінальної відповідальності (ч. 3 ст. 286, п. 8 ч. 1 ст. 287 КПК України). Суд при розгляді даного клопотання зобов'язаний вчинити аналогічні дії, вирішуючи це питання стосовно обвинуваченого (ч. 2 ст. 288 КПК України).

Слід наголосити, що КПК України 2012 року значно розширив права потерпілого, що є важливим здобутком чинного процесуального кодексу. Попереднє законодавство не завжди надавало рівні права сторонам процесу, закріплюючи більше можливостей для сторони захисту. На даній проблемі

неодноразово акцентувалась увага у юридичній літературі [111, с. 114; 347, с. 275; 155, с. 124]. Діючий КПК України наділив потерпілого такими основними новими правами:

- знати сутність підозри та обвинувачення, бути повідомленим про обрання, зміну чи скасування щодо підозрюваного, обвинуваченого заходів забезпечення кримінального провадження та закінчення досудового розслідування;

- на відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди в порядку, передбаченому законом;

- знайомитися з матеріалами, які безпосередньо стосуються вчиненого щодо нього кримінального правопорушення;

- застосовувати технічні засоби при проведенні процесуальних дій, в яких він бере участь;

- одержувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення;

- отримувати від уповноваженого органу, до якого він подав заяву, документ, що підтверджує її прийняття і реєстрацію;

- брати участь у слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях, під час проведення яких ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дії, що заносяться до протоколу, а також знайомитися з протоколами слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, виконаних за його участі тощо.

Розширення прав потерпілого покликане забезпечити його активну участь під час досудового розслідування та судового провадження, що, у свою чергу, необхідно для належного виконання завдань кримінального провадження таких як, захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження.

Відповідно до положень ст. 58 КПК України, потерпілого у кримінальному провадженні може представляти представник – особа, яка у кримінальному провадженні має право бути захисником. Представником

юридичної особи, яка є потерпілим, може бути її керівник, інша особа, уповноважена законом або установчими документами, працівник юридичної особи за довіреністю, а також особа, яка має право бути захисником у кримінальному провадженні. Крім того, ст. 59 КПК України закріплює право потерпілого мати і законного представника у випадках, якщо потерпілим є неповнолітня особа, або особа, визнана в установленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною. Законодавець визначив, що обсяг прав представника такий же як і у потерпілого, тому окремо не будемо зосереджуватись на правах даної категорії осіб.

Перейдемо до розгляду не менш цікавої групи учасників кримінального провадження, які, відповідно до положень чинного КПК України, представляють сторону захисту, а саме визначимо права підозрюваного, обвинуваченого, його захисника та законного представника.

Слід наголосити, що проблема у визначенні статусу даних учасників процесу існує досить давно, особливо у розумінні статусу підозрюваного. Питанню дослідженню його статусу присвятили увагу такі науковці, як М.А. Білий [22, с. 12], Ю.М. Грошевий [54, с. 105], С.О. Колосович [108, с. 19], Ю.П. Янович [349, с. 39] та інші [142, с. 72; 225, с. 5]. Разом з тим, не ставлячи перед собою мету у чіткому розумінні понять вказаних учасників процесу, вкажемо, що суттєвим кроком, порівняно з попереднім КПК України, стало законодавче визначення понять підозрюваного, обвинуваченого (ст. 42 КПК), захисника (ст. 45 КПК).

Як вже нами підкреслювалось раніше, у зв'язку з прийняттям у 2012 році КПК України концепція кримінального провадження кардинально змінилася. І це у повному обсязі стосується питання розширення прав підозрюваного, обвинуваченого. Перелік їх прав визначено у ч. 3 ст. 42 КПК України. Права обвинуваченого доповнюються у ч. 4 ст. 42 КПК України. Як видно з положень чинного КПК України, законодавець, незважаючи на різні статуси підозрюваного та обвинуваченого, надав їм практично однакові права. Разом з тим, якщо підозрюваний є учасником досудового розслідування, то

обвинувачений – учасником судового провадження. Крім того, деякі права, що визначені у ч. 3 ст. 42 КПК України, обвинуваченому не належать, а саме – право збирати і подавати слідчому докази (п. 8 ч. 3 ст. 42 КПК України), знайомитись з матеріалами досудового розслідування та вимагати відкриття матеріалів (п. 14 ч. 3 ст. 42 КПК України), оскільки згідно положень ст. 290 КПК України, відкриття матеріалів здійснюється підозрюваному, а не обвинуваченому.

Також слід вказати, що поняття «обвинувачений», наведене у ч. 2 ст. 42 КПК України, об'єднує у собі двох суб'єктів кримінального провадження – обвинувачений і підсудний. З урахуванням вказаного, вважаємо, що слід розрізняти права підозрюваного, обвинуваченого й підсудного, оскільки статуси вказаних осіб суттєво відрізняються. Тому на нашу думку, у КПК України бажано окремо визначити права кожного із учасників кримінального провадження, а не змішувати статуси підозрюваного, обвинуваченого й підсудного у одній нормі кодексу.

Перелік прав підозрюваного і обвинуваченого, закріплений у КПК України, є невичерпним. Їх права можуть бути закріплені також у інших нормативно-правових актах: так, у ч. 5 ст. 5 Закону України «Про міліцію» було закріплено права затриманого та заарештованого (взятого під варту) [212]; у ст. 9 Закону України «Про попереднє ув'язнення» вказано права особи, взятої під варту [214]. Права особи, яка тримається під вартою, розширюються у Наказі Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку в ізоляторах тимчасового тримання органів внутрішніх справ України» № 638 від 02.12.2008 р. [210]. Права затриманого доповнюються у ст. 10 Положення про порядок короткочасного затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину [208].

Крім того, процесуальні права підозрюваного і обвинуваченого доповнюються міжнародно-правовими актами у сфері захисту прав людини, основні з яких: Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950 р.; Європейська конвенція про запобігання катуванням чи

нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 26.11.1987 р.; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984 р.; Декларація глав держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав про міжнародні зобов'язання в галузі прав людини та основних свобод від 24.09.1993 р.; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р.; Основні принципи поводження з в'язнями від 14.12.1990 р.; Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином від 09.12.1988 р.

З урахуванням вказаного, підкреслимо, що під час кримінального судочинства підозрюваний, обвинувачений та підсудний наділені конституційними правами, що закріплені в Основному Законі України, та процесуальними правами, що закріплені у КПК України, Законах та деяких підзаконних актах України, міжнародно-правових актах, ратифікованих Україною.

Особливо цікавим з огляду на наше дослідження є визначення статусу захисника. Це пов'язано з тим, що захисник, з одного боку, є суб'єктом чий права повинні бути забезпечені під час кримінального провадження (наприклад, відповідно до положень ч. 1 ст. 290 КПК України захиснику повинно бути повідомлено про завершення досудового розслідування та надано доступ до матеріалів досудового розслідування). З іншого боку, захисником є особа, яка уповноважена захищати права іншої людини. Тобто у таких випадках, захисник є суб'єктом забезпечення, оскільки законом на нього покладено функцію захисту прав підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, а також особи, стосовно якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію).

Відповідно до ч. 4 ст. 46 КПК України, захисник користується процесуальними правами підозрюваного, обвинуваченого, захист якого він

здійснює, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо підозрюваним, обвинуваченим і не може бути доручена захиснику. Вказане законодавче положення ставить під сумнів положення, що захисник є самостійним учасником кримінального провадження.

Аналогічне положення закріплено у законодавстві щодо прав законного представника підозрюваного, обвинуваченого. Як вказано у ч. 5 ст. 44 КПК України, законний представник користується процесуальними правами особи, інтереси якої він представляє, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо підозрюваним, обвинуваченим і не може бути доручена представнику.

Щодо регламентації статусу захисника та законного представника слід погодитись із зауваженнями М. Теплюка, який вказує на необхідність визначення у КПК України повного переліку їх прав. Наявність окремої норми з переліком прав захисника та законного представника дозволить вказаним учасникам кримінального провадження успішно здійснювати свої функції [71, с. 25].

Враховуючи необхідність повного законодавчого регулювання процесуальних відносин, вважаємо, що більш прийнятною є редакція статей 44, 46 КПК України, де будуть окремо визначені права законного представника та захисника. Захисник є самостійним учасником кримінального провадження і виконує важливу конституційну функцію – функцію захисту. Законний представник також повинен мати визначений статус з огляду на особливу категорію осіб, яких він представляє. Тому, на нашу думку, захисник, як і інші учасники кримінального провадження, повинен мати процесуальний статус, чітко визначений у КПК України. Це надасть можливість вказаним учасникам процесу не лише успішно здійснювати свої функції, а й сприятиме, щоб права захисника та законного представника як повноцінних учасників кримінального провадження були надійно забезпечені.

Наступним об'єктом забезпечення під час закінчення досудового розслідування є права цивільного позивача, його представника та законного

представника. Процесуальний статус цивільного позивача за змістом близький до статусу потерпілого. Проте, вони не тотожні. Можлива ситуація, коли потерпілий та цивільний позивач – це різні особи і у такому випадку, цивільний позивач наділений більш вузьким колом прав.

Цивільний позивач здійснює функцію підтримання цивільного позову, яка являє собою окремий напрям кримінальної процесуальної діяльності і спрямована на захист його майнових та особистих прав від вчиненого кримінального правопорушення. Відповідно до ч. 3 ст. 62 КПК України, цивільний позивач має права та обов'язки, передбачені КПК для потерпілого, в частині, що стосуються цивільного позову, а також має право підтримувати цивільний позов або відмовитися від нього до видалення суду в нарадчу кімнату для ухвалення судового рішення. Підтримувати цивільний позов може сам потерпілий або його представник відповідно до ст. 63 КПК України. Відмовитися від позову може тільки сам цивільний позивач. Представник цивільного позивача може користуватися вказаним правом за умови домовленості із цивільним позивачем. Законний представник неповнолітнього цивільного позивача також повинен погоджувати свою позицію з позивачем.

Окрім зазначених прав, цивільний позивач, а відповідно його представник та законний представник повідомляються про прийняті процесуальні рішення в кримінальному провадженні, що стосуються цивільного позову, та отримують їх копії у випадках та в порядку, встановлених для інформування та надіслання копій процесуальних рішень потерпілому.

Під час закінчення досудового розслідування об'єктом забезпечення також виступають права цивільного відповідача та його представника. Відповідно до ч. 3 ст. 62 КПК України, цивільний відповідач має права та обов'язки, передбачені для підозрюваного, обвинуваченого, в частині, що стосуються цивільного позову, а також має право визнавати позов повністю чи частково або заперечувати проти нього. Разом з тим, статуси цивільного відповідача і підозрюваного, обвинуваченого різні. Підозрюваний,

обвинувачений несуть цивільну відповідальність за дії, вчинені ними під час кримінального правопорушення. Цивільний відповідач – це самостійний учасник, який залучається до участі в кримінальному провадженні у зв'язку із наявністю законних підстав, через які він несе цивільну відповідальність за дії, вчинені підозрюваним, обвинуваченим.

Окрім вказаних прав, цивільний відповідач має право бути повідомленим про прийняті процесуальні рішення в кримінальному провадженні, що стосуються цивільного позову, та отримати їх копії у випадках та в порядку, встановлених для інформування та надіслання копій процесуальних рішень підозрюваному, обвинуваченому.

Представник цивільного відповідача відповідно до положень ч. 3 ст. 63 КПК України користується процесуальними правами особи, яку вони представляє.

Ще однією категорією осіб, чий права повинні бути забезпечені під час кримінального провадження – це особи, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру. Слід вказати, що КПК України окремо не виділяє таку групу учасників кримінального провадження. Разом з тим, їх статус має певні особливості. Особою, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів виховного характеру, є неповнолітній. Особою, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного характеру, є обмежено осудні або неосудні особи. Кримінальне судочинство щодо вказаної категорії осіб має ряд специфічних рис, що виявляються в закріпленні додаткових гарантій, які забезпечують підвищений захист вказаних суб'єктів кримінального процесу. У чинному законодавстві перелік прав неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого а також особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного характеру, прямо не визначений. Разом з тим, в окремих нормах КПК України закріплені їх права. Наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 497 КПК України, клопотання про застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру може бути складене і

надіслане до суду за умови, що неповнолітній обвинувачений та його законний представник проти цього не заперечують. Тобто фактично, неповнолітній має право заперечувати проти закінчення досудового розслідування у такій формі. Щодо неосудної або обмежено осудної особи, то у ч. 1 ст. 506 КПК України вказано, що особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, користується правами підозрюваного та обвинуваченого в обсязі, який визначається характером розладу психічної діяльності чи психічного захворювання відповідно до висновку судово-психіатричної експертизи, та здійснює їх через законного представника, захисника.

Новим суб'єктом кримінального провадження, чії права повинні бути захищені під час закінчення досудового розслідування – є представник юридичної особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження. Його правовий статус закріплений у ст. 64-1 КПК України.

Ще одним суб'єктом, який безпосередньо не приймає участь під час закінчення досудового розслідування, але його права повинні бути захищені, є заявник. Заявник – це особа, яка звернулася із заявою або повідомленням про кримінальне правопорушення, але це кримінальне правопорушення скоєне не стосовно неї, а іншої особи. У ч. 2 ст. 60 КПК України закріплені права заявника, до яких, зокрема, віднесено: право отримати від органу, до якого він подав заяву, документ, що підтверджує її прийняття і реєстрацію; подавати на підтвердження своєї заяви речі і документи; отримати інформацію про закінчення досудового розслідування. Крім того, відповідно до п.п. 3, 4 ч. 1 ст. 303 КПК України заявник має право оскаржити рішення слідчого, прокурора про закриття кримінального провадження.

Слід наголосити, що у ч. 2 ст. 60 КПК України передбачено право заявника отримати інформацію про закінчення досудового розслідування, тобто і про закриття кримінального провадження і про звільнення особи від кримінальної відповідальності і закінчення досудового розслідування складанням обвинувального акту, клопотання про застосування примусових

заходів медичного або виховного характеру. Разом з тим, проведеним дослідженням встановлено, що заявника сповіщають про закінчення досудового розслідування лише у разі закриття кримінального провадження. Такі дані надали 57% слідчих та 41% працівників прокуратури. Скоріш за все, це пов'язано з тим, що у ч. 5 ст. 284 КПК України є пряма вказівка про надіслання копії постанови прокурора, слідчого про закриття кримінального провадження. Разом з тим, практичним працівникам слід пам'ятати про необхідність надання заявнику інформації про закінчення досудового розслідування також у разі складання клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, обвинувального акту або клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру.

До структури механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження нами також віднесено суб'єктів забезпечення та їх діяльність. Під час закінчення досудового розслідування основними суб'єктами забезпечення прав учасників кримінального провадження є слідчий, прокурор, слідчий суддя, захисник.

Під час здійснення кримінального провадження обов'язок від імені держави забезпечити права учасників кримінального провадження покладено на органи кримінального судочинства та їх посадових осіб. Так, у ч. 2 ст. 20 КПК України вказано, що слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника. Обов'язок захисника здійснити функцію захисту закріплений у ст. 45 КПК України. Слід вказати, що у діючому законодавстві закріплено обов'язки посадових осіб, які тим чи іншим чином сприяють забезпеченню прав особи. Це зрозуміло, оскільки можливість реалізації процесуального права учасниками кримінального процесу обумовлена наявністю кореспондуючого обов'язку посадової особи.

Як гарантії прав учасників процесу розглядаються й такі обов'язки посадових осіб: роз'яснення особам, які беруть участь у розслідуванні, їх прав

та забезпечення можливості здійснення цих прав; приймати заходи до всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин провадження та не перекладати обов'язок доказування на підозрюваного (обвинуваченого); виносити законні, обґрунтовані та мотивовані рішення; відмінити рішення, які порушують права громадян, відновлювати порушену законність; приймати заходи до відшкодування збитків, завданих громадянину у разі незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту [200, с. 3–15].

На думку Е.Ф. Куцовой, обов'язками слідчого, прокурора, суду є такі: вирішувати питання кримінального провадження в межах встановленої законом компетенції; здійснювати свої повноваження неупереджено, об'єктивно; роз'яснити підозрюваному його права та забезпечити можливість їх здійснення; нести у сфері доказування обов'язки, що направляють їх діяльність на встановлення істини; мотивувати рішення, що вони приймають; діяти із додержанням процесуальних строків [131, с. 137–148].

Під час кримінального провадження, одним з основних суб'єктів, на кого покладається функція забезпечення прав учасників кримінального провадження, є слідчий. Яким же чином слідчий може забезпечити повноцінну реалізацію прав особи у кримінальному процесі? Під час відповіді на це питання слід погодитись із М.І. Капінусом, який вказує, не зважаючи на те, що особа, її права та свободи є вищої цінністю, їх забезпечення допустимо лише у встановленому законом порядку. Кримінальна процесуальна діяльність строго регламентована законом, тому підтримка прав та законних інтересів особи у стані безперешкодного здійснення повинно здійснюватися в межах встановленої кримінальним процесуальним законом юридичної процедури, тобто процесуальної форми. Отже, охорона прав особи означає належне дотримання усіма учасниками кримінального судочинства процесуальної форми шляхом законної реалізації своїх прав та виконання обов'язків [90, с. 148].

Загальні повноваження слідчого під час здійснення досудового розслідування закріплені у ст. 40 КПК України. Разом з тим, у чинному кримінальному процесуальному законодавстві закріплено ряд обов'язків, що слугують гарантіями прав учасників кримінального провадження: розглянути клопотання під час досудового розслідування (ст. 220 КПК України); повідомити про завершення досудового розслідування та надати доступ до матеріалів досудового розслідування (ст. 290 КПК України) тощо. Від сутності обов'язків, покладених на слідчого, в істотній мірі залежить можливість використання учасником кримінального провадження наданих їм прав. Тому, на нашу думку, органи досудового розслідування та їх посадові особи є основними суб'єктами діяльності із забезпечення прав особи у кримінальному судочинстві, для яких ця діяльність є обов'язком.

Наступним суб'єктом забезпечення прав учасників кримінального провадження є прокурор. Відповідно до положень чинного законодавства, прокурор є процесуальним керівником досудового розслідування. За визначенням В.П. Пшонки, процесуальне керівництво прокурора – це організація процесу досудового розслідування, визначення напрямів розслідування, координація процесуальних дій, сприяння створенню умов для нормального функціонування слідчих, забезпечення додержання у процесі розслідування вимог законів України [127, с. 120].

У чинному КПК України процесуальне керівництво прокурора представлено як окремий напрям його діяльності, спрямований на забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування, дослідження всіх обставин кримінального правопорушення. Крім того, одним із основних завдань прокурорського керівництва слід вважати захист від неправомірних посягань прав і свобод людини та громадянина, державних та суспільних інтересів, і, відповідно, забезпечення прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, і перш за все, таких його учасників, як підозрюваний та потерпілий.

До основних повноважень прокурора, що пов'язані із забезпеченням законності досудового розслідування, і, відповідно, забезпеченням прав учасників кримінального провадження можна віднести такі: забезпечувати виконання вимог закону щодо додержання розумних строків під час досудового розслідування (ч. 2 ст. 28, ч. 2 ст. 114 КПК України); мати повний доступ до матеріалів, документів та інших відомостей, що стосуються досудового розслідування (п. 2 ч. 2 ст. 36 КПК України); скасовувати незаконні та необґрунтовані постанови слідчих (п. 7 ч. 2 ст. 36 КПК України); погоджувати або відмовляти у погодженні клопотань слідчого до слідчого судді про проведення процесуальних дій (п. 10 ч. 2 ст. 36 КПК України), оскаржувати судові рішення (п. 20 ч. 2 ст. 36 КПК України); розглядати клопотання (ст. 220 КПК України) тощо.

Враховуючи вказане, вважаємо, що прокурорське керівництво є дуже важливою гарантією прав учасників кримінального провадження, адже саме прокурор здійснює наглядові функції на протязі усього досудового розслідування, у тому числі під час його закінчення, та повинен сприяти як охороні прав і законних інтересів громадян так і вживати заходи до усунення всяких порушень закону.

Не менш важливим суб'єктом, який сприяє забезпеченню прав учасників кримінального провадження, є слідчий суддя. Слід вказати, що посаду слідчого судді введено у кримінальну процесуальну діяльність з прийняттям КПК України у 2012 році. Разом з тим, багато вчених протягом тривалого часу пропонували ввести даного суб'єкта у кримінальний процес [337, с. 28; 87, с. 449; 92, с. 154; 258, с. 4]. Актуальність введення нової структурної одиниці судової влади – слідчого суддю – обґрунтовувалось необхідністю покласти на нього окрему функцію суду – контрольну. Вважаємо, що слід підтримати тих вчених, які висловлювались за введення такого суб'єкта кримінального процесу як слідчий суддя, а також українського законодавця за запровадження такої новели.

Відповідно до п. 18 ч. 1 ст. 3 КПК України, слідчий суддя – суддя суду першої інстанції, до повноважень якого належить здійснення у порядку, передбаченому КПК України, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні, та у випадку, передбаченому ст. 247 КПК України, – голова чи за його визначенням інший суддя Апеляційного суду Автономної Республіки Крим, апеляційного суду області, міст Києва та Севастополя.

У КПК України передбачено, що окрім функції правосуддя у кримінальному провадженні суд також виконує значну за обсягом та напрямками функцію судового контролю. Як визначає Ю.М. Грошевий, під судовим контролем слід розуміти засновану на законі кримінальну процесуальну діяльність спеціально уповноваженого суб'єкта – слідчого судді, здійснювану шляхом розгляду і вирішення клопотань і скарг сторін кримінального провадження, потерпілого з метою охорони прав і свобод особи, яка має превентивний, так і правовідновлювальний характер. При цьому важливо підкреслити, що функція судового контролю не пов'язана з вирішенням питання винуватості або невинуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення [55, с. 115].

Чинне кримінальне процесуальне законодавство України наділяє слідчого суддю широким колом повноважень. Проте, на відміну чіткого визначення повноважень слідчого, прокурора у окремії статті КПК України, права та обов'язки слідчого судді у кодексі прямо не передбачені. Серед науковців не склалося єдиного підходу щодо встановлення меж судового контролю. Найчастіше вважають, що коло дій та рішень органів досудового розслідування, які підлягають судовому контролю, повинно включати будь-які процесуальні рішення, що завдають шкоди конституційним правам осіб, які приймають участь у кримінальному процесі [327, с. 108].

Повноваження слідчого судді залежно від змісту і характеру питань, вирішення яких віднесено законом до його компетенції Н.П. Сиза поділяє на п'ять груп. По-перше, вирішення питань про застосування заходів забезпечення

кримінального провадження. По-друге, вирішення питань про проведення слідчих (розшукових) дій. По-третє, вирішення питань про проведення негласних слідчих (розшукових) дій. По-четверте, розгляд скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора під час досудового розслідування. По-п'яте, вирішення інших процесуальних питань, що потребують неупередженого розгляду [253].

Окремо слід вказати, що у КПК України прямо не передбачено повноваження слідчого судді під час закінчення досудового розслідування. Разом з тим, відповідно до глави 26 КПК України під час досудового розслідування підлягають оскарженню рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора. Так згідно з положеннями ст. 303 КПК України можуть бути оскаржені рішення слідчого про закриття кримінального провадження. Суб'єктами оскарження є заявник, потерпілий, його представник чи законний представник. Крім того, до слідчого судді може бути оскаржено рішення прокурора про закриття кримінального провадження. Суб'єктами оскарження у такому випадку є заявник, потерпілий, його представник чи законний представник а також підозрюваний, його захисник чи законний представник. Слід підкреслити, що оскарження є одним з основних засобів захисту прав та законних інтересів громадян, які залучаються до кримінального провадження. Тому особливості здійснення судового контролю під час закінчення досудового розслідування та відповідно питання забезпечення прав учасників кримінального провадження нами будуть вивчені у розділі 3.

Важливим суб'єктом, який сприяє забезпеченню прав учасників кримінального провадження, є захисник. Відповідно до ч. 1 ст. 45 КПК України захисник у кримінальному провадженні здійснює функцію захисту. До функції захисту М.С. Строгович відносив всі дії, спрямовані на заперечення обвинувачення, на доказування невинуватості або меншої винності [276, с. 98]. Слід врахувати позицію Ю.М. Грошевого, С.А. Альперта, які визначили, що захист – це процесуальна функція, яка являє собою процесуальну діяльність, пов'язану не лише зі спростуванням обвинувачення, з обґрунтуванням

невинності обвинуваченого або меншої винності, але і з реалізацією на цій основі всього комплексу прав, що забезпечують охорону його законних інтересів [9, с. 33].

Законодавець, прагнучи до усунення різних тлумачень повноважень захисника, у п. 5 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», визначає, що захист – вид адвокатської діяльності, що полягає в забезпеченні захисту прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення [206]. Але й таке розуміння захисту, на нашу думку, не повністю відображає його змістове наповнення.

Вважаємо, що діяльність захисника у кримінальному провадженні охоплює різні напрями його діяльності. Це й надання підзахисному консультацій, роз'яснень з правових питань, складання заяв, скарг та інших процесуальних документів, представлення інтересів особи в суді. Крім того, це дії, направлені на недопущення будь-яких порушень прав, контроль за їх виконанням, а також сприяння поновленню прав підзахисного у разі їх порушення.

У цьому питанні слід врахувати думку М.І. Капінуса, який вказує, що будучи похідною від функції захисту, кримінальна процесуальна функція захисника не є однорідною. Її багатоаспектний характер проявляється у різних напрямках (видах) діяльності захисника по забезпеченню прав та законних інтересів підозрюваного або обвинуваченого. Основними серед яких є:

- правова допомога підозрюваному;
- участь захисника у доказуванні;
- охорона прав та законних інтересів підозрюваного [90, с. 195].

Для належного виконання своїх завдань законодавець надав захиснику певні повноваження. У ч. 4 ст. 45 КПК України визначено, що захисник користується процесуальними правами підозрюваного, обвинуваченого, захист якого він здійснює, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо підозрюваним, обвинуваченим і не може бути доручена захиснику. Як слушно визначає О.Г. Яновська, роль захисника у процесі – це надання юридичної допомоги підозрюваному, обвинуваченому в охороні його прав, інтересів і сприяння таким чином правосуддю. Ідея щодо самостійності захисника у взаємовідносинах із підозрюваним, обвинуваченим не відображає головного, що визначає процесуальне становище захисника у кримінальному процесі. У кримінальному провадженні захисник не має особистого інтересу, вся його діяльність спрямована на захист інтересів підзахисного, надання останньому кваліфікованої юридичної допомоги [350, с. 185].

На відміну від захисника, функція законного представника у КПК України чітко не визначена. У зв'язку з тим, у науковій літературі справедливо піднімається питання щодо статусу законного представника у кримінальному провадженні. Одні науковці вважають, що діяльність законного представника є різновидом представництва [230, с. 13]. Деякі процесуалісти вказують, що сутність діяльності законного представника у кримінальному судочинстві зводиться до одного – захисту прав та інтересів особи [116, с. 101]. Дискусійність питання щодо визначення статусу законного представника на науковому рівні пов'язана із відсутністю чіткого урегулювання його на рівні закону. Разом з тим, у п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України вказано, що законний представник відноситься до сторони захисту. У зв'язку з тим слід наголосити, що законний представник у кримінальному провадженні виконує функцію захисту прав неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого або особи, визнаної недієздатною чи обмежено дієздатною.

У законного представника є особлива значимість. Це пояснюється тим, що він добре знає особу, яку представляє. Законний представник залучається захищати інтереси особи не за службовим обов'язком, як адвокат, а в силу

морально-етичних аспектів виховання. Процесуальна позиція законного представника повинна повністю відповідати інтересам особи, яку він представляє.

Враховуючи вищевикладене, слід визначити, що механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження є складним правовим явищем. Запропонована трьохланкова структура дозволяє краще зрозуміти сутність даного механізму. Разом з тим, він не повинен розглядатися як сукупність окремих елементів. Його слід розглядати як динамічну систему взаємопов'язаних юридичних передумов, засобів та заходів, що реалізуються завдяки діяльності державних органів, посадових осіб, які здійснюють кримінальне судочинство, або залучаються до нього і тим самим забезпечують права кожного учасника кримінального провадження. Детальне вивчення кожного структурного елементу механізму забезпечення прав особи дозволить нам у розділі 3 дослідити та визначити процесуальний порядок забезпечення прав учасників кримінального провадження під час проведення судової експертизи.

1.3. Права особи як об'єкт забезпечення у кримінальному процесі.

Стаття 3 Конституції України проголошує, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження та забезпечення таких прав є головним її обов'язком. Отже, права і свободи людини є загально визнаною найвищою соціальною цінністю.

У контексті нашого дослідження зауважимо, що на законодавчому рівні вживаються такі правові категорії, як: права і свободи людини (ст. 3 Конституції); права, свободи та законні інтереси учасників кримінального провадження (ст. 2 КПК України); права, свободи чи інтереси особи (ч. 2 ст. 24 КПК України); права та законні інтереси (ч. 3 ст. 223 КПК України). Отже, аналіз законодавчих положень дає можливість зробити висновок про наявність відмінностей у правовій природі категорій «права», «свободи» та «законні

інтереси», а також, відповідно, й про необхідність їх розмежування.

Дослідження сутності прав людини завжди привертає увагу вчених. Важливість даного питання пов'язується з ідеєю природного походження основних прав кожного громадянина, їх пріоритеті по відношенню до держави. Відповідно до вчення Ш. Монтеск'є про взаємовідносини особи та держави, що зробило суттєвий вплив на сучасне розуміння прав людини, це те, що передує закону та визначає його [8, с. 79]. У правах людини юридично оформляються суспільні відносини, що вже склалися, з приводу більш значимих для держави та людини благ. Права людини мають природну основу і є невід'ємними для кожного індивіда, вони позанаціональні та позатериторіальні, існують незалежно від закріплення в законодавчих актах держави, виступають об'єктом міжнародно-правового регулювання і захисту. У разі ж закріплення прав людини в законодавчих актах конкретної держави вони стають і правами громадянина даної держави [174, с. 3].

Вітчизняна загальна теорія права, яка є методологічною основою для галузевих юридичних наук, включаючи науку кримінального процесу, в сучасних умовах відмовилася від колишнього позитивістського підходу до визначення права, відносин між особою і державою і стала на позиції природно-правової доктрини. Відповідно до неї, основні права, що належать кожній людині від народження, перш за все повинні гарантувати становище особи в її взаєминах з державою та її органами, забезпечувати автономію особи від державного втручання у найбільш значущі для людини сфери життєдіяльності [68, с. 144].

Дискусія про сутність «прав людини» вже тривалий час ведеться на науковому рівні як представниками загальної теорії права, так і фахівцями галузевих наук. Змістовно повним і таким, що виражає загальну спрямованість думок учених стосовно дефініції «права людини», є визначення, запропоноване П. М. Рабіновичем. Учений зазначає, що правами є певні можливості людини, які необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку

суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів» [221, с. 12]. За визначенням А. М. Колодій, А. Ю. Олійник, право людини і громадянина – це їхня можливість здійснювати певні дії для задоволення своїх життєво важливих матеріальних і духовних інтересів, що встановлено державою і закріплено у Конституції та інших нормативно-правових актах [145, с. 172]. Аналіз наукової літератури засвідчив, що більшість науковців також, як і вказані вчені, розкривають поняття «права людини» через категорію «можливість» (правова соціальна) [222, с. 4; 256, с. 64; 283 с. 87; 305, с. 177]. Наведене поняття права людини поширюється і на визначення прав учасника кримінального провадження.

У контексті нашого дослідження слід вказати, що права людини є структурним елементом правового статусу особи. За визначення М. І. Матузова, правовий статус особи – це юридично закріплене становище особи в суспільстві [147, с. 48]. Вступаючи у сферу кримінального судочинства, особа зберігає свій загальний (конституційний) правовий статус, набуває спеціального статусу, тобто статусу особи як учасника кримінального провадження. До такого висновку прийшов І. Л. Петрухін [197, с. 22]. Така характеристика правового статусу особи найбільш повно відображає взаємодію людини та держави, визначає її правовий статус у конкретних суспільних відносинах. У спеціальному статусі конкретизуються різноманітні права і обов'язки індивіда з урахуванням галузевої праводієздатності.

Отже, кожен учасник кримінального провадження наділений, по-перше, загальним (конституційним) статусом, що характеризує становище особи як громадянина держави; по-друге, галузевим (кримінальним процесуальним) статусом, що визначає їхнє становище як учасника кримінального провадження. Конституційний статус відносно статичний, він не може бути змінений без відома держави, законодавця. Галузевий статус учасника процесу конкретизує його становище у кримінальному судочинстві. Вказане свідчить про необхідність визначення прав учасника кримінального провадження саме з площини поділу його прав на конституційні та процесуальні.

З огляду на конституційні положення про рівність громадян перед законом і судом кримінальний процесуальний закон забезпечує всім учасникам кримінального процесу рівні процесуальні можливості, що гарантують захист загального статусу. Як зазначає О. А. Лукашева, під основними правами слід розуміти права, що містяться в конституції держави і міжнародно-правових актах з прав людини. Виокремлення категорії основних прав не означає, що інші права є другорядними і такими, що вимагають менш значних зусиль з боку держави для їх забезпечення. Йдеться про те, що основні права і свободи є стрижнем правового статусу індивіда, в них укорінюються можливості виникнення інших багаточисельних прав і свобод для нормальної життєдіяльності людини [15, с. 17].

Слід визнати правоту Т. В. Омельченко, який зазначив, що конституційні права свідчать про правові можливості у відстоюванні порушених прав у сфері кримінального судочинства. Вони юридично закріплюють загальні риси правового і процесуального статусу людини [183, с. 17]. Основний Закон України гарантує всім широкий набір прав і свобод. Відповідно до Конституції України, під час кримінального провадження учасникам кримінального провадження належать, перш за все, такі права: право на повагу до його гідності та заборона катування, жорстокого, нелюдського поводження чи покарання (ст. 28); право на свободу та особисту недоторканність, заборона арешту та тримання під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах і у порядку, встановлених законом (ст. 29); право на недоторканність житла (ст. 30); право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31); право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст. 55); право на відшкодування матеріальної чи моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, їх посадових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56); право знати свої права і обов'язки (ст. 57); право на професійну правничу допомогу і вільний вибір захисника своїх прав (ст. 59);

право давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом а також право підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного на захист (ст. 63).

Конституційні права підозрюваного, порівняно з правами інших учасників кримінального провадження, піддаються більшому обмеженню, що пояснюється його особливим становищем. Реалізація прав підозрюваним може бути обмежена у зв'язку з необхідністю виконання завдань кримінального провадження. Іноді обмежується не одне право, а декілька. Наприклад, під час обшуку житла чи іншого володіння особи обмежується не лише право на недоторканність житла, а й майнові права, якщо під час даної слідчої (розшукової) дії будуть вилучені певні речі, гроші, цінності.

В юридичній практиці мають місце неправомірне обмеження прав і свобод особи, викликані, як правило, недосконалістю правових механізмів реалізації кримінальних процесуальних гарантій. Тому в законодавстві повинно бути чітко визначено механізм забезпечення прав, свобод та законних інтересів особи.

Окрему увагу слід приділити розкриттю сутності процесуальних прав учасників кримінального провадження. Як зауважив В. В. Назаров, у кримінальному провадженні юридичний аспект прав людини необхідно розуміти наступним чином: по-перше, права людини і громадянина мають співвідноситися з обов'язками суб'єктів, які провадять досудове розслідування та здійснюють правосуддя (слідчий, прокурор, суддя) діяти згідно із законом; по-друге, зазначені вище суб'єкти повинні чітко представляти (розуміти) своє місце і місце особи, яка має та обстоює в кримінальному провадженні власні інтереси (підозрюваний, обвинувачений, підсудний, потерпілий), у розслідуванні кримінальної справи та під час судового розгляду; по-третє, кожна особа, яка має та обстоює в кримінальному провадженні власні інтереси чи сприяє кримінальному судочинству і здійсненню правосуддя, повинна відчувати свою захищеність [170, с. 10].

Процесуальні права учасників кримінального провадження закріплено у

КПК України: прокурора (ст. 36), керівника органу досудового розслідування (ст. 39), слідчого (ст. 40), підозрюваного, обвинуваченого (ст. 42), виправданого, засудженого (ст. 43), законного представника підозрюваного, обвинуваченого (ст. 44), захисника (ст. 46), потерпілого (ст. 56), представника потерпілого (ст. 58), законного представника потерпілого (ст. 59), заявника (ст. 60), цивільного позивача (ст. 61), цивільного відповідача (ст. 61), представника цивільного позивача, цивільного відповідача (ст. 61), законного представника цивільного позивача (ст. 64), представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження (ст. 64-1) , третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт (ст. 64-2), свідка (ст. 66), перекладача (ст. 68), експерта (ст. 69), спеціаліста (ст. 71), представника персоналу органу пробації (ст. 72-1), секретаря судового засідання (ст. 73), судового розпорядника (ст. 74).

Вивчення правового статусу кожного учасника кримінального провадження вимагає ґрунтовного окремого дослідження. Це пов'язано із тим, що в діючому законодавстві є ще багато невирішених проблем. Зауважимо, що протягом 2012–2024 років до КПК України вносились зміни понад 90 разів. Однак у питанні визначення процесуального статусу осіб чинне законодавство залишається ще не досконалим.

Перш за все, слід звернути на таку проблему, як невизначеність процесуального статусу деяких учасників кримінального провадження. Порівняльний аналіз положень п.п. 19, 29, 26 ч. 1 ст. 3 КПК України, в яких наведено перелік учасників кримінального провадження, а також глави 3 КПК України, в якій розкрито правове становище суду, сторін та учасників кримінального провадження, свідчить про те, що законодавець не визначив статус окремих суб'єктів. Мова йде про: 1) особу, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішувалося питання про їх застосування; 2) особу, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування; 3) іншу особу, права чи законні інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування; 4) особу,

стосовно якої розглядається питання про видачу в іноземну державу (екстрадицію); 5) адвоката свідка; 6) понятого; 7) заставодавця. Зрозуміло, що ця прогалина повинна бути усунена та процесуальний статус вказаних осіб визначено на законодавчому рівні.

Окрім вказаного, у чинному КПК України є й інші проблемні моменти щодо визначення процесуального статусу учасників кримінального провадження, на які ми хочемо звернути увагу. Мова йде про підозрюваного й обвинуваченого. Права вказаних суб'єктів об'єднано в одній нормі – ч. 3 ст. 42 КПК України. Отже, законодавець не розрізняє права підозрюваного і права обвинуваченого. Проте якщо підозрюваний є повноцінним учасником досудового розслідування, обвинувачений таким не є. Крім того, деякі права, перераховані у ч. 3 ст. 42 КПК України, обвинуваченому не належать. Наприклад, право збирати і подавати слідчому докази (п. 8 ч. 3 ст. 42 КПК України), знайомитись з матеріалами досудового розслідування та вимагати відкриття матеріалів (п. 14 ч. 3 ст. 42 КПК України), адже, відповідно до ст. 290 КПК України, відкриття матеріалів здійснюється підозрюваному, а не обвинуваченому. Також слід зазначити, що права обвинуваченого, перераховані у ч. 4 ст. 42 КПК України, це фактично права учасника судового провадження. Тому, вважаємо, що слід змішувати статуси підозрюваного, обвинуваченого й підсудного у одній нормі кодексу. Необхідно окремо визначити права кожного із суб'єктів кримінального провадження. У регламентації процесуального статусу осіб, які здійснюють захист або представництво у кримінальному провадженні, також є ряд невирішених питань. На сьогодні права цих осіб визначено через права осіб, яких вони захищають або представляють. Мова йде про таких суб'єктів, як: 1) захисник, 2) представник потерпілого, 3) законний представник підозрюваного, обвинуваченого; 4) законний представник потерпілого; 5) представник цивільного позивача, цивільного відповідача; б) законний представник цивільного позивача.

Зауважимо, що ще під час розробки чинного КПК України, окремі представники законодавчої ініціативи наголошували на необхідності

доповнення ст. 46 конкретними процесуальними правами захисника прямою нормою КПК України, а не встановлення їх через можливість використовувати права підозрюваного, обвинуваченого, захист якого він здійснює [203]. Таку позицію слід визнати цілком обґрунтованою, оскільки захисник є самостійним учасником кримінального провадження і виконує важливу конституційну функцію – забезпечення права на захист. Є необхідність й у регламентації процесуального статусу представника потерпілого. Як справедливо вказує С. Є. Абламський, однією з умов ефективної реалізації прав потерпілого у кримінальному провадженні є обов'язкова участь представника – адвоката потерпілого з чітко відокремленим правовим статусом [6, с. 204]. Отже, вважаємо, що захисник, як і інші учасники кримінального провадження, які здійснюють захист або представництво у кримінальному провадженні, повинен мати окремий процесуальний статус, чітко визначений у спеціальній статті КПК України.

Процесуальні права учасників кримінального провадження доповнюються і конкретизуються також міжнародно-правовими актами у сфері захисту прав людини. Як відомо, чинне законодавство надає статус закону всім договорам щодо прав людини. Відповідно до п. б ч. 2 ст. 9 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 міжнародні договори, що стосуються прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, підлягають ратифікації, яка здійснюється шляхом прийняття відповідного закону [211]. Крім того, згідно з ч. 2 ст. 19 вказаного Закону встановлюється пріоритетне застосування норм міжнародного договору у разі колізії із відповідним актом національного законодавства. Також слід наголосити, що згідно з ч. 5 ст. 9 КПК України кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини. Таким чином, кожна людина в Україні має можливість прямо використовувати положення відповідних міжнародних договорів. Це стосується як органів досудового розслідування, прокурорів та судів, які у своїй діяльності повинні керуватися цими нормами, так і кожного громадянина України.

Учасники кримінального провадження мають право в усіх випадках, а не лише при колізії норм, посилалися на норми міжнародного права, оскільки встановлені даними нормами права і свободи – невід’ємна частина їх кримінального процесуального статусу. Як зазначається в наукових дослідженнях, усі учасники кримінального судочинства мають визначений обсяг міжнародної правосуб’єктності і їх статус не може розглядатися як обмежений межами національної юрисдикції, що зокрема знаходить відображення в їх праві на звернення у міжнародні органи із захисту прав і свобод людини [143, с. 68].

Особливе значення у контексті досліджуваної проблеми мають такі ратифіковані Україною міжнародні документи, що мають завданням забезпечення прав, свобод та законних інтересів осіб, залучених до кримінального судочинства: Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950 р.; Мінімальні стандартні правила ООН у відношенні заходів, не пов’язаних з тюремним ув’язненням (Токійські правила) від 14.12.1990 р.; Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») від 29.11.1985 р.; Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою. Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 29.11.1985 р.; Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 26.11.1987 р.; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.1984 р.; Декларація глав держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав про міжнародні зобов’язання в галузі прав людини та основних свобод від 24.09.1993 р.

Також у міжнародно-правовій практиці склалися певні стандартні правила поводження з узятими під варту. Серед них, наприклад, можна назвати: Основні принципи поводження з в’язнями (прийняті резолюцією 45/111 Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1990 р.); Звід принципів захисту всіх осіб,

які піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином (прийняті резолюцією 43/173 Генеральної Асамблеї ООН від 09.12.1988 р.).

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що учасники кримінального провадження наділені комплексом конституційних та процесуальних прав, закріплених в Основному Законі України, міжнародно-правових актах у сфері захисту прав людини, КПК України, Законах України. Кожне право являє собою самостійну цінність і не може бути ні при яких обставинах проігноровано органами, що здійснюють досудове розслідування або судове провадження. Таке органічне поєднання всіх прав, що забезпечуються під час кримінального провадження, служить надійною гарантією від незаконного обвинувачення, обмеження прав та інтересів особи.

Висновки до Розділу 1.

1. Механізмом забезпечення прав учасників кримінального провадження є внутрішньо узгоджена динамічна система правових передумов, законодавчо закріплених кримінальних процесуальних гарантій прав особи, що реалізуються завдяки діяльності державних органів, посадових осіб, які здійснюють кримінальне судочинство або залучаються до нього, з метою належної реалізації, охорони та, у разі потреби, захисту прав кожного учасника кримінального провадження.

2. Сутність механізму забезпечення прав учасника кримінального провадження розкривається за допомогою трьох форм: а) створення особами, які здійснюють кримінальне провадження, відповідних умов для належної реалізації особою власних прав; б) охорона – попередження та недопущення порушення прав; в) захист – відновлення порушених прав.

3. Структурними елементами механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження є:

а) об'єкт забезпечення, яким є права учасників кримінального судочинства: потерпілого та його представника, законного представника;

підозрюваного, обвинуваченого, його захисника та законного представника; цивільного позивача, його представника та законного представника; цивільного відповідача та його представника; особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру та її захисника; представника юридичної особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження; заявника;

б) суб'єкти забезпечення – посадові особи, які здійснюють кримінальне судочинство або залучаються до нього та на яких покладено обов'язок забезпечення прав учасників кримінального провадження: дізнавач, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд;

в) зміст забезпечення – діяльність посадових осіб щодо забезпечення прав учасників кримінального провадження.

4. Учасники кримінального провадження наділені комплексом конституційних та процесуальних прав, закріплених в Основному Законі України, міжнародно-правових актах у сфері захисту прав людини, КПК України, Законах України. Кожне право являє собою самостійну цінність і не може бути ні при яких обставинах проігноровано органами, що здійснюють досудове розслідування або судове провадження. Таке органічне поєднання всіх прав, що забезпечуються під час кримінального провадження, служить надійною гарантією від незаконного обвинувачення, обмеження прав та інтересів особи.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВА СУТНІСТЬ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

2.1. Поняття спеціальних знань у кримінальному судочинстві

Дослідження основних положень інституту судової експертизи у кримінальному провадженні неможливе без з'ясування сутності спеціальних знань. Для цього необхідно спочатку визначити знання з точки зору гносеології, що характеризуються нею як продукт суспільної, матеріальної та духовної діяльності людини. Знання, на думку В.М. Махова, – поняття багатоаспектне. Одні і ті ж автори інколи дають спеціальним знанням різне визначення, вказуючи на ті чи інші окремі їх суттєві ознаки [149, с. 38].

У словнику знання визначаються як «обізнаність у чомусь, наявність відомостей про щось, когось; знаття, вміння; сукупність відомостей з якої-небудь галузі, набутих в процесі навчання, дослідження і ін.; пізнання дійсності в окремих її проявах і в цілому» [176, с. 162].

Відомий філософ П.В. Копнін, виходячи за межі догм діалектичного матеріалізму, фіксуючи місце знань в процесі суспільної діяльності людей, визначав його як необхідний елемент та передумову практичної діяльності людини. На думку автора, знання слід розуміти як сукупність її ідей, в яких знаходить свій вираз теоретичне опанування людиною предмету; як форма діяльності суб'єкту, в якій практично спрямовано відображаються речі, процеси об'єктивних реалій [117, с. 194, 195, 198].

У філософському енциклопедичному словнику знання в загальному розумінні визначаються як продукт суспільної, матеріальної та духовної діяльності людей; ідеальний вираз в знаковій формі об'єктивних властивостей та зв'язку природного і людського світу [301].

На думку І.М.Сорокотягина «знання являють собою систему ідеально відтворених в мовній формі закономірних зв'язків об'єктивного світу, що поділяється на дві системи: а) загальнотеоретичні (загальні); б) прикладні (спеціальні) знання. Будучи підсистемою цілісної системи знань, вони одночасно є системами для своїх підсистем (науки, техніки, мистецтва, ремесла), які, в свою чергу, є системами щодо інших підсистем» [270, с. 8–9].

Всю сукупність людських знань можна розділити на практичні та наукові. Наукові знання отримуються в результаті навчання та в ході наукової діяльності. Наукові знання розкривають внутрішню сутність явищ, їх природу та притаманні їм закономірності. У свою чергу, практичні знання отримуються в процесі практичної діяльності, їх зміст складають знання про засоби трудової діяльності, способи їх застосування, раціональну поведінку в різних ситуаціях. Однак не слід ототожнювати наукові знання із спеціальними, а практичні – із загальновідомими. Дійсно, деякі практичні знання побутового характеру є загальновідомими, але в цілому вони настільки об'ємні та різні за ступенем складності, що їх можна віднести до спеціальних. З іншої сторони деякі наукові знання, отримані в школі, є загальновідомими. Як правильно зауважують М.Г.Щербаковський та О.А.Кравченко межа між практичними та науковими знаннями в історичному аспекті є відносною, що обумовлено постійним упровадженням досягнень наукових досягнень у повсякденну діяльність людини [338, с. 5–6].

У науковій літературі використовуються два схожих терміни: «спеціальні знання» та «спеціальні пізнання». На думку В.І. Шиканова, поняття «спеціальні пізнання» виникло у судочинстві і використовується як контрадикторне поняттю «знання». Зміст першого терміну є більш вузьким свого етимологічного значення, оскільки вирішення питань правового характеру в кожному випадку потребує юридичних знань, які також є спеціальними [324, с. 23].

Як справедливо відзначає В.М. Махов, у кримінальному судочинстві слід використовувати перший термін, що характеризує кінцевий результат

різноаспектних видів діяльності людини. Пізнання ж характеризують процес творчої діяльності людини з приводу формування даних знань. При визначенні спеціальних знань, що використовуються у кримінальному судочинстві, важливо враховувати їх основну мету – це відомості, що застосовуються для вирішення питань того чи іншого виду професійної діяльності. У широкому розумінні різновидом спеціальних знань будуть і професійні знання слідчого. Але, як вважає вчений, у кримінальному судочинстві в дане поняття слід вкладати дещо звужений зміст. Це знання, що виходять за межі професійних знань слідчого [151, с. 19]. Подібна точка зору висловлюється О.Д. Кімом, який спеціальні пізнання характеризує процесом отримання знань, навичок і умінь в певній сфері пізнавальної діяльності людини, а спеціальні знання – ознакою систематизованості сукупності обставин [93, с. 8]. Разом з цим Г.М. Надгорний стверджує, що термін «пізнання» слід використовувати щодо осіб, які оволоділи «знаннями» [165, с. 37].

У словнику поняття «пізнання» тлумачиться як збагнення, отримання знань про що-небудь, збагнення закономірностей об'єктивного світу; сукупність знань в якій-небудь галузі, зрозуміння, осягнення, пізнання [177, с. 403].

У науковій літературі автори намагаються конкретизувати поняття спеціальних знань, визначити їх з наукової точки зору. Разом з цим необхідно зазначити, що серед авторів не склалося єдиної позиції щодо сутності, об'єму спеціальних знань у кримінальному процесі, а також віднесення до них правових знань. Так одна група авторів тлумачить спеціальні знання об'ємно без визначення цілі їх використання. Інші ж вчені підходять до їх тратування більш конкретизовано, намагаючись як можна більш наблизити визначення спеціальних знань до мети їх використання саме у кримінальному судочинстві. Наприклад, на думку В.І. Шиканова, під спеціальними знаннями слід розуміти будь-яку можливу сукупність знань (практичного досвіду, навичок) без врахування загальновідомих, тобто таких, що входять до загальноосвітньої підготовки громадян, та знань у галузі права, зокрема, не враховуючи

підготовку і практичні навички, що пов'язані з кримінально-правовою оцінкою фактичних обставин справи та вирішенням питань процесуального характеру [324, с. 23].

О.О. Ейсман відзначає, що «спеціальні знання – це знання не загальновідомі, а ті, якими володіє обмежене коло спеціалістів, але якими не володіє адресат доказування», та підкреслює, що «знання в сфері законодавства та науки права, інакше кажучи – юридичні знання, не відносяться до спеціальних знань в тому сенсі, в якому вони розуміються в законі» [345, с. 89–91]. А.В. Кудрявцева, в цілому дотримуючись приведеної змістової конструкції визначення спеціальних пізнань, справедливо вказує на відсутність їх правового характеру та охоплює ними не тільки наукові, а й практичні знання, що обумовлюються професійним навчанням або діяльністю за певною спеціальністю [130, с. 14]. Подібна точка зору висловлювалася й Є.Б. Мельниковою [152, с. 12]. Аналізуючи наведені визначення слід зазначити, що така ознака спеціальних знань як «незагальновідомість», «незагальнодоступність» втрачає сенс у сучасному суспільстві, насиченому інформаційними технологіями.

Г.М. Надгорний відзначає, що терміном «спеціальні знання» не охоплюються юридичні знання, які в загальному розумінні є спеціальними. Під спеціальними знаннями автор розуміє знання, що не відносяться до загальновідомих, які створюють основу професійної підготовки з наукових, інженерно-технічних і виробничих спеціальностей, а також не загальновідомі знання, що необхідні для заняття будь-якими іншими видами діяльності [165, с. 38, 42].

М.В.Салтєвський пропонує власну модель співвідношення спеціальних та правових знань у вигляді двох полів, що включають кінцеві переліки знань: у взаємовідносинах «слідчий-спеціаліст» знання, які є спільними для обох полів, він називає професійними (однаковими за змістом) для слідчого та спеціаліста, а спеціальними – ті знання, які залишаються після виділення професійних [229, с. 19–20]. Як справедливо відзначає Є.І. Зуєв, дана модель «не спрацьовує» при

повному співпаданні вказаних знань, а також у випадках, коли після вказаного виділення знання слідчого доцільно називати спеціальними, але, по суті, вони є професійними [79, с. 70].

Виходячи з понять «спеціаліст», «спеціальність», та «професійна спеціальна освіта». З.М. Соколовський пропонує визначити спеціальні знання як сукупність відомостей, отриманих в результаті професійної спеціальної підготовки, які дозволяють їх власнику вирішити питання в будь-якій сфері [266, с. 202]. Вказана точка зору підтримується й В.М. Орловим [184, с. 7].

Т.В. Авер'янова, Р.С. Белкін, Ю.Г. Корухов, О.Р. Росинська під спеціальними пізнаннями розуміють знання, отримані в процесі практичної діяльності завдяки спеціальній підготовці або професійному досвіду та які засновані на системі теоретичних знань в певній сфері (наприклад, знання технології швейного виробництва і т.п.) [125, с. 398–399, 495–500].

Як вважають В.Д. Арсен'єв та В.Г. Заблоцький «спеціальні знання в кримінальному судочинстві – це система знань, отриманих в результаті наукової та практичної діяльності в певних її галузях (медицина, бухгалтерія, автотехніка та ін.), що зафіксовані в науковій літературі, методичних посібниках, настановах, інструкціях і т.д., а спеціальні пізнання – це знання, отримані певними особами в результаті теоретичного та практичного навчання певному виду діяльності, при якому вони отримали ці знання, а також необхідні навички для їх реалізації». Разом з цим В.Д. Арсен'єв поняттям спеціальних знань охоплює і юридичні знання, оскільки, як стверджує автор, складовою частиною перших є криміналістичні знання, тобто знання з галузі спеціальної юридичної науки, та інші спеціальні правові знання (наприклад, знання правил бухгалтерського обліку при проведенні судово-бухгалтерської експертизи і т.п.) [10, с. 4; 12, с. 39–41].

На думку В.М. Вальдмана, спеціальні знання – це знання, що отримані особою на основі глибокого вивчення певної галузі науки, техніки, мистецтва та ремесла [31, с. 6]. Думається, що під приведені визначення підпадає будь-яка

діяльність, яка заснована на професійній підготовці та досвіду, але не сприяюча розслідуванню злочину.

Згідно з точкою зору Г.Є. Морозова під спеціальними знаннями слід розуміти знання, якими володіє особа в будь-якій певній галузі хімії чи біології, математики або фізики, природознавства чи енергетики, педагогіки або лінгвістики [161, с. 7–8]. З вищевказаною точкою зору погодитися не можна тому, що їх автор, вказуючи на конкретні галузі знань, обмежує суб'єктів, які ведуть процес, у виборі обізнаних осіб.

В.В. Циркаль визначає спеціальні знання як незагальновідомі в судочинстві наукові, технічні і практичні знання, що отримуються в результаті професійного навчання або роботи за певною спеціальністю особою, яка залучається як експерт чи спеціаліст [307, с. 8].

Є.І. Зуєв вважає, що під спеціальними знаннями слід розуміти «будь-які пізнання в науці, техніці, мистецтві та ремеслі (виключаючи галузь процесуального та матеріального права), які застосовуються для вирішення питань, що виникають при здійсненні кримінального процесу» [78, с. 9]. Як справедливо відзначає П.П. Іщенко, недоліком даного визначення є достатньо об'ємне розуміння автором сфери використання спеціальних знань, оскільки при здійсненні кримінального судочинства вирішується велике коло питань, в тому числі правові. Стирається грань між правовими та спеціальними знаннями [83, с. 8].

Існує й інше визначення спеціальних знань. Так П.К. Пошюнас ознакою спеціальних знань виділяє професіональну підготовку обізнаних осіб з метою вирішення спеціальних питань, які виникають при розслідуванні кримінальної справи [205, с. 25]. З такою думкою справедливо не погоджується В.М. Махов, відзначаючи, що автор необґрунтовано наділяє обізнаних осіб обов'язком володіти як спеціальними знаннями так і знаннями із сфери кримінального судочинства [149, с. 49].

В.В. Семенов стверджує, що спеціальні знання – неодноразово апробовані наукові знання, практичні вміння та навички, які сформувалися під час

отримання загальної та професійної освіти, досвіду роботи за спеціальністю і які можна використати відповідно до процедурних правил кримінально-процесуального закону для вирішення його завдань [241, с. 20].

П.П. Іщенко та Ю.Г. Корухов прямо вказують на таку мету використання спеціальних знань як сприяння виявленню, фіксації та вилученню доказів [83, с. 5, 8; 121, с. 17–18]. У свою чергу Г.Г. Зуйков відзначає, що «спеціальні пізнання – це, перш за все, засновані на теорії та закріплені практикою глибокі і різносторонні знання заходів та засобів криміналістичної техніки, що забезпечують виявлення, фіксацію та дослідження доказів. До спеціальних знань слід також відносити знання в судовій медицині, судовій хімії, фізиці, пожежній справі, автосправі, а також інші пізнання (педагогічні, лінгвістичні, математичні і ін.), використання яких необхідне для повного, всебічного та об'єктивного розслідування злочинів» [80, с. 113–114]. Слід підтримати П.П. Іщенка, який зауважує, що «перша частина визначення достатньо повно відображує спеціальні криміналістичні знання, друга ж є неповною, так як в ній перерахована лише незначна частина спеціальних знань, які використовуються при розслідуванні злочинів. Крім цього, із КПК зовсім не витікає, що спеціальні знання повинні бути глибокими, різносторонніми та заснованими теорією. Практиці відомі випадки залучення як спеціалістів складувів, чоботарів, та інших осіб, спеціальні знання яких мають звужений характер» [83, с. 7–8].

І.Т. Луцюк пропонує свій підхід до розуміння спеціальних знань. Так він визначає їх як «наукові знання, що використовуються з метою отримання доказової інформації, роботи з доказами та застосовуються спеціально підготовленими особами» [140, с. 10]. Недоліком даного визначення Є.І. Зуєв справедливо визначає можливість охоплення ним також і правових наук (кримінальний процес, кримінальне право та інші) що, за загальним правилом, до спеціальних знань не відносяться. Крім цього, на думку вченого, у наведеному визначенні можливість застосування спеціальних знань поставлена в залежність лише від спеціальної підготовки осіб. Не відповідає дійсності також твердження про те, що спеціальні - це лише наукові знання. Тим самим із

переліку виключаються знання в галузі техніки, мистецтва та ремесла [79, с. 71]. З приводу цього більш правильним, але не зовсім досконалим, є визначення спеціальних знань В.Г. Гончаренком, який розуміє під ними знання в науці, техніці та мистецтві, що застосовуються для отримання доказової інформації спеціально підготовленими особами. Разом з цим автор розповсюджує можливість застосування спеціальних знань на слідчого, однак не відносить їх до юридичних [51, с. 114].

З.М. Соколовський пише, що віднесення тих чи інших знань до спеціальних залежить від того, в межах загальної чи спеціальної освіти вивчаються закономірності, що вирішуються у конкретному випадку [265, с. 8]. Зауважемо, що об'єктивні закономірності встановлюються у перебігу наукових досліджень, а не під час розслідування злочинів.

Доцільно підтримати думку П.П. Іщенка, що при визначенні спеціальних знань, що використовуються у кримінальному судочинстві, не слід вказувати на вимоги, пов'язані з освітою, так як відомо, що є багато спеціальностей, носії яких офіційно не отримали спеціальної освіти (землекопи, вантажники, та ін.). Як справедливо відзначає автор, вищевказані автори не зовсім точно визначають спеціальні знання ще й тому, що якщо всі юридичні знання розуміти як неспеціальні, хоча й отримані в межах спеціальної освіти, то незрозуміло, які вони? Виходить, що у кримінальному судочинстві не можна використовувати спеціальні знання співробітників експертно-криміналістичних підрозділів, які мають юридичну освіту, оскільки вони спеціальними знаннями не володіють.

Крім цього, вченим висловлювалася точка зору щодо доцільності вживання у науковій сфері терміну «криміналістичні знання та навички». У широкому розумінні вони придатні для виявлення, закріплення, вилучення та дослідження доказів. Особи, які їх використовують, спеціально підготовлені до роботи з ними, з чим інші спеціалісти не знайомі.

Згідно з точкою зору П.П. Іщенка, «спеціальні знання складаються із знань, умінь та навичок, що використовуються у всіх сферах людської

діяльності. Криміналістичні знання складають лише їх частину. Основна їх відмінність від інших знань полягає в тому, що їх носії спеціалізуються на виявленні, закріпленні та вилученні доказів, тобто це спеціалісти, чия діяльність пов'язана з розслідуванням злочинів. Представники інших галузей знань, як правило, некомпетентні у виявленні, закріпленні та вилученні доказів, але вони можуть звернути увагу слідчого на ті обставини, вивчення яких буде сприяти виявленню, закріпленню та вилученню доказів. Так, як спеціаліста можна залучити особу, яка і не володіє криміналістичними знаннями, наприклад інженера з техніки безпеки при розслідуванні нещасних випадків та ін.» [83, с. 6–7].

Розглядаючи спеціальні криміналістичні знання в процесуально-правовому розумінні, В.Г. Гончаренко визначає їх як знання в галузі криміналістичної техніки, що застосовуються спеціально підготовленими особами з метою пізнання об'єктів в процесі здійснення юридичної діяльності з їх природньо-наукової та технічної сторін [51, с. 118]. Зауважемо, що знання в галузі криміналістичної техніки є частиною спеціальних знань, які застосовуються при проведенні «некриміналістичних» експертиз.

Р.С. Белкін під спеціальними пізнаннями розуміє професійні знання та уміння в галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, що необхідні для вирішення питань, які виникли при розслідування і розгляді в суді конкретних справ [19, с. 215].

У теорії кримінального судочинства висловлювалася думка В.М. Маховим, згідно з якою, спеціальні знання – це знання, що притаманні різним видам професійної діяльності за виключенням знань, що є професійними для слідчого і суду, та які використовуються при розслідуванні злочинів, а також при розгляді кримінальних справ в суді з метою сприяння у встановленні істини по справі у випадках та в порядку, визначеними кримінально-процесуальним законодавством. Автор даного твердження із сукупності спеціальних знань виключає професійні знання слідчого та судді, але не правові знання. Така половинчата позиція пояснюється тим, що

професійними знаннями слідчого (судді), на його думку, є не всі правові знання, а знання, перш за все, кримінального права, кримінального процесу та криміналістики [149, с. 46; 151, с. 20]. Приведене визначення в деякій мірі звужує сферу застосування спеціальних знань, так як виключає непроцесуальні форми їх використання (наприклад, при перевірці за криміналістичними обліками, застосуванні спеціальних знань, якими володіє сам слідчий і т.д.). С.П. Лапта та Р.Л. Степанюк також дотримуються думки, що з числа спеціальних знань слід виключити лише знання в галузі права, пов'язані з кримінально-правовою оцінкою фактичних обставин кримінального правопорушення та вирішенням питань кримінального процесуального характеру [272, с. 197].

На відміну від наведеного визначення, відповідно до якого із обсягу спеціальних знань виключаються знання слідчого Б.В. Романюк до спеціальних знань відносить будь-які знання, у тому числі й окремі правові, але лише у вузькій (спеціальній) галузі науки, техніки, мистецтва та ремесла, і стверджує, що правові знання для слідчого, які він здобув як юрист, є фаховими, а група окремих правових знань про проведення слідчих дій, процедури доказування, застосування криміналістичної техніки тощо є спеціальними. На думку автора, під спеціальними знаннями слід розуміти «сукупність науково обґрунтованих відомостей окремого (спеціального) виду, якими володіють особи (спеціалісти) у межах будь-якої професії в різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла, і які відповідно до норм кримінально-процесуального законодавства використовуються для успішного вирішення завдань кримінального судочинства» [226, с. 7–8]. На можливість віднесення деяких юридичних знань (криміналістичних, що використовуються при проведенні криміналістичних експертиз) до спеціальних вказували і Г.М. Надгорний, М.Я. Сегай і Б.М. Ісакович, відзначаючи, що спеціальні знання – це знання, які лежать в основі тих чи інших спеціальностей і спеціалізацій [168, с. 76].

На наш погляд, до спеціальних знань в процесуальному аспекті не можна віднести ні кримінально-правові знання, ні інші не кримінально-правові знання,

оскільки слідчий, прокурор, суддя відповідно до посадових інструкцій повинні мати вищу освіту в галузі права. С. Шишков звертає увагу на неприпустимість віднесення до спеціальних знання, що здобуваються в ході професійної підготовки слідчого, прокурора і судді [328, с. 23]. Повністю підтримуємо також думку К.-Ю. А. Стунгіса, який акцентує увагу на неприпустимості віднесення юридичних знань до спеціальних, хоча й вони в цілому охоплюються ними, але не стосовно до спеціалістів у галузі юридичних наук, які в даному випадку проводять розслідування та судовий розгляд. Разом з цим автор відзначає, що до спеціальних наук, які використовуються експертом і спеціалістом, не входять методологічні науки (філософія, діалектична логіка), оскільки вони використовуються як пізнавальна основа усіх наук. Критерій спеціальних знань, на думку вченого, є поняттям відносним, оскільки рівень загальновідомих знань обумовлюється не тільки межами загальної освіти, а й фактором розповсюдження наукових знань в суспільстві через канали інформації [277, с. 5].

На наш погляд, варто погодитися з точкою зору О.О. Бондаренка, згідно з якою при визначенні спеціальних знань слід враховувати не лише їх сутність, але й службову роль у системі кримінального судочинства, тісний зв'язок із теорією та практикою доказування, а саме з правилами збирання, перевірки та оцінки доказів. На думку автора, обсяг правових знань, які повинні визнаватися спеціальними для слідчого, прокурора і суду, визначається обсягом знань, які не є професійними для зазначених суб'єктів [28, с. 15, 16].

Заслужує на увагу точка зору І.М. Сорочотягіна, згідно з якою під спеціальними пізнаннями слід розуміти знання, що відображають сучасний рівень розвитку певної галузі науки, техніки, мистецтва та ремесла, отримані в результаті спеціальної підготовки або професійного досвіду, не є загальнодоступними і загальновідомими та застосовуються з метою встановлення істини у справі в порядку, визначеному законом [268, с. 14–15]. Подібною до даної точки зору є думка Г.І. Грамовича, М.Г. Щербаковського і О.А. Кравченка, які крім вказаних ознак спеціальних знань акцентують увагу на

виключенні з них знань у галузі матеріального і процесуального права та цільовою ознакою останніх визначають збір не тільки доказової, а й орієнтуючої інформації про злочини [53, с. 15; 339, с. 224].

Як відзначає В.Г. Грузкова стосовно спеціальних знань експерта, «спеціальні знання прийнято пов'язувати зі спеціальністю особи, з наявністю у неї фундаментальних знань своєї спеціальності, що отримуються завдяки цілеспрямованій теоретичній і практичній підготовці («спеціалізації») з метою кваліфікованого здійснення професійної діяльності у відповідній галузі судової експертизи. Спеціальні знання поєднують: наукові знання, що дозволяють розкрити («пізнати») природу явищ, що досліджуються, їх сутність; життєвий досвід – найбільш раціональні, ефективні алгоритми практичної діяльності; знання із галузі техніки, що акумулюють сучасну науково-технічну інформацію і досвід її практичної реалізації. У системі «спеціальні знання» вони перебувають в діалектичній єдності» [56, с. 37].

Вважаємо за доцільне відзначити думку Н.О. Маркса, який вказує на проблему визначення критерію розмежування спеціальних і неспеціальних знань, що обумовлюється розвитком науково-технічного прогресу [144, с. 38].

До спеціальних знань у кримінальному процесі необхідно відносити лише знання неправового характеру. Усі без винятку знання в галузі права слід розглядати в якості професійних знань для суб'єктів кримінального процесу, які здійснюють провадження. У разі необхідності вирішення питань у галузі права, яке не вивчалось слідчим, прокурором, суддею в ході їхньої професійної підготовки, корисною буде консультація обізнаної особи. У цьому контексті правильною є позиція законодавця України щодо заборони проведення судової експертизи для вирішення правових питань (ч. 1 ст. 241 КПК України) [311, с. 136–141; 312, с. 244–246].

Структурно спеціальні знання складаються з наукових і практичних знань [271, с. 5–6]. Практичні знання – це багатопрофільна галузь, яка склалася на основі вікового досвіду повсякденно-практичної діяльності людей [97, с. 5]. Практичні знання характеризуються наявністю навичок та умінь їх

застосування. Навички – це засвоєні складні правничні дії, які неодноразово повторюються, здійснюються швидко, економічно, правильно та при незначній напрузі свідомості. Вони тісно пов'язані з уміннями, які складаються з отриманих раніше знань та досвіду. У основу останніх покладені складні процеси самостійного мислення, які дають можливість слідчому, спеціалісту та експерту творчо підійти до вирішення завдань кримінального судочинства [271, с. 5–6].

Підводячи підсумок, зазначимо, що під спеціальними знаннями у кримінальному провадженні необхідно розуміти наукові та практичні знання у різних галузях людської діяльності, крім правової, набуті внаслідок спеціальної підготовки або практичного досвіду, що використовуються для отримання доказової інформації. Зазначене визначення пропонується закріпити у ст. 3 КПК України «Визначення основних термінів Кодексу» [126].

Серед вчених не склалося єдності стосовно можливості використання слідчим власних спеціальних знань. Так, Б.А. Алімджанов і В.М. Вальдман категорично заперечують можливість їх використання слідчим [57, с. 196]. Протилежної думки дотримувався А.Н. Ертевціан, який припускав проведення слідчим за допомогою криміналістичної техніки певних досліджень. На думку вченого, вони не повинні бути пов'язані з ідентифікацією та приводити до зміни або знищення об'єкту дослідження. Подібні дослідження мають відповідати вимозі можливості неодноразового їх повторення та сприйняття всіма особами, які беруть участь у досудовому розслідуванні та судовому розгляді кримінальної справи [346, с. 16].

З.М. Соколовський, вказуючи на некомпетентність слідчого у проведенні досліджень, що приводять до висновків на підставі оцінки виявлених ознак об'єктів, оскільки останні не є джерелом відомостей про факти, все ж аргументував доцільність надання слідчому такої можливості [264, с. 72–73], тобто, по суті, визнавав можливість використання ним власних спеціальних знань.

В.М. Махов, на перший погляд, не заперечуючи проти такої можливості, відзначає, що, дійсно, існують випадки, коли слідчий володіє деяким об'ємом спеціальних знань, наприклад, в галузі бухгалтерського обліку, правил з техніки безпеки, біології тощо. Останні слідчий вправі самостійно використовувати при проведенні слідчих дій, але можливість даної особи по використанню спеціальних знань дещо обмежена. Мотивуючи свою точку зору, автор відзначає, що справа не в тому, що об'єм спеціальних знань, якими володіє слідчий, як правило, незначний, а в суворості вимог закону щодо результатів самостійного використання вказаним суб'єктом власних спеціальних знань. Так висновки, що зроблені на підставі проведених ним досліджень, доказового значення мати не будуть навіть в тих випадках, коли призначення експертизи не є обов'язковим. Приблизно таке ж саме становище із самостійним використанням слідчим власних спеціальних знань при проведенні слідчих дій. Автор стверджує, що разом з передбаченими нормами КПК випадками обов'язкового залучення спеціаліста до участі у справі норми закону, що надають слідчому право в разі необхідності викликати для участі у проведенні слідчих дій спеціаліста, слід тлумачити таким чином, що з метою повного та об'єктивного розслідування спеціаліст повинен залучатися кожний раз, коли в ході проведення слідчої дії виникає потреба в використанні спеціальних знань. Слідчий, на думку В.М. Махова, не вправі виконувати функції ревізора або перекладача, якщо виникла необхідність використання спеціальних знань вказаних осіб. Крім цього автор відзначає, що вказані обмеження на самостійне використання слідчим власних спеціальних знань, що орієнтують його на залучення до справи обізнаних осіб, є однією із гарантій, яка забезпечує повноту та об'єктивність розслідування. До того ж самостійне використання слідчим спеціальних знань в ряді випадків є нерациональним, оскільки при цьому ігноруються наявні переваги розподілення праці, слідчий відвертає свою увагу від важливих операцій, при проведенні яких його ніхто не може замінити [150, с. 48–49].

Одночасно В.М. Махов підтримує думку щодо можливості використання слідчим власних спеціальних знань, але дещо в іншому аспекті. Так він відзначає, що слідчий може володіти обставинами із деяких галузей спеціальних знань (медицини, психіатрії, бухгалтерському обліку тощо), які можуть бути корисними для висунення версій, виявлення та оцінки доказів. Вказані обставини, на думку вченого, отримані із позапроцесуальних джерел і можуть бути лише підставою для прийняття слідчим рішення щодо використання знань обізнаних осіб в одній із встановлених законом форм, оскільки КПК не передбачає можливості самостійного використання вказаною особою власних спеціальних знань [149, с. 74–75].

На можливість використання слідчим власних спеціальних знань вказували також і інші вчені [51, с. 112–113; 70, с. 81; 125, с. 399; 351]. Так А.Ю. Штрмас, поділяючи спеціальні знання на три групи, а саме, на ті, що мають загальнометодичне значення та застосовуються в будь-якому процесі наукового пізнання, спеціальні знання з галузі права та з інших сфер наукових пізнань, що використовуються в судочинстві, відзначає, що слідчий за родом своєї діяльності володіє спеціальними знаннями першої та другої групи. У випадках необхідності застосування спеціальних знань неправового характеру він згідно з вимогами закону повинен залучати до участі у справі обізнаних осіб [336, с. 5]. Виходячи із змісту даного твердження, приходимо до висновку, що автор визнає можливим використання слідчим власних спеціальних знань, ставлячи це в залежність від запропонованої ним їх групової ознаки.

В.Д. Арсеньєв та В.Г. Заблоцький також підтримують точку зору щодо належності юридичних знань, наприклад з галузі криміналістики, до спеціальних, що використовуються при проведенні криміналістичних експертиз. Крім цього дані автори, проводячи класифікацію обізнаних осіб, відносять слідчого до однієї із їх груп як особу, яка здійснює кримінальне судочинство, тобто також наділяють його можливістю застосування власних спеціальних знань [10, с. 4, 54; 12, с. 39–40].

Разом з цим Є.Ф. Коновалов також приходять до висновку, що слідчий вправі застосовувати власні спеціальні знання у галузі криміналістичної техніки, що не є в повному значенні правовими знаннями [112, с. 26].

У свою чергу, І.Є. Зуєв вказує на можливість використання слідчим маловідомих знань, але, на думку вченого, в даному випадку вони втрачають ознаки спеціальних а результати – доказового значення [79, с. 69]. На відміну від цього Г.І. Грамович, розглядаючи питання щодо можливості самостійного використання слідчим спеціальних знань і науково-технічних засобів, називає їх окремою формою застосування досягнень науки і техніки у кримінальному судочинстві, що можуть застосовуватися не тільки для збору, а й для досліджень доказів, та припускає можливість надання отриманим обставинам доказового значення [53, с. 24].

Заслуговує на увагу твердження І.М. Сорокотягіна, який, визнаючи необхідність володіння слідчим власними спеціальними знаннями, розуміє під ними сукупність теоретичних знань та практичних навичок у галузі науки, техніки, мистецтва і ремесла, отриманих в результаті спеціальної підготовки та професійного досвіду, що застосовуються з метою розслідування і попередження злочинів. Вчений поділяє правові знання слідчого на загальноюридичні та спеціально правові, відносячи до перших, наприклад, знання у галузі кримінального процесу, що характеризують сутність процесуальної діяльності і загальні умови її реалізації, до других – знання, що дозволяють вказаному суб'єкту кримінального судочинства вирішити окремі завдання кримінально-процесуальної діяльності, встановити та оцінити явища, природа яких вимагає для її пояснення спеціальних знань. Разом з цим важливими джерелами отримання спеціальних пізнань автор називає криміналістику, судову медицину, судову психіатрію, судову психологію, судову статистику та інші спеціальні науки [269, с. 135–136].

На думку В.М. Шпільова, у випадку володіння слідчим науково-технічними засобами та спеціальними знаннями, які необхідні для успішного проведення слідчої дії, він може не залучати спеціаліста до участі у справі [335,

с. 163]. Тобто в даному разі слідчий отримує можливість самостійно використовувати спеціальні знання, якими він бездоганно володіє. З приводу цього автор підтримує позицію О.О. Бондаренка, згідно з якою у разі регламентації в КПК України обов'язкової участі обізнаних осіб слідчий повинен залучити до участі у кримінальному провадженні відповідну особу. Ніхто не може замінити обізнану особу, якщо закон передбачає обов'язкову її участь у проведенні тієї чи іншої процесуальної дії [28, с. 19, 20].

Вважаємо слушною позицію Б.В Романюка, згідно з якою слідчий вправі не вдаватися до послуг спеціаліста в тому разі, коли він може самостійно та високоякісно провести слідчу (розшукову) дію, за винятком випадків, якщо слідчий не володіє певними спеціальними знаннями або визнає за необхідне залучити іншого більш кваліфікованого спеціаліста чи з міркувань технологічного процесу виконання конкретних слідчих (розшукових) дій, а також коли законом прямо передбачено залучення певних спеціалістів. При цьому Б.В. Романюк, справедливо стверджуючи, що з метою встановлення об'єктивної істини у справі слідчий, виходячи зі свого процесуального статусу, зобов'язаний особисто проводити слідчі дії і безпосередньо пізнавати обставини вчинення злочину, приходять до думки щодо обов'язкової необхідності володіння і застосування слідчим не лише правових, а й інших спеціальних знань [226, с. 7–10].

Разом з цим в науковій літературі М.О. Селівановим висловлювалася точка зору щодо неприпустимості надання слідчому права фіксувати в протоколі власні висновки, до яких він дійшов в результаті аналізу і співставлення речових доказів, та надавати їм доказове значення [238, с. 121, 125]. На неприпустимість надання доказового значення обставинам, що виходять за межі спеціальних юридичних знань слідчого, якими він володіє, та які використовуються при формулюванні власних висновків, вказував і Є.Ф. Коновалов, надаючи при цьому останнім тактичне значення [112, с. 26].

Ми згодні з тим, що результати застосування спеціальних знань слідчого не можуть набувати самостійного доказового значення, оскільки їх

використання обмежується лише визначенням напрямку проведення розслідування і тактики виконання слідчих (розшукових) дій [28, с. 21].

На підставі проведеного огляду точок зору науковців ми вважаємо, що дізнавач, слідчий, прокурор, захисник, суд за відсутності законодавчої вимоги про залучення обізнаної особи може використовувати наявні у нього спеціальні знання та навички для збирання та попереднього дослідження слідів злочину. Умовою, яка обмежує таку діяльність, є недопущення знищення або зміни властивостей слідів злочину та відсутність у процесуальних документах будь-яких висновків за результатами попереднього дослідження.

З'ясування сутності спеціальних знань у кримінальному процесі надає можливість виокремити та в загальному виді охарактеризувати форми їх використання.

2.2. Процесуальні форми використання спеціальних знань у кримінальному процесі

У аспекті дисертаційного дослідження одне з важливих місць як в практичному, так і в теоретичному відношенні посідає питання щодо визначення поняття та видів форм використання спеціальних знань у кримінальному процесі.

Визначення форми використання спеціальних знань у кримінальному провадженні необхідно починати з усвідомлення поняття форми як філософської категорії. У філософських словниках під формою розуміють: зовнішні риси, вигляд предмету; зовнішній вираз якого-небудь змісту, а також внутрішня будова, структура [301, с. 489]; спосіб існування певного змісту в його різних модифікаціях; внутрішня організація змісту, його структура; зовнішній вигляд предмету, зовнішня форма як продовження внутрішнього поєднання форми та змісту [301, с. 84].

У словниках форма визначається як спосіб існування змісту, що не відокремлений від нього і є його виразом, тип, будова, спосіб організації чого-

небудь; зовнішнє проявлення якого-небудь явища, пов'язане з його сутністю, змістом; спосіб існування змісту, його внутрішня структура, організація і зовнішній вираз [178, с. 693–694].

Як відомо, форми використання спеціальних знань у кримінальному процесі поділяються на процесуальні та непроцесуальні. Перші регламентуються на законодавчому рівні, другі – відомчими нормативними актами та вироблені практикою.

Слід визнати справедливим зауваження В.К. Лисиченко, В.В. Циркаля та В.М. Махова, які вказують на обставину змішування деякими авторами процесуальних та непроцесуальних форм використання спеціальних знань, визнаючи причиною цього відсутність чіткої законодавчої регламентації змісту деяких з них [137, с. 11; 149, с. 73–74]. Так, Г.Г. Зуйков самостійними формами використання спеціальних знань визнає: а) безпосереднє застосування спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва і ремесла самим слідчим; б) призначення експертиз; в) призначення ревізій; г) консультаційна допомога спеціаліста без залучення його до безпосередньої участі у слідчих діях; д) участь спеціаліста у слідчих діях [80, с. 116].

В.І. Шиканов вважає, що діючому кримінальному судочинству відомі наступні форми використання спеціальних знань, а саме: безпосереднє застосування спеціальних знань слідчим, прокурором та судом; використання спеціальних знань обізнаних осіб без залучення їх до участі в слідчих діях (консультації, отримання різного роду довідок з приводу спеціальних питань); використання результатів позасудових (відомчих, адміністративних) розслідувань, а також результатів досліджень окремих об'єктів, що проводяться в процесі вказаних досліджень або при інших умовах; використання спеціальних знань обізнаних осіб, які виконують процесуальну функцію спеціаліста; використання спеціальних знань обізнаних осіб, які виконують процесуальну функцію судового експерта; використання спеціальних знань перекладача та осіб, що розуміють знаки глухого та німого; призначення ревізії; проведення за завданням слідчого чи суду технічних або інших досліджень.

Автор виділяє також рівні використання спеціальних знань: застосування спеціальних знань і науково-технічних засобів безпосередньо слідчим, прокурором, судом і спеціалістом; використання інформації довідкового характеру, що отримуються від обізнаних осіб, організацій і закладів; використання знань обізнаних осіб у вигляді експертизи [324, с. 25–33].

О.О. Закатов та Ю.Н. Оропай формами реалізації спеціальних знань визнають: застосування слідчим власних спеціальних знань; участь спеціаліста в слідчих діях; залучення експертів; проведення ревізій та технічних освідувань; консультативно-довідкова діяльність [70, с. 81].

В.Д. Арсен'єв виділяє наступні форми використання спеціальних пізнань: безпосереднє використання спеціальних пізнань особами, які провадять кримінальний процес; використання вказаними особами пізнань інших суб'єктів кримінального судочинства. Останню форму використання спеціальних знань автор поділяє на два види: використання спеціальних знань, результати якого мають самостійне доказове значення (напр. висновок експерта, акт ревізії), та використання спеціальних знань, результати яких не мають вказаної ознаки (напр. участь спеціаліста у проведенні слідчих дій і т.п.) [12, с. 43].

Д.В. Філін, В.О. Князев і В.М. Зінченко вважають, що з врахуванням об'єктивно-матеріального критерію спеціальні знання у кримінальному судочинстві можна використовувати в наступних формах: експертиза; проведення неекспертних досліджень; участь спеціаліста в провадженні слідчих дій; консультації спеціаліста [300, с. 115].

Традиційно науковці форми використання спеціальних знань поділяють на процесуальні та непроцесуальні [43, с. 240–252; 125, с. 398–399; 351]. Так, наприклад, В.К. Лисиченко і В.В. Циркаль процесуальними формами використання спеціальних знань називають безпосереднє їх застосування слідчим з метою виявлення, фіксації і вивчення фактичних обставин про подію злочину і осіб, які його вчинили; проведення судової експертизи; участь спеціаліста в проведенні слідчих дій (факультативна і обов'язкова) [137, с. 11–

13]. В.Я. Колдін і В.Г. Гончаренко вказують на три процесуальні форми застосування спеціальних пізнань: слідчим, спеціалістом і експертом. Разом з цим В.Г. Гончаренко виділяє і непроцесуальні їх форми: оперативне і особисте вивчення матеріалів справи слідчим і суддею [51, с. 112–113; 104, с. 108–109].

Інші автори до процесуальних форм використання спеціальних знань відносять використання слідчим власних спеціальних знань, участь спеціаліста в слідчих діях, проведення експертизи, а до непроцесуальних – консультативну і довідкову діяльність обізнаних осіб, проведення ревізійних і аудиторських дій, участь обізнаних осіб в оперативно-розшуковій діяльності і у проведенні попередніх досліджень матеріальних об'єктів та надання технічної допомоги слідчому, оперативному співробітнику тощо [278, с. 60–61, с. 64–69].

Г.І. Грамович, розглядаючи форми застосування спеціальних знань та науково-технічних засобів, також систематизує їх в залежності від процесуальної ознаки, тобто від регламентації останніх законом. Так до процесуальних форм автор відносить: застосування спеціальних знань та науково-технічних засобів слідчим, спеціалістом, який приймає участь в проведенні слідчих дій, педагогом під час допиту неповнолітніх, перекладачем та особою, яка розуміє знаки глухого і німого, судово-медичним-експертом або лікарем при проведенні судово-медичного освідування, експертом, призначеним особою, яка провадить дізнання, слідчим, прокурором або судом. До непроцесуальних форм вчений відносить проведення ревізії, технічних та інших обстежень, попереднього дослідження обізнаною особою слідів і інших речових доказів з метою отримання орієнтуючої інформації; проведення досліджень співробітниками експертно-криміналістичного підрозділу та надання технічної допомоги таких осіб слідчому [53, с. 17–18].

В.М. Махов не погоджується з точкою зору деяких авторів щодо необхідності визнання використання слідчим власних спеціальних знань процесуальною формою їх застосування, оскільки, на думку вченого, КПК не визначає такої можливості. У свою чергу автор пропонує власний підхід до класифікації форм використання спеціальних знань обізнаних осіб в залежності

від ознаки їх регламентації в КПК. Так, до першої групи вказаних форм автор відносить ті, що прямо передбачені в КПК, а саме: проведення судових експертиз; залучення спеціалістів (в тому числі і педагогів) до участі в слідчих діях та участь перекладача у провадженні. Другу групу форм використання спеціальних знань, на думку вченого, складають ті, що прямо КПК не передбачені, але можливість використання яких обумовлюється тлумаченням доказів: «будь-які фактичні дані, які встановлюються... і іншими документами». Така форма включає проведення за вимогою слідчого ревізій; документальних перевірок; медичного освідування для складання висновку про направлення особи на примусове лікування від алкоголізму. До третьої групи автор відносить ті форми використання спеціальних знань, що пов'язані з витребуванням слідчим документів, які містять довідкові та інші відомості. Крім цього, на стадії досудового розслідування В.М. Махов визначає такі форми використання даних знань, які зовсім не передбачені КПК. Це консультації обізнаних осіб, їх участь у підготовці та призначенні судових експертиз і т.п. [149, с. 74, 78–86].

Т.В. Авер'янова, Р.С. Белкін, Ю.Г. Корухов та О.Р. Росинська, розглядаючи питання щодо розмежування форм використання спеціальних знань на процесуальні та непроцесуальні, до перших відносять залучення слідчим спеціаліста до участі в проведенні слідчих дій та призначення експертизи і ревізій, а до інших – консультативну та довідкову діяльність обізнаних осіб; проведення за вимогою слідчого аудиторських та ревізійних дій; проведення даними особами попередніх досліджень матеріальних об'єктів; а також надання ними технічної допомоги слідчому [125, с. 398–399, 495–500].

І.М. Сорокотягін також дотримуються точки зору щодо необхідності розмежування форм використання спеціальних знань на процесуальні та організаційно-тактичні. Так до перших автор відносить експертизу; участь спеціаліста і лікаря в процесуальних діях; участь педагога в процесі допиту неповнолітнього та проведення ревізії за вимогою слідчого; до других – консультативно-довідкову форму застосування спеціальних знань; проведення

ревізії до порушення кримінальної справи, використання результатів позасудових (відомчих, адміністративних) досліджень (розслідувань), які проводяться спеціальними комісіями; надання технічної допомоги слідчому, використання результатів перевірок, що проводяться співробітниками різних відомств та інспекцій (ревізорами, автоінспекторами і інш.); використання матеріалів позасудового експертного дослідження різних об'єктів (трупів, речових доказів), а також допит обізнаних осіб (інженерів, автомеханіків, ревізорів і т.д.), відносячи таку форму використання спеціальних знань до довідкової діяльності [268, с. 15, 17; 270, с. 8–9; 271, с. 15].

М.Г. Щербаковський та О.А. Кравченко до процесуальних форм використання спеціальних знань на досудовому слідстві відносять залучення до справи: перекладача та особи, яка розуміє знаки глухих і німих, педагога та лікаря при допиті неповнолітніх, судово-медичного експерта та лікаря при проведенні освідування, ексгумації, спеціаліста при проведенні слідчих дій, а також допит свідка – обізнаної особи, експерта та проведення судової експертизи, а до непроцесуальних – відомчі ревізії та розслідування; ревізії та перевірки, які проводяться за вимогою слідчого; перевірочні дослідження на стадії порушення кримінальної справи; попередні дослідження матеріальних слідів злочину, консультативну допомогу обізнаних осіб; дослідження, що проводяться при перевірці за обліками криміналістичної реєстрації [338, с. 12–71].

З приводу розмежування форм використання спеціальних пізнань висловлюється також і В.П. Корж, яка до процесуальних відносить участь спеціаліста у проведенні слідчих дій; проведення документальних ревізій, аудиторських перевірок; призначення експертизи, а до непроцесуальних – отримання необхідних висновків спеціалістів про властивості предметів, взаємозв'язки процесів, походження окремих ознак і т.п.; отримання консультацій обізнаних осіб; ознайомлення з обставинами, що мають значення для вирішення заяви, повідомлення про економічні злочини організованого злочинного угруповання за участю спеціаліста, який може надати діючу

допомогу у встановленні фактичних даних, що свідчать про ознаки злочину даного виду [119, с. 111–112].

Повністю підтримуємо точку зору В.К. Лисиченка, С.В. Слінька, В.М. Тертишника і В.В. Циркаля, які відзначають, що кримінальне судочинство є спеціальною галузю юридичної діяльності, що регулюється кримінально-процесуальним законодавством. У зв'язку з цим автори вважають неприпустимим існування непроцесуальних форм використання спеціальних знань, оскільки зміст процесуальних дій має процесуально-правову природу і повинен відображатися в матеріалах провадження, та висловлюються про можливість залучення обізнаних осіб до участі у процесі лише в чітко визначеному законом порядку [137, с. 18; 285, с. 123–124].

Аналіз положень чинного КПК України надає можливість сформулювати наступні процесуальні форми використання спеціальних знань у кримінальному процесі:

1. Залучення експерта (ст. ст. 69, 242–244, 332 КПК України).
2. Залучення спеціаліста (ст. 71 КПК України).
3. Витребування висновків ревізій та актів перевірок (ч. ч. 2, 3 ст. 93 КПК України).
4. Допит обізнаних осіб – обізнаних свідків та експертів (ч. ч. 6, 7 ст. 95, ст. 356 КПК України).
5. Консультації та роз'яснення спеціаліста (ст. 360 КПК України).

Інші форми використання спеціальних знань у кримінальному провадженні є непроцесуальними.

Питання щодо правової природи судової експертизи у кримінальному судочинстві та процесуального порядку залучення судового експерта до кримінального провадження буде розглядатися в наступних підрозділах дисертаційного дослідження.

Згідно із ч. ч. 1–3 ст. 71 КПК України спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час

досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок.

Спеціаліст може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо) сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування і судом під час судового розгляду.

Сторони кримінального провадження мають право під час судового розгляду заявляти клопотання про залучення спеціаліста або використання його пояснень і допомоги.

Під час дослідження доказів суд має право скористатися усними консультаціями або письмовими роз'ясненнями спеціаліста, наданими на підставі його спеціальних знань (ч. 1 ст. 360 КПК України).

Доречно погодитися з точкою зору О.О. Бондаренка, згідно з якою термін «спеціаліст» слід поширювати і на тих осіб, щодо яких в законі міститься вказівка на їх професійні ознаки та чиї спеціальні знання можуть використовуватися під час проведення процесуальних дій [28, с. 9]. У деяких випадках кримінальний процесуальний закон вказує на професійні ознаки спеціаліста під час проведення окремих процесуальних дій:

1. Перекладач (ст. 68 КПК України).
2. Педагог, психолог, лікар під час проведення слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи (ч. ч. 1, 4 ст. 226; ч. ч. 1, 2 ст. 227; ч. ч. 1, 3 ст. 354; 491 КПК України).
3. Психолог, педагог під час пред'явлення особи, трупа для впізнання (ч. 8 ст. 228, ст. 230 КПК України).
4. Судово-медичний експерт або лікар під час огляду трупа (ч. 1 ст. 238 КПК України).
5. Судово-медичний експерт під час огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією (ч. 2 ст. 239 КПК України).
6. Судово-медичний експерт або лікар, які залучаються до участі у проведенні освідування особи (ч. 2 ст. 241 КПК України) [315, с. 346–347].

Слід відзначити, що першість у визначенні місця та ролі спеціаліста в слідчих діях належить Е.Б. Мельниковій. Авторка стверджувала, що спеціалісти в процесуальному розумінні можуть залучатися до кримінального судочинства лише в тих випадках, коли їх участь прямо передбачена законом [152, с. 52]. Переважна більшість вчених дотримується справедливої позиції, згідно з якою спеціаліст може залучатися до участі у проведенні всіх слідчих дій [160, с. 74; 268, с. 16; 325, с. 5].

Що стосується витребування висновків ревізій та актів перевірок, доречно зазначити, що у літературі висловлювалися різні точки зору щодо визначення правової природи ревізії. З приводу цього слід погодитися з твердженням більшості вчених про змішану правову природу ревізії, яка є дією адміністративно-правового характеру, котра здійснюється в кримінально-процесуальній формі. Порядок призначення та проведення ревізій і перевірок регламентується окремими нормативно-правовими актами України [207; 209; 213]. однак, потрапляючи до сфери кримінального судочинства, ревізія перетворюється в спосіб збирання доказів у провадженні, який полягає в перевірці слідчим чи судом за допомогою ревізора господарської та фінансової діяльності установи, підприємства або організації [10, с. 75–76, 101; 49, с. 39; 149, с. 207; 162, с. 34].

Питання щодо можливості допиту обізнаних осіб під час кримінального провадження було предметом дослідження багатьох науковців та практиків [86, с. 14; 150, с. 58–63; 271, с. 18; 302, с. 278]. Не знайшло воно належного вирішення і в чинному КПК України. Так, не зовсім зрозумілою є логіка законодавця з приводу регламентації положень ч. ч. 6, 7 ст. 95 КПК України. Згідно з ними висновок або думка особи, яка дає показання, можуть визнаватися судом доказом, лише якщо такий висновок або думка корисні для ясного розуміння показань (їх частини) і ґрунтуються на спеціальних знаннях в розумінні ст. 101 КПК України. Якщо висловлена думка або висновок суд не визнав недопустимими доказами в порядку, передбаченому ч. 2 ст. 89 КПК України, інша сторона має право допитати особу згідно з правилами допиту

експерта. Однак допит експерта проводиться відповідно до ст. 356 КПК України тільки після проведення експертизи й щодо предмету дослідження.

Крім цього, на наш погляд, недоліком чинного законодавства є регламентація можливості проведення допиту експерта для роз'яснення його висновку лише під час судового провадження (ч. 1 ст. 356 КПК України). Думається, що допит експерта з цією метою має проводитися також і під час досудового розслідування.

З приводу зазначеного корисним буде врахування закордонного досвіду стосовно законодавчої регламентації допиту обізнаних осіб під час кримінального провадження [2, с. 43; 3, с. 5, 6–7; 4, с. 182–185; 159, с. 72, 77–79; 297, с. 90, 137, 139; 299, с. 48, 75].

Вивчення матеріалів слідчої та судової практики надає можливість стверджувати, що найбільш поширеною формою використання спеціальних знань у кримінальному процесі є залучення експерта. Тому заслуговує на увагу питання щодо правової природи судової експертизи у кримінальному провадженні.

2.3. Правова природа судової експертизи у кримінальному провадженні

З'ясування правової природи судової експертизи у кримінальному провадженні потребує аналізу історичного аспекту становлення даного інституту. Про застосування медичних знань у судочинстві згадується ще в роботах Гіппократа (V ст. до н.е.), в яких розглядаються питання встановлення обізнаними особами механічних ушкоджень на тілі, визначення життєздатності новонароджених і т.п. Законодавство Візантії V–VI ст. регламентувало дослідження почерку під час розгляду справи в суді. Використання допомоги обізнаних осіб під час розслідування злочинів відображається в документах папи Інокентія III 1209 року [98, с. 3], в трактаті Бомануара «Кутюми Бовуазі» XII ст. [317, с. 202–203], в документах Китаю X–XIII ст., складених за часів

Танської і Сунської династій, в китайському пам'ятнику судової медицини «Сі-юань-лу» 1247 року [129, с. 4].

Форми використання спеціальних знань регламентувалися в Кримінально-судовому Укладенні імператора Священної Римської імперії Карла V 1521 року («Кароліна»), в якому, наприклад, передбачалося проведення судового огляду тіла з метою встановлення наявності ознак злочину [317, с. 280–281].

У Росії, починаючи з XV ст., з метою порівняння «подмётных писем» з почерком осіб, які були запідозрені в їх написанні, та встановлення підробки документів стали запрошуватися обізнані особи («Псковская судная грамота») [65, с. 6].

Серединою XVII ст. датуються документи щодо участі лікарів в проведенні зовнішніх оглядів трупів з метою встановлення причин смерті, дослідження ними речовин для визначення їх отрутих та цілющих якостей, освідування монахами з метою встановлення психічного стану, огляду дяками документів з метою встановлення їх достовірності та дослідження почерку у кримінальних справах.

Тривалий час законодавча регламентація участі обізнаних осіб у кримінальному судочинстві була відсутньою [28, с. 23]. Вони здійснювали свою діяльність на підставі указу «великого князя» або розпорядження судді, який призначався останнім. Згадка про залучення «сторонних людей» для виконання функцій обізнаних осіб міститься в ст.ст. 272 і 274 «Соборного Уложения» 1649 року. Положення, що стосувались їх залучення до дослідження документів, містились, також в «Указі» 1699 року «О порядке исследования подписей на крепостных актах в случае возникшего о подлинности оных спора или сомнения, о писании крепостей поместных и вотчинных делах в поместном приказе, а не на Ивановской площади, и о потребном числе свидетелей для крепостных актов» [98, с. 38].

У «Артикуле воинском» 1715 року передбачався розтин лікарями трупів померлих з метою встановлення причин смерті у справах про вбивства [13,

с. 355]. У XVI–XVII ст. обізнані особи за дорученням органів правосуддя проводили слідчі огляди з наданням певних свідчень про це, а також допитувалися з приводу питань довідкового характеру: лікарі – про симптоми тієї чи іншої хвороби, фармацевти – про ознаки дій певних отрут, дозах та правилах вживання ліків тощо [151, с. 15–16]. У цей час стали розглядатися справи за обвинуваченням в підробці грошей, використання спеціальних знань у яких передбачалося «Экспедицией Заготовления Государственных Бумаг» [65, с. 10].

Згідно зі ст. 212 «Своду законів уголовных» 1832 року, якщо точне пізнання обставини, яка зустрічається у справі, потребує особливих відомостей або досвіду в якій-небудь науці, мистецтві чи ремеслі, то належить витребувати про це свідчення та думку обізнаних осіб згідно з правилами, викладеними в розділі про дослідження подій та огляд. На цій підставі викликалися обізнані особи, які володіли спеціальними знаннями в різних їх галузях. Вказаний нормативний акт визнавав результати діяльності обізнаних осіб особливим доказом, але значення «совершенного доказательства» отримували лише висновки медичних чиновників. Питання про доказове значення висновків інших обізнаних осіб залишалося невирішеним.

Відповідно до «Уставу уголовного судопроизводства» 1864 року обізнані особи залучались у тих випадках, коли для точного розуміння обставини, що зустрічалася у справі, були необхідні спеціальні відомості або досвід в науці, мистецтві, ремеслі, промислі або в якому-небудь занятті. У даному нормативному акті не використовувалися терміни «експерт» та «експертиза». До осіб, які володіли спеціальними знаннями, відносилися лікарі, фармацевти, професори, вчителі, техніки, малярі, ремесленники, скарбники та особи, які набули особливого досвіду в результаті тривалого проходження будь-якої служби. Огляди та освідування, що регламентувалися Статутом, були прообразом сучасної експертизи у випадках, коли проводилися без участі слідчого (ст. 325–355 Статуту) [298].

Терміни «експерт» та «експертиза» вживалися в КПК РРФСР 1922 року [294], КПК УРСР 1922 року [295], КПК РРФСР 1923 року [293], в КПК УРСР 1927 року [296].

Кодекси називали висновок експерта самостійним джерелом доказів та визначали підстави для призначення експертизи, порядок її проведення, складання експертом висновку і випадки обов'язкового призначення експертного дослідження, передбачали допит експерта. Участь експертів (судових медиків) у проведенні освідування, огляду і розтину трупа регламентувалася з дотриманням правил, встановлених для допиту експерта, в ході якого він давав висновок з подальшим приєднанням його до справи у письмовій формі.

Аналіз відповідних положень Кримінально-процесуальних кодексів РРФСР та УРСР різних років свідчить про наявність в них значної кількості норм, успадкованих від попередніх законодавчих актів, в яких під експертом розумілася будь-яка обізнана особа, котра залучалася до участі у справі. Не дивлячись на це, прийняття нових КПК було вирішальним кроком до визнання експертизи в кримінальному процесі як однієї із форм використання спеціальних знань [28, с. 27–28].

Сучасне розуміння сутності судової експертизи пов'язане з прийняттям у 1959–1962 р.р. КПК республік колишнього СРСР. З деякими відмінностями регламентація даного інституту була здійснена і в чинному КПК України.

З моменту виникнення у кримінальному судочинстві такої форми використання спеціальних знань як проведення експертизи в науковій літературі висловлювалися різні точки зору щодо її юридичної природи. Так Л.Є. Владимиров, К.В. Шавров та інші вчені висновок експерта ототожнювали з вироком суду, а експерта визнавали «науковим суддею». Вказані автори, наділяючи експерта достатньо перебільшеними повноваженнями, вважали, що особа, яка призначила експертизу, має лише самостійність при виборі експерта та після отримання висновку останній повинен сприйматися як незаперечний аргумент і не визнавали відповідальності експерта перед судом та законом за

обґрунтованість і правильність наданого ним висновку. У свою чергу, Я.І. Баршев визначав експертизу різновидом свідчень свідка, В.Д. Спасович – різновидом особистого огляду судді, а І.Я. Фойницький – особливим, самостійним видом судового доказу [38, с. 236; 75, с. 132–133; 98, с. 72–73; 302, с. 287–289; 320, с. 10–11]. На думку Б.М. Комаринця, експертиза є окремою, самостійною дією як за суб'єктом процесу так і за завданнями, що вирішуються нею. Її не можна ототожнювати із слідчим оглядом, вона не може бути його складовою частиною як і слідчий огляд не є стадією експертизи [109, с. 23].

Широке тлумачення терміну «експертиза» призвело до її поділу в науковій літературі (Ю.К. Орлов, О.Р. Шляхов та інші) на відомчу (позасудову або відомче обстеження) та судову. Проведення першої не пов'язано із кримінальним провадженням. Її висновки не можуть розглядатися як висновок судового експерта. У більшості випадків матеріали відомчого дослідження є підставою для залучення судового експерта.

Судова експертиза може бути призначена у випадках виникнення певних сумнівів в результатах відомчих обстежень. Проведення відомчої експертизи можливе також і після початку кримінального провадження, але головна її відзнака в даному разі буде полягати у відсутності зв'язку з ним. Це стосується тих випадків, коли відомче дослідження було проведено не в зв'язку з кримінальним провадженням та його матеріали отримуються за вимогою слідчого, суду в «готовому» вигляді. У подальшому дані висновки включаються до системи доказів і використовуються під час досудового розслідування та в суді як «документи» [187, с. 11–12; 189, с. 14; 278, с. 18–19; 333, с. 3].

Вважається, що визначення судової експертизи в науковій літературі можна поділити на дві основні групи: характеристика її як особливого виду дослідження та як слідчої (розшукової), судової чи процесуальної дії.

Так І.Л. Петрухін, О.О.Ейсман, А.В. Дулов та інші вчені судову експертизу визначають як особливий (спеціальний) вид дослідження [64, с. 4–5; 196, с. 3–4; 345, с. 89].

У свою чергу Т.В. Авер'янова, Р.С. Белкін, Ю.Г. Корухов, Ю.К. Орлов, О.Р. Росинська і інші автори називають експертизу слідчою (судовою) чи процесуальною дією [10, с. 16–26; 25, с. 7; 50, с. 5; 125, с. 400; 185, с. 6; 333, с. 3–7].

Не дивлячись на різні за зовнішнім виглядом формулювання ознак експертизи, її сутність у цілому визначається авторами однаково. Так, Р.С. Белкіна вважає, що судова експертиза є родовим поняттям дослідження, що проводиться згідно з кримінальним процесуальним чи цивільним процесуальним законом особою, яка володіє спеціальними знаннями в науці, техніці і мистецтві з метою встановлення обставин (фактичних даних), що мають значення для провадження [19, с. 261].

Заслуговує на увагу точка зору Г.М. Надгорного, згідно з якою слідчою (судовою) дією є не експертиза, а її призначення, заявлення клопотань, пов'язаних з її проведенням, і інші дії, за допомогою яких здійснюються права та виконуються обов'язки учасників експертизи. На думку автора, розкриття змісту вказаних дій має бути предметом одного або ряду визначень судової експертизи як процесуальної дії (дій). У зв'язку з цим вчений пропонує більш загальне (родове) поняття судової експертизи, що визначається як непрямий засіб доказування, сутність якого полягає в тому, що особа, яка провадить досудове розслідування, суд за підставами і в порядку, визначеними законом, дають експерту доручення вирішити поставлені перед ним питання, а експерт на підставі власних спеціальних знань проводить дослідження наданих йому матеріалів і складає висновок, що використовується як джерело доказу в кримінальному та цивільному процесі [167, с. 11].

На думку Н.І. Клименко Н. І., П.Д. Біленчука «судова експертиза – самостійний комплексний правовий інститут, який регулює, з одного боку, діяльність експерта в кримінальному, цивільному, адміністративному і господарському процесі, правову природу його висновку, а з другого – призначення експертизи, а також ставлення правоохоронних органів та інших учасників провадження до експерта і його висновку. Діяльність експерта має

подвійну природу. Передусім, це діяльність процесуального характеру, оскільки експерт виконує завдання за постановою особи, що провадить досудове розслідування, ухвалою суду. ... Експертиза це також дослідження, під яким розуміється вивчення обізнаною особою наданих об'єктів і матеріалів, виявлення, аналіз і порівняння їх якостей та ознак із застосуванням відповідних прийомів, методів і технічних засобів, оцінка і формування на підставі спеціальних знань відповідних висновків у вигляді відповідей на поставлені питання» [95, с. 62–63].

О.О. Ейсман виділяє три ознаки, що характеризують експертизу, це: 1) застосування спеціальних знань; 2) проведення дослідження; 3) складання висновку [345, с. 89].

На думку Ю.О. Калінкіна, «невід'ємною рисою експертизи є проведення експертом за дорученням органів слідства та суду дослідження обставин, що мають значення для справи, на основі спеціальних знань та отримання за його результатами висновку експерта» [86, с. 9].

Характеризуючи судову експертизу, В.П. Іванов, С.М. Штейнгауз відзначають, що «1) вона може проводитися лише у зв'язку з розслідуванням та судовим розглядом кримінальних справ; 2) судова експертиза може бути призначена тільки за постановою слідчого або ухвалою суду ...; 3) експертиза призначається у випадках, коли при провадженні попереднього слідства та судового розгляду справи необхідні спеціальні знання; 4) експертами можуть бути лише фізичні особи, які володіють необхідними спеціальними знаннями, потреба в застосуванні яких виникає при вирішенні певних питань; 5) експертиза є безпосереднім дослідженням різних матеріальних об'єктів та окремих обставин справи» [81, с. 9–14].

Ознаками, що притаманні експертизі як процесуальній дії, Л.Г. Еджубов називає: процесуальну сутність (призначення експертизи процесуальним актом, проведення експертизи в певному процесуальному порядку, оформлення результатів її проведення висновком); вимоги закону, які забезпечують накову доброякісність експертного дослідження (вказівки закону про спеціальні знання

експерта, обґрунтування висновків результатами дослідження і т.д.); поведінку експерта як учасника процесу (його права, обов'язки, відносини з іншими суб'єктами судочинства і т.п.) [343, с. 168].

У свою чергу В.Д. Арсен'єв характеризує судову експертизу наступними рисами:

1) її проведення є процесуальною дією, завдання якої полягає в використанні спеціальних знань з метою вирішення питань, що виникли;

2) призначення експертизи пов'язане з введенням експерта в кримінальний процес як суб'єкта, який наділений певними правами та обов'язками і володіє певною самостійністю в процесі здійснення своєї діяльності;

3) експертиза спрямована на отримання висновку експерта – самостійного виду судових доказів (засобів доказування) [11, с. 6].

На думку Ю.К. Орлова, невід'ємними ознаками експертизи є:

1) використання спеціальних знань;

2) проведення досліджень з метою встановлення обставин, що мають значення для провадження;

3) спеціальний суб'єкт експертизи;

4) проведення експертизи в визначеній процесуальній формі;

5) оформлення ходу та результатів експертного дослідження спеціальним процесуальним документом – висновком експерта, який є самостійним видом судових доказів [185, с. 4–5].

Б.В. Романюк, розглядаючи питання щодо відмінності експертизи від інших форм використання спеціальних знань, відзначає, що головна її ознака полягає не лише в процесуальній формі та меті, а й у самій суті змісту експертизи. Розкриваючи зміст експертизи, автор називає його наступні риси:

1) експерт не займається виявленням та фіксацією доказів чи іншої інформації;

2) глибоке та всебічне пізнання об'єктів дослідження, що часто супроводжується різними науково-дослідними експериментами і базується на

комплексному їх вивченні з урахуванням усіх необхідних фактів і джерел інформації, зібраних під час провадження;

3) як правило значна тривалість експертизи, яка обумовлюється відповідними технологічними процесами досліджень об'єкта та його обсягами і вимагає великих зусиль і концентрації уваги експерта або групи експертів;

4) обов'язковий і детальний опис експертом у висновку процесу дослідження та проведених експериментів, переліку наукових методик і рекомендацій, нормативних актів, якими він керувався під час дослідження, достатніх аргументів своїх висновків та відповідей на питання, що поставлені суб'єктом призначення експертизи» [226, с. 14].

Можна підсумувати, що проведення судової експертизи – це слідча (розшукова) дія, яка являє собою особливу, передбачену законом форму збирання доказів, що мають значення для кримінального провадження, за допомогою проведення досліджень особами, які володіють спеціальними знаннями в галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла.

Сутність експертизи (експертного дослідження) полягає у проведенні обізнаною особою (експертом) за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду на основі спеціальних знань науково-обґрунтованого дослідження наданих матеріальних (матеріалізованих) об'єктів з метою встановлення обставин, які мають значення для кримінального провадження та знаходять своє відображення у висновку експерта.

Неприпустимо підміняти експертизу консультацією спеціаліста навіть у тому випадку, якщо призначення експертизи не є обов'язковим.

Експертиза в кримінальному провадженні має відмітні ознаки:

1) призначається, коли для вирішення певних питань потрібні наукові, технічні або інші спеціальні знання;

2) проводиться експертом – особою, обізнаною у певній спеціальній галузі (галузях) знань;

3) законом встановлена особлива процесуальна форма залучення експерта;

4) результати експертизи оформлюються висновком експерта, який є процесуальним джерелом доказів.

Призначення та проведення експертизи включає:

1) збирання необхідних матеріалів, в тому числі отримання зразків для експертизи;

2) залучення експерта – вибір експертної установи або експерта, винесення постанови слідчим чи прокурором про залучення експерта та проведення експертизи або ухвали суду чи слідчого судді про доручення проведення експертизи; формулювання питань експерту;

3) проведення експертних досліджень;

4) дачу письмового висновку експертом з питань, які поставлені перед ним сторонами кримінального провадження, слідчим суддею чи судом [127, с. 619–620].

Цікаву точку зору щодо розуміння експертизи висловлює В.М. Орлов, на думку якого вказану форму використання спеціальних знань слід розглядати в двох аспектах: у широкому, використовуючи термін «проведення», та вузькому, застосовуючи термін «провадження». Під першим терміном автор розуміє експертизу як слідчу (розшукову) дію, що охоплює її призначення і безпосереднє дослідження експертом, а під другим – лише діяльність експерта [184, с. 5–6].

А.Р. Белкін підкреслює, що «експертиза як процесуальна форма використання спеціальних знань в судочинстві є поєднанням слідчої і експертної діяльності». Перша полягає в підготовці, призначенні судової експертизи та в отриманні зразків для порівняльного дослідження, друга – в самому проведенні експертного дослідження [18, с. 241].

Вважається, що «діяльність експерта спрямована на встановлення істотних, особливих індивідуально конкретних властивостей предметів, процесів, явищ, станів об'єктивної реальності шляхом застосування науково-

обґрунтованих методик в поєднанні з емпіричними і теоретичними формами реалізації наукових, технічних і інших знань» [300, с. 113].

Згідно із ст. 242 КПК України експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [216]

На думку Г.М. Надгорного, М.Я. Сегая і Б.М. Ісакович, вказане визначення відображує гносеологічний аспект – «дослідження ... на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів ...» та процесуальний, оскільки вказане дослідження виконується судовим експертом, тобто суб'єктом процесуальної діяльності, та результати його проведення мають доказове значення у провадженні [168, с. 75–76; 235, с. 317].

На підставі вищевказаного вважаємо, що змістом судової експертизи є комплексне проведення процесуальних (залучення експерта до кримінального провадження, отримання зразків для експертизи тощо) та дослідницьких (аналіз експертом об'єктів і матеріалів, порівняння їх якостей, ознак тощо) дій.

Під судової експертизою у кримінальному провадженні слід розуміти дослідження об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини провадження, що проводиться експертом на основі спеціальних знань за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, результати якого викладаються у висновку експерта, що є окремим процесуальним джерелом доказів [316, с. 353].

Усвідомивши поняття та основні ознаки судової експертизи, доречно визначити її складові компоненти, що характеризують дану форму використання спеціальних знань. З приводу цього погоджуємося з точкою зору І.Л. Петрухіна, згідно з якою в експертизі слід відрізнити:

- 1) суб'єкт, який проводить дослідження;
- 2) об'єкти дослідження;
- 3) дослідження як процес застосування наукових, технічних або інших спеціальних знань з метою виявлення доказів у кримінальному провадженні;
- 4) процесуальна форма, при дотриманні якої проводиться дослідження [196, с. 4].

Науковцями було розроблено низку класифікацій суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності, між якими можуть виникати правовідносини під час проведення судової експертизи. Так, С.О. Аксьонов, С.М. Зосімов, В.В. Колкутін, Л.В. Пустовалов, С.Г. Харламов суб'єктами правовідносин, що виникають в процесі проведення експертного дослідження, називають посадових осіб, які наділені правом призначати експертизу; експерта, обвинуваченого, потерпілого і деяких інших учасників судочинства [105, с. 4]. В.Д. Арсен'єв поділяє суб'єктів проведення експертизи на три окремі групи. Так, до першої вчений відносить осіб, які здійснюють керівництво над проведенням експертизи – суд (суддя), прокурор, начальник слідчого відділу (відділення), слідчий, особа, яка провадить дізнання, та керівник експертної установи. До другої – осіб, які беруть участь у проведенні експертизи – підозрюваний, обвинувачений, їх захисники та законні представники, потерпілі та свідки. Суб'єктом третьої групи автор вважає експерта [11, с. 8].

Ю.А. Героєв, розглядаючи класифікацію суб'єктів правовідносин, які виникають в процесі проведення експертизи, поділяє їх на наступні види: 1) особи, які здійснюють кримінальне судочинство; 2) особи, які мають в кримінальному процесі юридичний інтерес; 3) керівники експертних закладів; 4) експерти. Крім цього, автор в роботі розглядає правовідносини: 1) між слідчим та керівником експертної установи, визнаючи існування між ними як адміністративних так і процесуальних правовідносин; 2) між керівником та співробітником експертної установи, якому доручено проведення дослідження; 3) між слідчим та експертом, визнаючи елементи процесуального контролю над останнім [48, с. 8–12].

На думку Н.І. Клименко і П.Д. Біленчука, існують правовідносини, що виникають між такими суб'єктами проведення експертного дослідження: 1) експертом і особою, що призначила експертизу; 2) експертом і іншими особами, що беруть участь у справі (свідками, потерпілими, обвинуваченими, перекладачами, сторонами та ін.) під контролем суду (прокурора, слідчого); 3) особами, що беруть у часті у справі, і судом, прокурором, слідчим, які призначили експертизу [95, с. 63].

Ю.К. Орлов визнає контроль слідчого над експертом в методичному та процесуальному аспекті. На думку вченого, методичний контроль проявляється в зауваженнях слідчого стосовно вибору методики дослідження, науково-технічних засобів, їх наукової обґрунтованості і ефективності та здійснюється в межах неофіційного ділового співробітництва у вигляді надання порад. Процесуальний контроль, як вважає автор, обумовлюється повноваженнями слідчого, який реалізує їх при призначенні та проведенні експертизи (винесення постанови про проведення експертизи, допит експерта, призначення додаткової та повторної експертизи, відвід експерта за підставою його некомпетентності, корегування завдань експерту в ході проведення експертизи) [188, с. 144–149]. На нашу думку слідчий не вправі здійснювати методичний контроль експерта, оскільки це порушує незалежність експерта у виборі методики дослідження, що передбачено ст. 4 Закону України «Про судову експертизу» [216].

Заслуговує на увагу думка О.Р. Шляхова, який відзначає, що твердження про здійснення слідчим і судом керівництва та контролю за діяльністю експерта означає визнання безмежного та необґрунтованого втручання в процес проведення експертизи. На думку вченого, слідчий та суд в межах своїх повноважень при неухильному дотриманні компетенції експерта можуть визначати лише загальні процесуальні напрями судової експертизи [331, с. 58–59; 333, с. 60].

І.Л.Петрухін пише, що «суб'єктом проведення експертного дослідження є компетентний спеціаліст, який здійснює свою діяльність за дорученням слідчого або суду ... та не зацікавлений у вирішенні справи» [196, с. 4].

Експертиза проводиться особою, яка спеціально призначена слідчим та судом. Експерт повинен володіти певними спеціальними знаннями та відповідати іншим визначеним законом вимогам. Він наділений рядом процесуальних прав і обов'язків, володіє певною процесуальною самостійністю та незалежністю при проведенні експертизи, дає висновок від свого прізвища, за своїми внутрішнім переконанням та несе за нього особисту відповідальність [185, с. 5].

Як відзначає Ф.М. Джавадов, модель експерта містить у собі як професійно важливі здатності, об'єднані підструктурою особистості експерта, так і соціальні якості, обумовлені спрямованістю його особистості. До таких автор відносить: а) моральні якості особи експерта; б) установку на заняття експертною діяльністю; в) правосвідомість експерта [60, с. 19].

На думку М.О. Чельцова-Бебутова та Н.В. Чельцової, термін «експерт» в офіційній термінології має різні тлумачення, одне з яких відноситься до процесуального розуміння терміну «експерт» та тісно пов'язане з експертизою, тобто проведенням за завданням слідчого і суду спеціальних досліджень, в результаті яких експерт складає висновок з приводу поставлених на вирішення питань. У такому розумінні бути експертом – означає мати певний процесуальний статус. У адміністративному розумінні слово «експерт» визначає посадову особу того чи іншого відомства [318, с. 61].

Згідно з ч. 1 ст. 69 КПК України експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань.

Відповідно до ч. 1 ст. 10 Закону України «Про судову експертизу» [216] судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань.

Більшість вчених (Р.С. Белкін, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, В.П. Шибіко, В.М. Шпільов, та ін.) визначають експерта як незацікавлену у вирішенні кримінального провадження незалежну, компетентну в певній галузі знань обізнану особу, якій за постановою (ухвалою) суду, слідчого, прокурора доручено проведення судової експертизи та складання за її результатами висновку з приводу питань, що виникли під час провадження, які потребують застосування спеціальних знань у сфері науки, техніки, мистецтва чи ремесла [19, с. 259–260; 39, с. 154; 158, с. 104; 262, с. 161; 279, с. 66–67].

Згідно зі ст. ст. 7, 10 Закону України «Про судову експертизу» судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, а також у випадках і на умовах, визначених законодавством, судові експерти, які не є працівниками зазначених установ та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань.

До державних спеціалізованих установ належать:

- науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України;
- науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України;
- експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України.

Виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз.

Для проведення деяких видів експертиз, які не здійснюються виключно державними спеціалізованими установами, за рішенням особи або органу, що призначили судову експертизу, можуть залучатися крім судових експертів також інші фахівці з відповідних галузей знань.

Судовими експертами державних спеціалізованих установ можуть бути фахівці, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не

нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності.

До проведення судових експертиз, крім тих, що проводяться виключно державними спеціалізованими установами, можуть залучатися також судові експерти, які не є працівниками цих установ, за умови, що вони мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України, атестовані та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності [216].

Окремим елементом судової експертизи є її об'єкт, під яким І.Л. Петрухін розуміє сліди, речі або факти, що встановлені іншими процесуальними джерелами, дослідження яких на основі спеціальних знань експерта надає останньому можливість встановити обставини, що складають предмет експертизи або обґрунтувати неможливість їх встановлення [196, с. 4].

Т.В. Авер'янова, В.Д. Арсеньєв, Р.С. Белкін, В.М. Галкін, Ф.М. Джавадов, В.Г. Заблоцький, Ю.Г. Корухов, Г.В. Майорова, О.Р. Росинська, Н.Д. Трейгер, П. Яні визначають об'єкт експертизи як матеріальні носії інформації (речові докази), що підлягають безпосередньому дослідженню експертами. При цьому вчені поділяють об'єкти на безпосередні та допоміжні. Першими виступають матеріальні носії, що підлягають дослідженню, другі ж складають реально існуючі (або що існували в минулому) явища, на встановлення яких спрямоване проведення експертизи [10, с. 17–18; 19, с. 14; 47, с. 45; 60, с. 17; 125, с. 398–399, 495–500; 227, с. 7; 289, с. 141]. Вважаємо такий поділ помилковим, оскільки обставини злочину (явища, що існували у минулому), які необхідно встановити експертним дослідженням, в теорії судових експертиз відносяться до предмету експертизи.

О.Р. Шляхов об'єктом експертизи називав матеріалізовані згідно з процесуальними нормами джерела інформації [330, с. 11]. На думку О.О. Ейсмана, об'єктом експертного дослідження є не лише речові докази, а й

«речова обстановка», що не може бути приєднана до справи, але відомості про яку містяться в її матеріалах [344, с. 28].

Іноді поняття об'єкта експертизи розглядають з наукової і практичної точок зору. Так, у першому випадку він визначається як рід (вид) об'єктів, будь-який клас, категорія предметів, що характеризуються загальними властивостями. У другому розумінні це конкретний предмет (предмети), який надається експерту для дослідження. Таким же чином Ю.К. Орлов класифікує об'єкти експертизи на родові (видові) та конкретні. Так, до перших автор відносить будь-який клас, категорію предметів, яким притаманні загальні ознаки. «Родовий об'єкт відіграє важливу роль при проведенні розмежування окремих видів експертиз». Під конкретним об'єктом вчений розуміє певний предмет, який підлягає дослідженню в ході конкретної експертизи [185, с. 12].

Деякі автори поділяють об'єкти експертизи на безпосередні (речові докази, що досліджуються) і зразки для порівняльного дослідження та відносять до них події, явища і інші нематеріальні об'єкти, вивчення яких здійснюється шляхом дослідження матеріальних носіїв інформації про них [278, с. 9, 21–22, 120]. Такої позиції дотримується О.О. Бондаренка, який під об'єктом судової експертизи слід розуміти матеріальні предмети, явища і процеси, що підлягають експертному дослідженню. Предметом судової експертизи є фактичні дані, що досліджуються і встановлюються експертом на підставі спеціальних знань [27, с. 218]. На думку Ю.К. Орлова, під об'єктом експертизи слід розуміти джерела обставин про факти, що встановлюються (матеріальні предмети), які підлягають експертному дослідженню та завдяки чому експерт пізнає обставини, котрі охоплюються предметом експертизи. Явища та події не можуть бути об'єктами експертизи в процесуальному сенсі, оскільки їх неможна безпосередньо надати експерту. Хоча вчений припускає можливість визнання в гносеологічному розумінні будь-якого факту об'єктом пізнавальної діяльності. При цьому автор обов'язковою умовою такої можливості визначав наявність «правового аспекту», який, на думку вченого, може лише розповсюджуватися на реально існуючі об'єкти [185, с. 11].

Т.В. Авер'янова, В.Д. Арсен'єв, Р.С. Белкін, В.М. Галкін, В.Г. Заблоцький, Ю.Г. Корухов, Ю.К. Орлов, І.Л. Петрухін, Р.Д. Рахунов, О.Р. Росинська, М.О. Селіванов, О.Р. Шляхов та ін. обов'язковою ознакою, що характеризує судову експертизу, визначається її предмет. Слід відзначити, що в науковій літературі не склалося єдиної точки зору з приводу розуміння сутності предмета експертизи.

В.Д. Арсен'єв та В.Г. Заблоцький визначали предмет експертизи як сторони, властивості та відносини об'єкта, що підлягають дослідженню та пізнаються засобами (методами, методиками) певної галузі експертизи з метою вирішення питань, що мають значення для кримінального провадження і охоплюються певною сферою галузі знань. На думку вчених, якщо об'єкт експертизи існує незалежно від неї, сам по собі (як частина об'єктивної реальності, на пізнання якої спрямоване дослідження), то її предмет визначається завданнями та засобами дослідження.

Слушною пропозицією даних авторів є думка щодо поділу предмета експертизи на галузевий (родовий) та конкретний. Так одні й ті ж питання повинні обмежуватися як обставинами, що підлягають доказуванню у конкретному кримінальному провадженні, так і галузевим предметом експертизи. Таке розмежування має важливе значення, оскільки родовий (видовий) предмет визначає компетенцію експерта певної спеціальності, можливості даного виду експертизи, а конкретний об'єкт – це коло питань, що вирішуються конкретною експертизою [10, с. 20–21].

М.О. Селіванов предмет експертизи визначав як факт, який реально відбувся або міг відбутися в минулому, існує або може існувати на даний час, а також закономірності, зв'язки і відносини, що обумовлюють його. Автор критикує розуміння предмета експертизи як обставин провадження, оскільки в них, на його думку, йдеться не про предмет, а про результати експертного дослідження (факти, встановлені експертом) [239, с. 63].

Т.В. Авер'янова, Р.С. Белкін, Ю.Г. Корухов і О.Р. Росинська вважають, що предметом судової експертизи є вирішення експертних завдань з метою

встановлення фактичних даних на основі дослідження об'єктів – матеріальних носіїв інформації про факт або подію, з допомогою спеціальних методів та методик [19, 195; 125, с. 398–399; 227, с. 6].

М.Т. Білуха і М.О. Матющенко предмет експертизи ототожнюють з завданнями, що вирішується нею. На думку авторів, оскільки завдання експерту формулюються у вигляді питань, то предмет експертизи безпосередньо відображується у вирішуваних нею питаннях [25, с. 8; 148, с. 5].

І.Л. Петрухін відзначає, що предмет того чи іншого виду експертизи визначається предметом вивчення певної галузі знань, що підлягає застосуванню під час проведення експертного дослідження, та розуміє під ним не тільки фактичні дані, які є елементами складу злочину, але й причини і умови, що сприяють його скоєнню [196, с. 98, 99].

Разом з розумінням предмету експертизи як кола обставин справи, що встановлюються з допомогою її засобів, В.М. Галкіним пропонується й інше, більш об'ємне його визначення – певна сукупність спеціальних знань, тобто родовий (видовий) предмет на відміну від конкретного [47, с. 42].

На нашу думку Г.В. Прохоров-Лукін і О.Р. Шляхов чітко визначають конкретний предмет експертизи як фактичні дані (факти, обставини справи), що мають бути встановлені на підставі спеціальних знань у галузі криміналістики, природних та технічних наук завдяки вирішенню питань, що поставлені перед експертом у зв'язку з розслідуванням і розглядом кримінальної або цивільної справи [217, с. 7; 330, с. 11; 332, с. 7].

Також предмет експертизи розглядають з наукової і практичної позицій. У першому випадку його визначають як закономірності формування властивостей об'єктів і їх змін у зв'язку із скоєнням злочину, а в другому – як фактичні дані (обставини справи), що встановлюються на підставі застосування спеціальних знань [278, с. 20]. На думку Ф.М. Джавадова, предмет дослідження об'єктивно обумовлюється взаємодіючими елементами механізму аналізованої події, що на експертному рівні є відбитком пізнання тих або інших обставин, які підлягають доказуванню [60, с. 17].

Г.М. Надгорний, висловлюючи думку щодо існування сукупності приведених визначень обумовлює багатозначністю слова «предмет» з точки зору семантики, що дозволяє розуміти під предметом судової експертизи як речові докази так і обставини справи, які підлягають експертному дослідженню. З метою надання терміну «предмет судової експертизи» однозначності, статусу наукового терміну автор пропонує розробити понятійний апарат системи термінів, що використовуються у судочинстві [166, с. 12, 13–14].

Проведений аналіз показує, що визначаючи предмет експертизи, автори в більшості або обмежують дане поняття яким-небудь його елементом або змішують предмет з об'єктом експертизи. У зв'язку з цим справедливою є точка зору Ю.К. Орлова, який відзначає, що об'єкт та предмет експертизи взаємопов'язан, в сукупності із методами (методиками) експертного дослідження є критеріями розмежування окремих видів експертиз та визначення компетенції експерта [185, с. 9–11].

Експертне дослідження представляє собою використання експертом експертних методів та методик з метою встановлення та пояснення фактів, які мають значення для кримінального провадження.

На думку І.Л. Петрухіна, експертне дослідження можна поділити на два етапи. Так, на першому етапі експерт виявляє в наданих йому об'єктах певні фактичні дані (властивості, якості, ознаки), а на другому – на основі останніх складає висновок з приводу поставлених на вирішення питань [196, с. 10–11].

Судова експертиза проводиться в чітко визначеній законом процесуальній формі. Кримінальний процесуальний закон регламентує порядок призначення експертизи, її проведення та процесуальне оформлення, визначає права та обов'язки учасників процесу, що пов'язані із її проведенням. Встановлена законом процесуальна форма також є характерною рисою судової експертизи, що відмежовує її від ревізії та позасудового експертного дослідження.

Дотримання процесуальної форми проведення судової експертизи є необхідною умовою визнання висновку експерта допустимим джерелом доказів. Процесуальна форма, яка регламентує відносини, що виникають між експертом, судом, учасниками процесу, характеризує сутність судової експертизи. У випадку, коли не дотримана встановлена законом процесуальна форма, висновок експерта визнається недопустимим джерелом доказів, законним засобом встановлення обставин кримінального правопорушення [196, с. 17].

Проведення експертизи має відповідати принципам законності, повноти дослідження, обґрунтованості висновку, об'єктивності, розмежуванню функцій експерта і інших учасників судочинства, самостійності і активності експерта в проведеному ним дослідженні, особистої відповідальності за проведену експертизу [95, с. 63].

Для усвідомлення сутності судових експертиз важливе значення відіграє питання щодо їх класифікації за певними підставами (основами, критеріями).

Привертають увагу деякі проблемні питання, що стосуються певної спірності класифікації, які розглядалися в роботі Б.М. Ісакович, І.П. Кононенко, Г.М. Надгорного, М.Я. Сегая, і Е.Б. Сімакової-Єфремян [113, с. 21–22; 233, с. 128; 254, с. 195–196]. Однозначно можна стверджувати, що вони потребують переосмислення та більш чіткого визначення.

В.Д. Арсеньєв, беручи за основу особливості проведення окремих видів експертиз, класифікує їх за об'ємом дослідження на основні та додаткові [11, с. 22–28]. Основною є експертиза, що передує наступній. Згідно з п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» від 30.05.1997 р. № 8 додаткова експертиза призначається після оцінки висновку первинної експертизи, коли з'ясується неповнота або неясність висновку експерта, а усунути недоліки шляхом допиту експерта неможливо [215]. Висновок визнається неповним, коли експерт дослідив не всі подані йому об'єкти чи не дав вичерпних відповідей на порушені перед ним питання. Неясним вважається висновок, який нечітко викладений або має невизначений, неконкретний характер. Проведення

додаткової експертизи може бути доручено тому самому або іншому експертові.

На думку Б.М. Ісакович, Г.М. Надгорного та М.Я. Сегая, необхідно відмовитися від інституту додаткової експертизи. При цьому неясність і неповноту висновку автори вважають підставою для допиту експерта або повернення йому матеріалів експертизи для повного вивчення поставленого завдання [233, с. 128]. М.Г. Щербаковський пропонує доповнити підстави для проведення додаткової експертизи випадками, коли виникає необхідність у встановленні нових фактів щодо об'єктів, які були досліджені під час основної експертизи [340, с. 203].

За послідовністю проведення судові експертизи поділяються на первинні та повторні. Згідно з п. п. 10, 11 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» від 30.05.1997 р. № 8 під первинною слід розуміти експертизу, при проведенні якої об'єкт досліджується вперше. Повторна експертиза призначається, коли є сумніви у правильності висновку експерта, пов'язані з його недостатньою обґрунтованістю чи з тим, що він суперечить іншим матеріалам справи, а також за наявності істотного порушення процесуальних норм, які регламентують порядок призначення і проведення експертизи. Істотними можуть визнаватися, зокрема, порушення, які призвели до обмеження прав обвинуваченого (підозрюваного) чи інших осіб. Проведення повторної експертизи може бути доручено тільки іншому експертові.

Б.О. Матійченком висловлювалася пропозиція щодо визнання додаткової підстави призначення повторної експертизи: наявність сумніву в обґрунтованості повідомлення про неможливість дати висновок [146, с. 17]. Доцільним запереченням є твердження В.М. Махова, який вважає, що не може бути й мови про повторну експертизу, якщо ще не була проведена первинна. Тим паче в разі відмови експерта від дачі висновку у слідчого зберігається можливість винесення нової постанови про призначення експертизи та адресування її іншому експерту або експертній установі [149, с. 227].

Р.С. Белкін пропонує сформулювати в КПК випадки, при наявності яких слід заборонити призначення повторної експертизи (недостатність вихідних даних, відсутність методики і т.п.) [21, с. 22]. Заслуговує на увагу точка зору Б.В. Романюка, який обґрунтовує доцільність введення в науковий оберт терміну «попередня експертиза», оскільки після проведення первинної експертизи може бути проведено ще декілька повторних [226, с. 14].

За кількістю експертів, які залучені для проведення досліджень, судові експертизи можна поділити на одноособові та багатоособові. Перші проводяться однією особою, другі – групою експертів (наприклад, комплексні, комісійні).

У залежності від однорідності спеціальних знань, що використовуються, судові експертизи поділяються на однорідні та комплексні. До перших відносяться експертизи, що проводяться обізнаними особами у однієї галузі знань. Однорідні експертизи можуть бути комісійними. Відповідно до п. 12 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 року № 8 комісійна експертиза призначається у випадках, коли є потреба провести дослідження за участю декількох експертів – фахівців у одній галузі знань.

Від комісійних експертиз В.Д. Арсеньєв відрізняє багатооб'єктні, які також проводяться групою експертів. Але, на думку вченого, головна їх відзнака полягає в дослідженні кожним експертом певної групи об'єктів з приводу одних і тих же питань та складанні окремих висновків в залежності від об'єму розподіленої роботи [11, с. 22–28]. Думається, що багатооб'єктні експертизи можна віднести до комісійних, оскільки головна ознака останніх полягає не в складанні всіма експертами єдиного висновку, а в єдиній галузевій сфері використання спеціальних знань, якій також відповідає багатооб'єктна експертиза.

Згідно з п. 12 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 року № 8 комплексна експертиза призначається у випадках, коли необхідно провести дослідження за участю декількох експертів, які є фахівцями

у різних галузях знань. Характерною ознакою комплексної експертизи Е.Б. Сімакова-Єфремян називає вирішення експертами – фахівцями у різних галузях знань – одного (спільного) питання (питань), що відрізняє дану експертизу від комплексу окремих експертних досліджень, під час яких експерти самостійно вирішують різні питання. При проведенні комплексної експертизи сумісні питання вирішується на підставі застосування спеціальних знань у сфері різних наук [254, с. 197].

М.В. Виноградов, Г.І. Кочаров, М.О. Селіванов акцентують увагу на тому, що комплексна експертиза проводиться лише тоді, коли питання, що виникло, не може бути вирішене в межах якої-небудь однорідної експертизи, а також послідовним або одночасним проведенням декількох самостійних експертиз [35, с. 15]. На думку О.М. Зініна, М.П. Майліс, Г.Г. Омелянюка, О.В. Пахомова і О.Р. Шляхова, ознакою експертизи вказаного виду є вирішення спільних (граничних) завдань різних родів (видів), класів експертиз, що не можна вирішити на основі однієї галузі експертних знань (класу, роду, виду експертизи) [278, с. 16, 202; 329, с. 37].

Ю.К. Орлов визначає комплексну експертизу як таку, в проведенні якої беруть участь декілька експертів з різних або з вузьких спеціальностей (спеціалізацій), які проводять дослідження в межах своєї компетенції і складають за їх результатами спільний висновок. При цьому автор не бачить ніяких підстав для обмеження комплексної експертизи сукупністю спеціальних знань, які повинні охоплювати обов'язково декілька галузей. Вчений вважає, що експертиза даного виду може проводитися як за постановою слідчого (ухвалою судді), так і за ініціативою експертної установи [186, с. 89–90; 187, с. 12–13].

П.Т. Землянський, В.П. Лисицин, І.Т. Луцюк визначають комплексну експертизу як спільне дослідження і вирішення групою експертів – спеціалістів з різних галузей знань одного і того ж питання, що необхідне для встановлення істини у справі, в результаті чого на підставі кооперування вказаних знань формулюється загальний висновок [74, с. 82]. Р.С. Белкін й інші вчені під

комплексною експертизою розуміють дослідження, під час проведення яких ті чи інші питання вирішуються завдяки використанню спеціальних знань із суміжних наук або із однієї галузі, що відносяться до компетенції двох або більше видів судових експертиз [19, с. 94–95].

Б.О. Алімджанов і В.М. Вальдман визначають вказаний вид експертизи як дослідження, що має єдиний предмет для відповіді на питання, вирішення яких потребує формулювання спільного висновку, який базується на різних галузях знань [57, с.199]. Слід зауважити, що автори вбачають можливим проведення такої експертизи як одним, так й декількома експертами.

В.О. Татаренко, Е.Б. Сімакова-Єфремян, Л.М. Дереча називають комплексними ті експертизи, «що проводяться комісією експертів різних спеціальностей і призначаються для вирішення одного й того ж питання відносно одного й того ж об'єкта (об'єктів) або обставин у межах своєї компетенції в разі, коли питання не може бути вирішено експертами однієї спеціальності або шляхом послідовного проведення декількох експертиз». При цьому авторами вказується обов'язковий принцип проведення експертиз даного виду – можливість отримання об'єктивних висновків тільки при спільній роботі експертів відповідних спеціальностей [44, с. 84].

Слід відзначити, що серед вчених не існує єдиної точки зору стосовно допустимості проведення комплексної експертизи. Перша група, найбільш ортодоксальна, до якої належать М.С. Строгович, Р.Д. Рахунов, полягає в запереченні правомірності існування експертизи даного виду за тією підставою, що при її проведенні має місце вихід експерта за межі своєї компетенції [224, с. 217; 275, с. 445–446]. Друга група, представниками якої є А.Я. Павліашвілі, В.І. Шиканов, дотримується протилежної точки зору й допускає проведення таких експертиз [190, с. 61; 326, с. 83].

У теорії кримінального судочинства не склалося однастайності щодо визначення форми проведення комплексної експертизи. Так є думка, що комплексні експертизи можуть проводитися лише у вигляді окремих висновків, що враховуються експертом при складанні синтезуючого

висновку [33, с. 38, 39]. І.Л. Петрухін відзначає, що проведення комплексної експертизи можливе як сукупність в процесуальному відношенні експертних досліджень, кожне з яких повинно завершуватися складанням окремого висновку, що разом з іншими в сукупності є підставою для відповіді на поставлене перед експертизою питання [195, с. 182].

З приводу цього питання заслуговує на увагу твердження М.О. Селіванова, який визначає наступні форми проведення комплексних експертиз:

1) проведення експертизи вказаного виду одним експертом, який володіє знаннями в деяких суміжних галузях науки або техніки;

2) використання експертом при складанні власного висновку висновків іншого експерта, що обґрунтовується обставинами із суміжної галузі знань;

3) проведення експертизи комісією експертів, кожен з яких володіє знаннями, що відносяться до двох суміжних їх галузей [236, с. 16; 239, с. 64, 65].

Що стосується другої форми, доцільність якої визнає також В.М. Махов [149, с. 221], то слід погодитись з В.Д. Арсеньєв, який розглядає використання експертом результатів проведення інших експертиз для вирішення поставленого перед ним питання, як комплекс пов'язаних між собою однородних експертиз одних і тих же об'єктів. Із такою формою комплексних досліджень у літературі пов'язують також питання про так звані синтетичні експертизи. При проведенні останніх один із експертів, який є найбільш обізнаним у галузі методології та методики судово-експертного дослідження, може синтезувати висновки інших експертів [11, с. 22–28].

Відносно кількості експертів, які можуть проводити комплексні експертизи, ми вважаємо обґрунтованою думку Е.Б. Сімакової-Єфремян, що в даному випадку основну увагу слід приділити процесуальній формі. Тому процесуальною ознакою комплексної експертизи є участь у її проведенні декількох експертів різних експертних спеціальностей.

У науковій літературі висловлювалася думка щодо розмежування експертиз у залежності від поставлених завдань на ідентифікаційні, класифікаційні, діагностичні. До перших відносяться криміналістичні експертизи, за допомогою яких ототожнюється конкретний об'єкт матеріального середовища. До класифікаційних відносяться експертизи, під час проведення яких встановлюється належність об'єктів до якого-небудь класу, групі (так звана групова належність). За характером вирішуваних завдань визнається існування діагностичних експертиз, якими встановлюються певні процеси, стани й залежності [50, с. 92].

За місцем проведення експертиз О.М. Зінін, Г.Г. Омелянюк, О.В.Пахомов, Б.В. Романюк та інші автори поділяють їх на дослідження, що проводяться в експертній установі, на місці події, на місці знаходження об'єктів, в інших місцях окремими фізичними особами, які залучені експертами до кримінального провадження [226, с. 14; 278, с. 14].

Погоджуючись із вищевказаними авторами, доходимо висновку, що судові експертизи можна класифікувати за наступними підставами:

1. У залежності від об'єму дослідження: основні та додаткові.
2. За послідовністю проведення: первинні і повторні.
3. За кількістю експертів, які залучені для проведення дослідження: одноособові та багатоособові.
4. За однорідністю спеціальних знань, що використовуються: однорідні та комплексні.
5. У залежності від поставлених завдань: ідентифікаційні, класифікаційні, діагностичні.
6. За місцем проведення: експертизи, що виконуються в експертній установі, на місці події, на місці знаходження об'єктів, в інших місцях окремими фізичними особами, які залучені експертами до кримінального провадження

Висновки до Розділу 2.

1. Спеціальні знання у кримінальному процесі – це наукові та практичні знання в різних галузях людської діяльності, крім правової, набуті в результаті спеціальної підготовки чи практичного досвіду та використовуються з метою отримання доказової інформації.

2. Дізнавач, слідчий, прокурор, захисник, суд за відсутності законодавчої вимоги про залучення обізнаної особи може використовувати наявні у нього спеціальні знання та навички для збирання та попереднього дослідження слідів злочину. Умовою, яка обмежує таку діяльність, є недопущення знищення або зміни властивостей слідів злочину та відсутність у процесуальних документах будь-яких висновків за результатами попереднього дослідження.

3. До процесуальних форм використання спеціальних знань у кримінальному процесі відноситься:

- залучення експерта (ст. ст. 69, 242–244, 332 КПК України);
- залучення спеціаліста (ст. 71 КПК України);
- витребування висновків ревізій та актів перевірок (ч. ч. 2, 3 ст. 93 КПК України);
- допит обізнаних свідків та експертів (ч. ч. 6, 7 ст. 95, ст. 356 КПК України).
- консультації та роз'яснення спеціаліста (ст. 360 КПК України).

4. Термін «спеціаліст» слід поширювати і на тих осіб, щодо яких в законі міститься вказівка на їх професійні ознаки та чиї спеціальні знання можуть використовуватися під час проведення процесуальних дій: перекладач; педагог, психолог, лікар під час проведення слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи; психолог, педагог під час пред'явлення особи, трупа для впізнання; судово-медичний експерт або лікар під час огляду трупа; судово-медичний експерт під час огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією; судово-медичний експерт або лікар, які залучаються до участі у проведенні освідування особи.

5. Сутність судової експертизи як слідчої (розшукової) дії полягає у проведенні експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду на основі спеціальних знань в галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла науково-обґрунтованого дослідження наданих матеріальних (матеріалізованих) об'єктів з метою встановлення обставин, які мають значення для кримінального провадження та знаходять своє відображення у висновку експерта.

6. Судові експертизи можна класифікувати за наступними підставами: у залежності від об'єму дослідження: основні та додаткові; за послідовністю проведення: первинні і повторні; за кількістю експертів, які залучені для проведення дослідження: одноособові та багатоособові; за однорідністю спеціальних знань, що використовуються: однорідні та комплексні; у залежності від поставлених завдань: ідентифікаційні, класифікаційні, діагностичні; за місцем проведення: експертизи, що виконуються в експертній установі, на місці події, на місці знаходження об'єктів, в інших місцях окремими фізичними особами, які залучені експертами до кримінального провадження.

РОЗДІЛ 3

МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

3.1. Забезпечення прав сторони захисту під час проведення судової експертизи

Одним із важливих питань, які пов'язані із залученням експерта до кримінального провадження, є визначення підстав для проведення судової експертизи.

Експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання (ч. 1 ст. 242 КПК України).

Під час детального вивчення питання щодо визначення підстав проведення судової експертизи доходимо висновку, що формула «судова експертиза проводиться у випадках, коли під час кримінального провадження необхідні спеціальні знання» не дає вичерпної відповіді на питання щодо необхідності її проведення у конкретному кримінальному провадженні, оскільки потребує тлумачення поняття необхідності.

У ст. 242 КПК України не визначено конкретних підстав проведення судової експертизи, а в загальній формі обумовлена лише необхідність спеціальних знань для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні

Винятком із даної обставини є передбачення Законом випадків обов'язкового проведення судової експертизи з метою вирішення певних питань, а саме для: 1) встановлення причин смерті; 2) встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень; 3) визначення психічного стану підозрюваного

за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності; 4) встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості; 5) визначення розміру матеріальних збитків, якщо потерпілий не може їх визначити та не надав документ, що підтверджує розмір такої шкоди, розміру шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяного кримінальним правопорушенням.

Проведення експертизи є також обов'язковим щодо осіб (свідків), які у зв'язку зі своїми психічними та фізичними вадами нездатні правильно сприймати обставини, що мають значення для кримінального провадження, та давати про них показання (п. п. 14, 16 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» № 8 від 30.05.1997 р.).

В.М. Орловим та М.С. Строговичем пропонувалося розширити випадки обов'язкового призначення експертизи у кримінальному провадженні щодо: виготовлення та збуту підроблених грошей і цінних паперів; викрадення та торгівлі наркотичними засобами; незаконного носіння, зберігання, придбання, виготовлення і збуту вогнепальної чи холодної зброї, боєприпасів та вибухових речовин; порушення правил техніки безпеки, яке призвело до людських жертв, безпеки руху і експлуатації автомобільного транспорту; аварій та катастроф на залізничному, водному і авіаційному транспорті; підробки документів, печаток та штампів; випуску недоброякісної продукції; неправильного лікування, що спричинило смерть хворої особи; визначення стану здоров'я потерпілої у справах про зґвалтування, потерпілих і обвинувачених у провадженнях про зараження венеричними захворюваннями [184, с. 6; 273, с. 259].

З приводу цього справедливим є зауваження В.М. Махова, згідно з яким обов'язковість проведення експертизи у вказаних випадках вже обумовлена такими вимогами як повнота, всебічність та об'єктивність розслідування. У свою чергу, вчений пропонує доповнити перелік випадків обов'язкового

призначення судової експертизи необхідністю вирішення наступних питань: чи хворіє обвинувачений на алкоголізм, чи потребує він примусового лікування від нього та чи немає протипоказань цьому [149, с. 224–226].

Можливість розширення випадків обов'язкового призначення експертизи розглядалася також у роботі А.Р. Белкіна, який пропонує наступні шляхи вирішення даного питання: 1) розширити випадки обов'язкового призначення судових експертиз; 2) сформулювати в КПК правову норму, що відображала б загальні вимоги і умови, при наявності яких призначення судових експертиз буде обов'язковим; 3) комбінований шлях – конструювання норми, що своїм змістом поєднувала б перший і другий варіанти: передбачала випадки обов'язкового призначення судових експертиз та формулу, що розширює цей перелік в залежності від обставин кримінального провадження [18, с. 219–220].

Заслуговують на увагу твердження І.Л. Петрухіна та О.Р. Шляхова, згідно з якими питання щодо необхідності призначення судової експертизи повинно вирішуватися слідчим, прокурором, суддею в кожному конкретному випадку окремо в залежності від важливості факту, що встановлюється, і інших обставин кримінального провадження. На думку вчених, передбачення в законі всіх випадків призначення експертизи призвело б до обмеження органів досудового розслідування і суду у виборі засобів доказування [196, с. 31; 333, с. 62]. Отже, науковці надають вказаним суб'єктам можливість вирішувати дане питання за власним розсудом.

На наш погляд, визначена ч. 1 ст. 242 КПК України необхідність у використанні спеціальних знань як підстава проведення судової експертизи є умовною. Певні питання можна вирішити й без використання спеціальних знань у формі судової експертизи.

В.Д. Арсенєв та В.Г. Заблоцький, виходячи з термінологічного тлумачення положень закону, відзначають, що у ньому передбачена не можливість, а обов'язковість призначення судової експертизи у всіх випадках, коли вирішення певних питань потребує застосування спеціальних знань [10, с. 22]. Думається, що таке категоричне тлумачення положень закону

не повинно знайти підтримки серед вчених, оскільки навіть при неможливості вирішення певних питань без застосування спеціальних знань необов'язково вдаватися до такої форми їх використання як проведення судової експертизи. У зв'язку з цим заслуговує на підтримку думка В.М. Галкіна, який обумовлює необхідність проведення експертного дослідження неможливістю іншим шляхом повно та достовірно встановити факти, що мають значення для кримінального провадження [46, с. 41].

На підставі вищевказаного вважається, що питання стосовно необхідності проведення судової експертизи у кримінальному судочинстві повинно вирішуватися слідчим, прокурором, слідчим суддею та судом на власний розсуд у кожному конкретному випадку окремо в залежності від обставин кримінального провадження за винятком тих, що чітко регламентовані КПК України.

Дискусія науковців щодо можливості зміни або розширення переліку випадків обов'язкового призначення судової експертизи з врахуванням практики застосування норм КПК України означає, що даний інститут не має догматичного значення. Спроба визначити правову природу зазначеного інституту свідчить, що він являє собою не обмеження встановлення певних обставин кримінального провадження виключно певними засобами доказування, а увагу до того, що дані обставини в переважній більшості випадків без судової експертизи встановити не можна.

Введення загального правила обов'язковості експертного дослідження або розширення переліку обставин, для встановлення яких проведення судової експертизи є обов'язковим, не викликається необхідністю [308, с. 96–100]. Доречно зазначити, що відсутність визначених законом санкцій за порушення вимоги закону про обов'язкове призначення експертизи надає відповідній нормі формального значення. Значення цього правила на практиці суттєве, що власне і виправдовує існування такої норми. У рідкісних випадках, коли експертиза неможлива або, навпаки, явно обернулася б зайвою тратою часу і

коштів, альтернативу їй може скласти застосування спеціальних знань у інших формах [240, с. 223].

Підсумовуючи, можна сформулювати таке загальне правило у ч. 2 ст. 242 КПК України щодо обов'язковості призначення експертизи: «слідчий або прокурор зобов'язані забезпечити проведення експертизи, а слідчий суддя чи суд доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам, якщо обставини, які мають значення для кримінального провадження, можливо встановити тільки шляхом проведення експертизи».

Підстави призначення експертиз традиційно прийнято поділяти на два види: фактичні та юридичні. Фактичними підставами призначення експертиз є потреба у з'ясуванні обставин, що мають значення для кримінального провадження, із використанням спеціальних знань. Юридичними ж підставами є норми закону, що передбачають можливість, умови та порядок призначення експертиз.

Пропонується також розрізнити підстави призначення та проведення судових експертиз, бо з точки зору логіки саме призначення виступає однією з юридичних підстав проведення експертизи. Відповідно, розоізняються загальноправові, спеціальні підстави призначення судових експертиз та процесуальні підстави проведення експертизи [279, с. 104–129].

Під час призначення судової експертизи слід враховувати положення ч. 3 ст. 242 КПК України, згідно з якою примусове залучення особи для проведення медичної або психіатричної експертизи здійснюється за ухвалою слідчого судді, суду.

Порядок залучення експерта до кримінального провадження регламентується ст. 243 КПК України. Так, у ній зазначається, що сторона обвинувачення залучає експерта за наявності підстав для проведення експертизи, у тому числі за клопотанням сторони захисту (підозрюваний, обвинувачений (підсудний), засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного

характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їхні захисники та законні представники) чи потерпілого.

Заявлене клопотання слідчий, прокурор зобов'язані розглянути в строк не більше трьох днів з моменту подання і задовольнити його за наявності відповідних підстав.

Про результати розгляду клопотання повідомляється особа, яка заявила клопотання. Про повну або часткову відмову в задоволенні клопотання виноситься вмотивована постанова, копія якої вручається особі, яка заявила клопотання, а у разі неможливості вручення з об'єктивних причин – надсилається їй (ст. 220 КПК України).

Сторона захисту має право самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи, у тому числі обов'язкової. Останнє положення є формою реалізації засади змагальності сторін та свободи в поданні ними своїх доказів. Проте, залишається незрозумілою форма звернення сторони захисту до експерта для залучення його до кримінального провадження.

Експерт може бути залучений слідчим суддею за клопотанням сторони захисту у випадках та в порядку, передбаченими ст. 244 КПК України. У даному разі йдеться про можливість залучення слідчим суддею експерта до кримінального провадження за клопотанням сторони захисту, якщо у задоволенні відповідного клопотання було відмовлено стороною обвинувачення.

Проаналізувавши вищевказані положення КПК, доходимо висновку, що під час досудового розслідування сторона захисту може залучити експерта до кримінального провадження шляхом:

- а) заяви клопотання сторони обвинувачення;
- б) самостійного залучення експерта на договірних умовах;
- в) звернення з клопотанням про залучення експерта до слідчого судді.

На відміну від цього, потерпілий може залучити експерта до кримінального провадження лише шляхом заявлення клопотання сторони обвинувачення. На наш погляд, перелік прав потерпілого під час залучення

експерта до кримінального провадження потребує розширення. У зв'язку з цим пропонується наділити потерпілого такими ж можливостями щодо залучення експерта до кримінального провадження, які є у сторони захисту [309, с. 347–349; 314, с. 266–270].

Слід зазначити, що КПК України прямо не регламентує форму процесуального документу, яким стороною обвинувачення залучається експерт до кримінального провадження. Відповідь на це питання міститься у ч. 3 ст. 110 КПК України. Так, рішення слідчого, прокурора приймається у формі постанови. Постанова виноситься у випадках, передбачених КПК, а також коли слідчий, прокурор визнає це за необхідне.

У вступній частині постанови про призначення експертизи вказуються: дата і місце складання постанови; посадова особа, яка винесла постанову; назва експертизи; кримінальне провадження, у якому призначається експертиза; прізвище, ім'я, по батькові підозрюваного; стаття КК України, що передбачає відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення.

В описовій частині постанови про призначення експертизи викладаються обставини кримінального провадження, що обґрунтовують необхідність призначення експертизи та мають значення для її проведення; назва речових доказів, обставини та умови виявлення останніх, їх детальний опис та дані, які надають уяву про характер і зміну об'єктів експертизи, котрі відбулися між моментом вилучення та направлення їх на дослідження; визначається безпосередньо об'єкт експертизи; вказується перелік порівняльних та допоміжних матеріалів; описуються всі інші матеріали, які надаються експерту з метою усвідомлення обставин кримінального провадження та мають відношення до предмету експертизи; вказуються статті КПК України, якими керувався слідчий, прокурор під час винесення постанови.

У резолютивній частині постанови про призначення експертизи вказується: яка експертиза призначається; особа або експертна установа, які будуть проводити експертизу; питання, що ставляться на вирішення експертизи; перелік її об'єктів, зразків та додаткових матеріалів, що надаються

експерту; попередження експерта про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок та за відмову без поважних причин від виконання покладених обов'язків.

Під час формулювання питань експерту необхідно враховувати вимоги ч. 1 ст. 242 КПК України, у якій зазначається, що не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права. Регламентація такого положення на законодавчому рівні завершила дискусію в науковій літературі щодо можливості призначення судової експертизи з приводу вирішення питань у галузі права.

Відповідно до ч. 4 ст. 101 КПК України питання, які ставляться експертові, та його висновок щодо них не можуть виходити за межі спеціальних знань експерта.

Слушною є думка Є.Г. Коваленка, який зазначає, що формулюючи питання, необхідно бути особливо уважним, звертатися за допомогою до фахівців, користуватися довідниковою літературою [100, с. 511]. Однією із найчастіших помилок, які зустрічаються на практиці, є неправильне формулювання питань під час призначення експертизи [72, с. 261]. Тому необхідно вказати на особливий підхід осіб, що приймають рішення про проведення експертиз та оформлюють його у вигляді процесуального документу, до формулювання питань у резолютивній частині постанови про призначення експертизи.

Певні особливості мають постанови щодо призначення додаткової, повторної, комісійної та комплексної експертиз. І хоча КПК України 2012 року не містить вказівки на зазначені види судових експертиз, постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних та цивільних справах» від 30.05.1997 року №8 в пункті 10 зазначає, що в ухвалі (постанові) про призначення додаткової експертизи суду необхідно зазначити, які висновки експерта суд вважає неповними чи неясними або які обставини зумовили необхідність розширення експертного дослідження.

Враховуючи здобутки практики та останні теоретичні розробки з проблем залучення експерта до кримінального провадження можна виділити наступні основні вимоги, що повинні пред'являтися слідчим, прокурором до питань, які ставляться на вирішення експертизи. Зокрема, вони мають: а) впливати з матеріалів кримінального провадження; б) стосуватися спеціальних знань; в) відповідати предмету експертизи, що призначається; г) бути визначеними, конкретними, зрозумілими, лаконічними; д) формулюватися з урахуванням сучасних можливостей відповідного виду дослідження; е) викладатися послідовно, тобто логічно доповнювати один одного і впливати один з одного.

Крім того, перелік питань повинен бути повним, мати вичерпний характер. Тому варто ставити перед експертом лише ті питання, з'ясування яких обумовлене виключно обставинами кримінального провадження [32, с. 8].

Мотивованість і обґрунтованість постанови про призначення експертизи, а також формулювання й обговорення сторонами кримінального провадження питань, які ставляться на її вирішення, сприяє підвищенню результативності та ефективності експертного дослідження.

При проведенні судової експертизи у кримінальному процесі важливе значення має питання щодо реалізації права експерта на ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, що стосуються предмета дослідження (ч. 3 ст. 69 КПК України), оскільки це сприяє складанню повного та об'єктивного експертного висновку.

У науковій літературі висловлювалися різні точки зору щодо визначення обсягу матеріалів кримінального провадження, що можуть надаватися експерту для ознайомлення [224, с. 75; 237, с. 58; 263, с. 18; 333, с. 88]. Не вдаючись до детального аналізу позицій авторів з приводу зазначеного питання, вважаємо за доцільне погодитися з думкою науковців, які стверджують, що обсяг матеріалів кримінального провадження, який необхідно надати експерту для ознайомлення, доцільно узгоджувати особою, яка призначає експертизу, з експертом перед проведенням дослідження [52, с. 168; 57, с. 197; 66, с. 142–143].

Як відомо, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд можуть адресувати постанову або ухвалу про призначення експертизи для виконання конкретному експерту або експертній установі. У разі направлення такої постанови чи ухвали експертам експертної установи, її виконавця має визначати керівник такої установи, враховуючи кваліфікацію судових експертів та їх завантаженість.

Серед вчених не склалося єдиної точки зору щодо можливості доручення органами досудового розслідування та судом проведення експертизи конкретному експерту, який працює в експертній установі. Так, І.Л. Петрухін вважав, що у випадку необхідності доручення проведення експертизи конкретному працівнику експертної установи слідчий або суд можуть безпосередньо, а не через її керівника, вручити постанову (ухвалу) про призначення експертизи, і пропонував проводити її в порядку, передбаченому для проведення експертизи поза межами експертної установи [196, с. 195]. Вказану можливість допускають і І.П. Кононенко та Г.М. Надгорний, які в разі персоніфікації експерта у постанові про призначення експертизи не визнають права керівника експертної установи доручити проведення дослідження іншому експерту без дозволу органу чи особи, які його призначили [113, с. 20].

П.Т. Землянський, В.В. Ковальова і Ю.К. Орлов вважають, що наділення слідчого правом вибору експерта із переліку тих, які закріплені за експертною установою, є неприпустимим, оскільки таке право має належати лише її керівнику [75, с. 136–137; 101, с. 74; 187, с. 13].

З приводу вищевказаного питання заслуговує на увагу точка зору, згідно з якою слідчий може зобов'язати керівника експертної установи доручити виконання постанови про призначення експертизи конкретному експерту, але таке доручення слід узгоджувати із керівником даної установи, який повинен мати право відмовити в його виконанні при наявності поважних причин (некомпетентність, хвороба експерта, його службове відрядження і т.п.) [279, с. 66–67].

У проведенні судової експертизи В.Д. Арсен'єв виділяє науково-технічний та правовий аспект. На думку вченого, перший полягає в діяльності експерта по дослідженню наданих йому матеріалів із застосуванням спеціальних методів, методик та науково-технічних засобів. Зміст іншого складають процесуальні дії експерта, що полягають в: а) заявлені експертом клопотань; б) розгляді та вирішенні даних клопотань слідчим, прокурором, судом; в) присутності слідчого та інших суб'єктів при проведенні експертизи; г) участі експерта при проведенні слідчим окремих процесуальних дій [11, с. 9].

Окремої уваги заслуговує питання щодо забезпечення прав та законних інтересів учасників кримінального процесу під час проведення судової експертизи. На наш погляд, позитивною з приводу зазначеного є позиція законодавця у КПК України 1960 року [128]. Так, у ст. 197 вказаного КПК регламентувався комплекс процесуальних прав обвинуваченого (підозрюваного), пов'язаних із призначенням та проведенням судової експертизи. Після винесення постанови про призначення судової експертизи слідчий був зобов'язаний ознайомити обвинуваченого (підозрюваного) з нею, що обумовлюється його правом на захист від обвинувачення (підозри), та роз'яснити йому права, передбаченні ст. 197 КПК України:

- 1) заявити відвід експерту;
- 2) просити про призначення експерта з числа вказаних ним осіб;
- 3) просити про поставлення перед експертизою додаткових питань;
- 4) давати пояснення експертові;
- 5) пред'являти додаткові документи;
- 6) ознайомлюватися з матеріалами експертизи і висновком експерта після закінчення її проведення;
- 7) заявляти клопотання про призначення нової або додаткової експертизи.

Про роз'яснення обвинуваченому вищевказаних прав та ознайомлення його з матеріалами експертизи складався відповідний протокол.

Проаналізувавши положення чинного КПК України, що регламентують процесуальний порядок залучення експерта до кримінального провадження,

слід констатувати відсутність подібних норм, що дозволяє стверджувати про обмеження прав учасників кримінального провадження під час проведення судової експертизи.

Про можливість ознайомлення учасників кримінального провадження з його матеріалами мову можна вести лише в контексті ст. ст. 221, 290 та 317 чинного КПК України. Так, згідно з ними слідчий, прокурор зобов'язаний за клопотанням сторони захисту, потерпілого надати їм матеріали досудового розслідування для ознайомлення, за виключенням матеріалів про застосування заходів безпеки щодо осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, а також тих матеріалів, ознайомлення з якими на цій стадії кримінального провадження може зашкодити досудовому розслідуванню. Визнавши зібрані під час досудового розслідування докази достатніми для складання обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурор або слідчий за його дорученням зобов'язаний повідомити підозрюваному, його захиснику, законному представнику та захиснику особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, про завершення досудового розслідування та надання доступу до матеріалів досудового розслідування. Після призначення справи до судового розгляду головуючий повинен забезпечити учасникам судового провадження можливість ознайомитися з матеріалами кримінального провадження, якщо вони про це заявлять клопотання.

Отже, у першому випадку йдеться про загальний порядок надання учасникам кримінального провадження матеріалів досудового розслідування для ознайомлення до його завершення. У другому – про надання їм доступу до матеріалів досудового розслідування після його закінчення. У третьому – про їх ознайомлення з матеріалами кримінального провадження після призначення справи до судового розгляду.

Вважаємо, що обов'язкове ознайомлення учасників кримінального провадження з відповідними його матеріалами (постановою про призначення

судової експертизи, висновком експерта) повинно мати місце і під час проведення судової експертизи. Так, у чинному КПК України пропонується регламентувати комплекс прав, пов'язаних із призначенням та проведенням судової експертизи, як підозрюваного (обвинуваченого), так і його захисника, законного представника, потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача та їх представників [313].

Б.М. Ісакович, Г.М. Надгорний і М.Я. Сегай пропонують наділити відповідними правами навіть свідка, якщо висновок експерта може поставити його в статус імовірного суб'єкта злочину, а обвинуваченого (його захисника) – правом після закінчення досудового розслідування подавати до суду зауваження (відгук) компетентної особи з приводу проведеної експертизи [234, с. 126–127].

На підставі аналізу положень ст. 101 КПК України і відомчих нормативних актів, що регламентують порядок проведення судових експертиз, зокрема, Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5 (п. п. 1.13., 2.2., 4.4., 4.6., 4.13., 4.21. і т.д.) [85], Інструкції про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 12 грудня 2011 року № 3505/5 (п. 3.9.) [84], доходимо висновку, що процесуальними наслідками призначення судових експертиз можуть бути:

1. Складання висновку експерта.
2. Повідомлення експертом особі, яка призначила експертизу, чи суду, що доручив її виконання, про неможливість проведення експертизи.
3. Повідомлення керівником експертної установи особі, яка призначила експертизу, чи суду, що доручив її виконання, про неможливість організації проведення експертизи зв'язку з порушеннями в оформленні отриманих

матеріалів. Дане формулювання пропонується передбачити у ст. 69 КПК України.

Питання ж щодо підстав та форми повідомлення експертом особи, яка призначила експертизу, чи суду, що доручив її виконання, про неможливість проведення експертизи було предметом обговорення в науковій літературі [156, с. 22; 278, с. 130]. Не вдаючись до аналізу точок зору вчених з приводу цього, зазначимо, що таке повідомлення згідно з ч. ч. 6, 7 ст. 69 КПК України та п. 4.11.Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 року № 53/5 [85], складається у наступних випадках:

1. У разі відсутності в експерта необхідних знань або при неможливості проведення дослідження без залучення інших експертів.

2. У випадку відмови в задоволенні особою, яка призначила експертизу, чи судом, що доручив її проведення, клопотання експерта щодо уточнення змісту та обсягу доручення при виникненні сумніву стосовно них або при неможливості проведення експертизи без залучення інших осіб. У даному разі йдеться про повідомлення щодо неможливості проведення експертизи за поставленим питанням.

3. У разі неотримання експертом протягом тридцяти календарних днів відповіді на клопотання про надання йому додаткових матеріалів. Вказане положення, на наш погляд, має регламентуватися у ст. 69 КПК України.

Згідно з п. 4.21. вищевказаної Інструкції повідомлення про неможливість надання висновку складається з трьох частин: вступної, мотивувальної та заключної.

У вступній частині викладаються відомості, що наводяться у висновку експерта. У повідомленні про неможливість надання висновку експерт попереджається про кримінальну відповідальність за ст. 385 КК України. У мотивувальній частині викладаються причини, які обумовили неможливість надання висновку. У заключній частині вказується про неможливість надання висновку.

Повідомлення про неможливість надання висновку оформлюється на бланку експертної установи, підписується експертом; підпис у заключній частині засвідчується відбитком печатки експертної установи.

Якщо з одних питань експерт може дати відповідь, а з інших є підстави для повідомлення про неможливість надання висновку, складається один документ – висновок експерта. У цьому випадку експерт попереджається про кримінальну відповідальність за ст. ст. 384, 385 КК України.

Проаналізувавши процесуальний порядок звернення сторони кримінального провадження до експерта щодо проведення експертизи, доречно розглянути питання доручення слідчого судді чи суду експерту щодо проведення дослідження.

Згідно з вимогами ст. 242 КПК України експертиза проводиться за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду. КПК України 2012 року принципово змінив перелік суб'єктів, які мають право залучати експерта для проведення експертного дослідження.

Так, поряд зі слідчим, прокурором, які представляють сторону обвинувачення, та судом, у Законі міститься вказівка на слідчого суддю, який може залучати експерта до кримінального провадження у випадках, передбачених КПК, та сторону захисту, яка має право самостійно залучати експерта на договірних умовах для проведення експертизи (ст. 243 КПК України).

Л.М. Лобойко та О.А. Банчук вважають, що такий підхід сприятиме більш повній реалізації принципу змагальності сторін на окремих стадіях кримінального процесу, зокрема, забезпеченню рівності прав сторін і підтриманню судом рівноправного становища сторін протягом усього часу кримінального провадження [138, с. 15].

Окремої уваги заслуговує питання щодо залучення судового експерта до кримінального провадження слідчим суддею, який у разі відмови слідчого, прокурора стороні захисту у задоволенні клопотання про залучення

експертазгідно із ст. 244 КПК України може вирішувати питання про призначення експертизи за клопотанням сторони захисту.

Згідно з положеннями ст. 244 КПК України у клопотанні зазначається:

- 1) короткий виклад обставин кримінального правопорушення, у зв'язку з яким подається клопотання;
- 2) правова кваліфікація кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність;
- 3) виклад обставин, якими обґрунтовуються доводи клопотання;
- 4) експерт, якого необхідно залучити, або експертна установа, якій необхідно доручити проведення експертизи;
- 5) вид експертного дослідження, що необхідно провести, та перелік запитань, які необхідно поставити перед експертом.

До клопотання також додаються:

- 1) копії матеріалів, якими обґрунтовуються доводи клопотання;
- 2) копії документів, які підтверджують неможливість самостійного залучення експерта стороною захисту.

Клопотання розглядається слідчим суддею місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого здійснюється досудове розслідування, не пізніше п'яти днів із дня його надходження до суду. Особа, яка подала клопотання, повідомляється про місце та час його розгляду, проте її неприбуття не перешкоджає розгляду клопотання, крім випадків, коли її участь визнана слідчим суддею обов'язковою.

Слідчий суддя, встановивши, що клопотання подано без додержання вимог ч. 2 ст. 244 КПК України, повертає його особі, яка його подала, про що постановляє ухвалу.

Під час розгляду клопотання слідчий суддя має право за клопотанням учасників розгляду або за власною ініціативою заслухати будь-якого свідка чи дослідити будь-які матеріали, що мають значення для вирішення клопотання.

Слідчий суддя за результатами розгляду клопотання має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам, якщо особа, що звернулася з клопотанням, доведе, що:

1) для вирішення питань, що мають істотне значення для кримінального провадження, необхідне залучення експерта, проте сторона обвинувачення не залучила його;

2) на вирішення залученого стороною обвинувачення експерта були поставлені запитання, що не дозволяють дати повний та належний висновок з питань, для з'ясування яких необхідне проведення експертизи;

3) існують достатні підстави вважати, що залучений стороною обвинувачення експерт внаслідок відсутності у нього необхідних знань, упередженості чи з інших причин надасть або надав неповний чи неправильний висновок;

4) вона не може залучити експерта самостійно через відсутність коштів чи з інших об'єктивних причин.

До ухвали слідчого судді про доручення проведення експертизи включаються запитання, поставлені перед експертом особою, яка звернулася з відповідним клопотанням. Слідчий суддя має право не включити до ухвали запитання, поставлені особою, що звернулася з відповідним клопотанням, якщо відповіді на них не стосуються кримінального провадження або не мають значення для судового розгляду, обґрунтувавши таке рішення в ухвалі.

При задоволенні клопотання про залучення експерта слідчий суддя у разі необхідності має право за клопотанням особи, що звернулася з клопотанням про залучення експерта, вирішити питання про отримання зразків для експертизи відповідно положень ст. 245 КПК України.

Висновок експерта, залученого слідчим суддею, надається особі, за клопотанням якої він був залучений.

Слід погодитися із Н.І. Клименко, яка слушно вказує на нерегульованість у КПК питання щодо попередження експерта про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок та відмову без

поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків у випадках, коли експерт залучається до кримінального провадження слідчим суддею за клопотанням сторони захисту. Очевидно, що попередження про таку відповідальність має здійснювати слідчий суддя[96, с. 306]. Відкритим залишається питання про роз'яснення зазначеної відповідальності, коли жодна посадова особа не бере участі у залученні експерта до кримінального провадження, наприклад, при самостійному його залученні стороною захисту (ч. 2 ст. 243 КПК України).

Відповідно до ч. 1 ст. 242 КПК України експертиза проводиться експертом за дорученням слідчого судді чи суду. Таке доручення оформлюється у вигляді ухвали, на підставах та в порядку, передбаченому законом (ч. 6 ст. 244, ч. 1, 2 ст. 332 КПК України).

Вимоги до ухвали суду передбачені ст. 372 КПК України, яка містить загальні рекомендації щодо змісту вказаного процесуального документу. Враховуючи певну специфіку процесуального рішення про проведення судової експертизи необхідно звернути увагу на додаткові вимоги, що містяться в п. 9 постанови Пленуму Верховного суду України «Про судову експертизу в кримінальних та цивільних справах» від 30 травня 1997 року № 8, у якому зазначається, що ухвала суду повинна бути складена як окремий документ із наведенням у ній мотивів прийнятого рішення про призначення експертизи та чітким викладенням питань, що стосуються предмета останньої. В ухвалі має бути зазначено, які питання поставлені учасниками судового розгляду і з яких мотивів їх відхилено[215].

Зміст ухвали про призначення судової експертизи також деталізується в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженій наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5 [85]. Так, в п. 3.3. Інструкції зазначається, що в ухвалі про призначення експертизи вказуються наступні дані: місце й дата винесення ухвали; посада, прізвище особи, назва суду, які залучили експерта; назва справи та її номер; обставини справи, які мають значення для проведення експертизи,

підстави для призначення експертизи; прізвище експерта або назва експертної установи, експертам якої доручається проведення експертизи; питання, які виносяться на вирішення експертові; перелік об'єктів, що підлягають дослідженню (у тому числі порівняльних зразків та інших матеріалів, направлених експертові, або посилання на такі переліки, що містяться в матеріалах справи); інші дані, які мають значення для проведення експертизи.

На нашу думку, деталізація вимог стосовно змісту ухвали про призначення експертизи в різних нормативних актах дозволяє звести до мінімуму помилки, що допускаються під час оформлення відповідного процесуального рішення. З цього приводу М.Г. Щербаковський зазначав, що оформлення такого важливого документа, як постанова (ухвала) про призначення експертизи задає спрямованість експертному дослідженню і потребує уважного ставлення[341, с. 74].

Як і постанова слідчого, прокурора ухвала слідчого судді, суду про призначення судової експертизи складається із трьох частин – вступної, описової та резолютивної.

Закон чітко обмежує випадки призначення експертизи слідчим суддею і судом. Слідчий суддя приймає таке рішення виключно за клопотанням сторони захисту (ч. 1 ст. 244 КПК України), а суд – за клопотанням сторін кримінального провадження чи потерпілого (ч. 1 ст. 332 КПК України) або за власною ініціативою в строго визначених ситуаціях (ч. 2 ст. 332 КПК України).

Необхідність у призначенні і проведенні судової експертизи в суді першої інстанції може виникнути у випадках, якщо в ході досудового розслідування дослідження обставин кримінального правопорушення було проведено не в повному обсязі або в матеріалах містяться суперечливі докази. Подібного роду ситуації можуть виникнути як на етапі відкриття судового засідання, так і в ході судового розгляду. У зв'язку з цим експерт може бути викликаний в судове засідання і на початку судового засідання, і в ході судового розгляду, при цьому йому негайно повинні бути роз'яснені його права та обов'язки, і він

повинен бути повідомлений про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивого висновку[306, с. 142–143].

Ст. 350 КПК України передбачає можливість заявлення учасниками судового розгляду клопотань. На наш погляд, необхідно проаналізувати можливість та передбачити в законі право експерта заявляти клопотання у тих випадках, коли для проведення дослідження можуть знадобитися матеріали, яких немає в кримінальній справі, а суд повинен їх витребувати. Це потребує внесення відповідних доповнень до вказаної статті КПК.

Незалежно від того, в експертній установі або поза її межами проводиться судова експертиза, порядок призначення експертизи повинен бути однаковим. Складно уявити випадки, коли в залі судового засідання можливе проведення експертного дослідження. Для цього необхідно, принаймні, окреме приміщення в будівлі суду. У більшості випадків експертиза, що призначається в суді, проводиться в експертному чи іншому спеціалізованому закладі. Слухання справи продовжується, та досліджуються докази, що не мають відношення до предмета експертного дослідження, чи приймається рішення про відкладення судом до отримання та оголошення експертного висновку.

Питання про присутність експерта в залі судового засідання під час судового слідства має вирішуватися на початку судового розгляду.

Тривалість присутності експерта в залі судового засідання може залежати від таких факторів:

- можливість участі експерта в дослідженні доказів, які стосуються предмета експертизи;
- присутність експерта в ході всього судового засідання як фактор сприяння дослідженню обставин справи. Як правило, експерта звільняють від присутності в залі судового засідання після оголошення експертного висновку і допиту [306, с. 144–145].

Визначаючи порядок проведення експертизи за ухвалою суду, ст. 332 КПК України передбачає, що вона проводиться за наявності підстав,

передбачених ст. 242 КПК України, тобто за правилами, фактично встановленими для досудового розслідування.

Якщо експертиза проводиться поза експертною установою, то суд, як і слідчий або прокурор, направляє ухвалу (постанову) і необхідні матеріали безпосередньо експерту, який проводить відповідні дослідження та надає висновок.

Більшість експертиз проводиться в експертних установах, до яких слідчий суддя або суд направляють постанову, ухвалу і необхідні для експертного дослідження матеріали. Організацію проведення експертиз у вказаних установах здійснює її керівник.

Згідно з ч. 1 ст. 332 КПК України під час судового розгляду суд за клопотанням сторін кримінального провадження або потерпілого за наявності підстав, передбачених ст. 242 КПК України, має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам.

Проведення експертизи за власною ініціативою суду можливе лише у наступних випадках:

- надання суду кількох експертних висновків, які суперечать один одному, а допит експертів не дав змоги усунути виявлені суперечності;
- під час судового розгляду виникли підстави, передбачені ч. 2 ст. 509 КПК України.
- існують достатні підстави вважати висновок експерта (експертів) необґрунтованим чи таким, що суперечить іншим матеріалам справи або викликає інші обґрунтовані сумніви в його правильності.

Очевидно, що такий підхід перекладає ініціативу і відповідальність за проведення експертизи на сторони кримінального провадження. Суддя зобов'язаний самостійно приймати рішення про проведення експертного дослідження виключно у випадках, передбачених законом.

Чинний закон чітко не визначає, з якого моменту експерт може бути залучений до участі в кримінальному судочинстві. Ст. 243 КПК України

передбачає можливість залучення експерта до кримінального провадження за наявності відповідних підстав, не визначаючи при цьому, коли саме експерт може розпочати свою діяльність. Немає відповіді на це питання і в ст. 332 КПК України. Фактично, не передбачивши момент участі призначеного судом фахівця в дослідженні обставин, які стосуються предмета експертизи, КПК України з самого початку призначення судом дослідження створює проблемні питання, які виражаються в наступному. Ч. 3 ст. 332 КПК України регламентує, що до ухвали суду про доручення проведення експертизи у випадках, передбачених частиною першою цієї статті, включаються питання, поставлені перед експертом учасниками судового провадження, судом. Експерт не бере участі в обговоренні цих питань, так як його виклик в судове засідання законом не передбачений. Власне, він не має об'єктивної можливості в момент призначення судом експертизи упередити в ухвалі про проведення експертизи питання, для вивчення яких ще не розроблені методики, а також ті, які ще не можуть бути вирішені даною галуззю науки або техніки на сучасному етапі.

Необхідно звернути увагу на той факт, що допущені при постановці експерту питань помилки можуть негативно вплинути на строки розгляду справ у суді. Так як керівник експертної установи має право повернути до суду матеріали про призначення експертизи не тільки у випадках недостатнього обсягу наданих матеріалів для проведення дослідження, а й через серйозні недоліки при формулюванні питань для експертного дослідження. Виключити такий варіант можна лише за умови, що експерт бере участь у судовому розгляді при обговоренні питань, які підлягають вирішенню шляхом проведення експертизи та визначає обсяг матеріалів, що необхідно використовувати для експертного дослідження [306, с. 148].

Відсутність у чинному КПК України положення про можливість запрошення експерта до суду позбавляє його права знайомитися з матеріалами кримінального провадження, що стосуються предмету дослідження, бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предметів та

об'єктів дослідження, ставити запитання, особам, які беруть участь у кримінальному провадженні (ч. 3 ст. 69 КПК України).

Якщо підсудний симулює психічне захворювання і за клопотанням тієї чи іншої сторони призначається амбулаторна судово-психіатрична експертиза, експерт-психіатр, якому доручається проведення експертного дослідження, бере участь в судовому засіданні при дослідженні доказів, спостерігає за підсудним, бере участь у допиті, якщо підсудний дає свідчення, і надає висновок під час судового розгляду [306, с. 148].

Не передбачивши участі експерта у судовому розгляді з метою дослідження обставин, що відносяться до предмета експертизи, законодавець разом з тим передбачив допит експерта з приводу висновку даним за ухвалою суду про призначення експертизи в стадії судового розгляду.

Д.А. Харченко справедливо зазначає, що за результатами допиту експерта, який проводив судову експертизу в ході судового розгляду, може бути призначена додаткова або повторна судові експертизи [306, с. 148].

Судді по-різному вирішують питання про можливість участі експерта в судовому засіданні. Одні керуються відповідними роз'ясненнями Верховного Суду, інші у випадках виникнення підстав для проведення експертизи намагаються обмежитися викликом спеціаліста для огляду відповідних об'єктів із застосуванням науково-технічних засобів, а дехто взагалі обходиться без проведення експертизи, маючи на увазі, що зібраних під час досудового розслідування та досліджених судом матеріалів достатньо для прийняття остаточного рішення у справі.

На нашу думку, в КПК України слід передбачити можливість виклику експерта в судові засідання, коли в суді виникає необхідність проведення експертизи; участі експерта в дослідженні обставин, які стосуються предмета експертизи; визначення під час формулювання та обговорення сторонами за участю експерта питань часу для проведення експертизи. Вказана пропозиція потребує внесення відповідних доповнень до ч. 3 ст. 332 КПК України. З урахуванням складності експертизи суд може оголосити перерву, призначивши

дату продовження судового розгляду, що передбачено ч. 4 ст. 332 КПК України.

Суд за клопотанням експерта може обмежити його присутність у судовому засіданні часом, необхідним для дослідження обставин кримінального провадження, що мають відношення до предмета судової експертизи. Після надання висновку і перевірки його судом та після заслуховування думок сторін експерт може бути звільнений від подальшої присутності в суді, про що зазначається в протоколі судового засідання.

Різні автори, обговорюючи призначення та проведення судової експертизи в ході судового розгляду виокремлюють різні етапи призначення та проведення експертизи, використовуючи для цього індивідуальні критерії розподілу таких етапів [306, с. 152].

Так, А.Я. Паліашвілі виокремлює наступні етапи (частини) проведення експертизи в ході судового розгляду:

- участь експерта при підготовці призначення експертизи;
- формулювання, обговорення та постановка питань, які підлягають вирішенню експертом;
- проведення експертизи і складання експертом письмового висновку;
- оприлюднення експертом свого висновку;
- допит експерта;
- оцінка висновку експерта [191, с. 80].

На думку В.М.Бозрова та В.М. Кобякова в основу розподілу проведення експертизи на етапи, необхідно покласти особливості діяльності суду (судді) з призначення, проведення експертизи та оцінки висновку експерта. У зв'язку з цим вони виділяють три етапи:

- дослідження обставин, що відносяться до предмета експертизи;
- постановка питань перед експертом;
- складання висновку, його оголошення і допит експерта [202, с. 30].

М.С. Строгович та Ю.І. Мірошніков виділяють п'ять етапів проведення експертизи:

- участь експерта у дослідженні доказів;
- постановка питань експерту;
- підготовка експертом висновку;
- подання висновку експертом суду;
- допит експерта [157, с. 175; 274, с. 420].

Алгоритм призначення та проведення експертизи під час судового засідання складається з етапів у залежності від завдань, що вирішуються: 1) виклик експерта та призначення експертизи з оформленням процесуального рішення; 2) безпосередня участь експерта у дослідженні доказів; 3) постановка питань експерту; 4) виконання експертного дослідження та отримання оформлених висновків за його результатами; 5) оголошення висновку експерта в судовому засіданні та проведення допиту експерта.

Перший етап – виклик експерта та призначення експертизи з оформленням процесуального рішення. На цьому етапі вирішується питання про визначення процесуального статусу експерта, роз'яснення йому його прав і обов'язків. Важливо, що тільки після винесення ухвали експерт вправі реалізовувати свої права і виконувати свої обов'язки. Експерт може попросити суд (слідчого суддю) змінити послідовність або редакцію питань, та рекомендувати поставити питання, які відповідають тій чи іншій експертизі, але остаточне рішення в будь-якому випадку приймається судом [306, с. 153].

Другий етап – безпосередня участь експерта у дослідженні доказів. Ч. 3 ст. 69 КПК України передбачає, що «експерт має право ... бути присутнім під час вчинення процесуальних дій ... ставити питання, що стосуються предмета та об'єктів дослідження ...».

На вказаному етапі вирішується завдання дослідження та уточнення вихідної інформації для проведення судової експертизи, не лише експертом, а й іншими учасниками судового розгляду [306, с. 154].

Слід зауважити, що кримінальний процесуальний закон не регламентує форму дослідження доказів експертом, зокрема, в ньому нічого не говориться про те, чи має право експерт безпосередньо ставити запитання допитуваним

особам або він може зробити це тільки через головуючого. Експерт задає питання допитуваним особам особисто. Вказана процедура дослідження доказів корелює із ст. 27 КПК України щодо гласності і відкритості судового провадження.

Об'єктивність і достовірність експертного дослідження залежать від ґрунтовності дослідження обставин, що мають значення для предмета судової експертизи.

Третій етап – постановка питань експерту. Головним завданням цього етапу є уточнення і остаточне визначення предмета експертизи та реалізація прав учасників судового розгляду щодо організації експертного дослідження.

Четвертий етап – проведення експертного дослідження та отримання оформлених висновків за його результатами. На цьому етапі виконуються наступні дії: оформлення висновку експерта, реалізація прав учасників, розгляд судом клопотань учасників судового розгляду про присутність під час проведення експертизи, надання експерту додаткових матеріалів [306, с. 158].

П'ятий етап – оголошення експертного висновку в судовому засіданні та проведення допиту експерта. Ст. 310 КПК України 1960 року оприлюднення висновку експерта регламентувала наступним чином: «Він (висновок) оголошується в судовому засіданні і приєднується до справи». На жаль, доводиться констатувати, що в КПК України 2012 року аналогічна норма відсутня. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне внести відповідні доповнення до ст. 332 чинного КПК України.

У юридичній літературі, присвяченій вищевказаному питанню, висловлюється наступна пропозиція про послідовність оголошення висновку експерта. Спочатку експерт повинен оголосити питання, які були перед ним поставлені, потім – висновки і тільки після цього він повинен перейти до їх обґрунтування [191, с. 94]. При оголошенні висновку експерт повинен керуватися вимогами доступності висновку. Під час дослідження висновку експерта шляхом його допиту, інколи виникає необхідність у демонстрації ним певних предметів. Згідно з твердженням М.Г. Любарського, експерт повинен

прагнути продемонструвати лише ті предмети і дії, які характеризуються наочністю, доступністю і зрозумілі всім без винятку учасникам судового розгляду [141, с. 10–11].

Відповідно до ст. 2 КПК України одним із завдань кримінального провадження є охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального процесу [126]. Враховуючи це, дізнавач, слідчий, прокурор, слідчий суддя та суд повинні належним чином забезпечити права учасників кримінального провадження, що означає їх роз'яснення та сприяння реалізації таких прав під час виконання процесуальних дій. Однією з них є проведення судової експертизи.

Стороною кримінального провадження з боку захисту є підозрюваний; особа, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю; обвинувачений (підсудний); засуджений; виправданий; особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їхні захисники та законні представники (п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України).

Експертиза проводиться експертною установою, експертом або експертами, яких залучають сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку, передбачених ст. 244 КПК України, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання (ч. 1 ст. 242 КПК України).

Під час судового розгляду суд за клопотанням сторін кримінального провадження або потерпілого за наявності підстав, передбачених ст. 242 КПК України, має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам (ч. 1 ст. 332 КПК України).

У ч. 1 ст. 243 КПК України регламентується, що експерт залучається у разі наявності підстав для проведення експертизи за дорученням сторони

кримінального провадження. Сторона захисту має право самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи, у тому числі обов'язкової. Експерт може бути залучений слідчим суддею за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку, передбачених ст. 244 КПК України.

Згідно з ч. 3 ст. ст. 93 КПК України сторона захисту, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, здійснює збирання доказів шляхом витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок; ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, а також шляхом здійснення інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів.

Порядок розгляду стороною обвинувачення клопотань учасників кримінального провадження під час досудового розслідування, у тому числі і про проведення експертизи, регламентується ст. 220 КПК України.

Проаналізувавши вищевказані положення КПК України, доходимо висновку, згідно з яким за ініціативою сторони захисту судовий експерт може бути залучений до участі у кримінальному провадженні, як було вже зазначено вище, наступними способами: а) самостійне залучення експерта на договірних умовах для проведення експертизи; б) залучення експерта слідчим суддею, судом за клопотанням сторони захисту; в) залучення експерта шляхом ініціювання проведення судової експертизи перед стороною обвинувачення.

Враховуючи вимоги КПК України щодо необхідності забезпечення прав учасників кримінального провадження під час проведення процесуальних дій, процесуальні можливості стосовно залучення судового експерта стороною захисту до участі у кримінальному процесі мають бути роз'яснені стороною обвинувачення та судом.

Проаналізуємо способи залучення судового експерта до участі у кримінальному провадженні стороною захисту.

1. Самостійне залучення експерта на договірних умовах для проведення експертизи. Вищевказана можливість представляє собою форму реалізації засади змагальності сторін та свободи у поданні ними своїх доказів.

Згідно з п. 10 ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» під час здійснення адвокатської діяльності адвокат має право вчиняти будь-які дії, не заборонені законом, Правилами адвокатської етики та договором про надання правової допомоги, необхідні для належного виконання договору про надання правової допомоги, зокрема, одержувати письмові висновки фахівців, експертів з питань, що потребують спеціальних знань [206].

Слід зазначити, що у такому випадку є невизначеною в законодавстві форма звернення сторони захисту до експерта з метою залучення його до участі у кримінальному провадженні. Не зрозуміло, який документ у цьому випадку буде підставою для проведення експертизи: доручення, заява, адвокатський запит чи інший документ, що має містити інформацію про особу, яку залучають як експерта, запитання, які ставлять експерту, перелік матеріалів (зразків, об'єктів дослідження, документів), що їх надають для дослідження, попередження про відповідальність експерта тощо. Особливої уваги та нового теоретичного осмислення потребують і питання щодо ролі експерта у цьому процесі та його керівників, роль і значущість яких значно зменшено у КПК – сторони самі обирають особу експерта [89, с. 33–35].

До змістовних проблемних питань самостійного залучення експерта стороною захисту для проведення експертизи слід віднести ті, що вимагають переосмислення проголошеної в ч. 2 ст. 22 КПК України рівності прав сторін кримінального провадження у збиранні і поданні до суду доказів:

- призначення експертизи (залучення експерта) нерозривно пов'язане з процедурою надання в розпорядження експерта об'єктів дослідження, але можливості їх отримання у сторін нерівноцінні (сторона захисту може тільки ініціювати проведення слідчих (розшукових) дій шляхом подання клопотання);

- проблемним є й отримання стороною захисту зразків для експертизи, що є необхідною умовою для її проведення;

- сторона захисту не наділена правом попередження експерта про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку, що має гарантувати достовірність висновку експерта і знайти відображення в ньому [16, с. 141].

З метою належного врегулювання порядку залучення стороною захисту експерта до участі у кримінальному провадженні в КПК України необхідно внести відповідні зміни. Слід підтримати пропозицію М.Г. Щербаковського, Л. П. Щербаковської, які пропонують регламентувати на законодавчому рівні процесуальну процедуру, аналогічну до процедури проведення слідчих (розшукових) дій. Це дозволить гарантувати допустимість отримуваних адвокатом доказів. Авторами запропоновано проведення адвокатами виявлення, вилучення, огляду предметів і документів, отримання відомостей від осіб, процесуально оформлювати проведення експериментальних дій протоколом за аналогією до слідчих (розшукових) дій, який підписується адвокатом, усіма учасниками й посвідчується печаткою адвоката [342, с. 329].

2. Залучення експерта слідчим суддею, судом за клопотанням сторони захисту. Процесуальний порядок розгляду слідчим суддею клопотання сторони захисту про проведення експертизи регламентований ст. 244 КПК України. Як наведено нами вище законодавець визначив чотири підстави звернення сторони захисту до слідчого судді з відповідним клопотанням.

У ч. 1 ст. 332 КПК України йдеться про можливість доручення судом проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам під час судового розгляду за клопотанням сторони захисту за наявності підстав, передбачених ст. 242 КПК України.

Слід зазначити, що вимоги до клопотання сторони захисту, яке заявляється слідчому судді, чітко регламентовані у ч. 2 ст. 244 КПК України. Разом із цим необхідно констатувати, що вимоги до клопотання сторони захисту, яке заявляється суду під час судового розгляду, у ст. 332 КПК України не регламентуються, що, на наш погляд, є прогалиною у чинному кримінальному процесуальному законодавстві.

З метою забезпечення прав сторони захисту доцільно також регламентувати в КПК України процесуальний порядок оскарження ухвали слідчого судді про відмову в задоволенні її клопотання про проведення експертизи.

Вважається, що КПК України слід доповнити положенням, згідно з яким дізнавач, слідчий, прокурор, суд зобов'язані роз'яснити стороні захисту право звернутися до слідчого судді та суду з клопотанням про проведення експертизи.

3. Залучення експерта шляхом ініціювання проведення судової експертизи перед стороною обвинувачення.

Інститут клопотань у кримінальному провадженні є способом захисту прав та законних інтересів його учасників. Важливим вказаний інститут видається і в частині забезпечення конституційних прав, свобод та законних інтересів людини у кримінальному процесі, попередження та виправлення слідчих і судових помилок; повного, всебічного й об'єктивного дослідження обставин кримінального провадження; реалізації принципу змагальності; охорони прав та законних інтересів особи [136, с. 114].

Сухомлин Ю.В. справедливо стверджує, що інститут клопотань тісно пов'язаний із засадою забезпечення права на захист. Право на захист складається з низки передбачених законом конкретних процесуальних прав підозрюваного, серед яких – право заявляти клопотання, що, зокрема, може бути реалізоване ним, а також його захисником на стадії досудового розслідування [280, с. 56].

У пункті 12 ч. 3 ст. 42 КПК України регламентується право підозрюваного, обвинуваченого заявляти клопотання про проведення процесуальних дій. Згідно з ч. 1 ст. 220 КПК України клопотання сторони захисту, потерпілого і його представника чи законного представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, про виконання будь-яких процесуальних дій та у випадках, установлених КПК, іншої особи, права чи законні інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування, або її представника слідчий, дізнавач, прокурор зобов'язані

розглянути в строк не більше трьох днів з моменту подання і задовольнити їх за наявності відповідних підстав. В разі відмови слідчого у задоволенні клопотання сторона захисту може звернутися до слідчого судді.

Згідно ч. 3 ст. 244 КПК України клопотання сторони захисту про проведення експертизи розглядається не пізніше п'яти днів із дня його надходження до суду слідчим суддею місцевого суду. Слідчий суддя за результатами розгляду клопотання має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам; вирішити питання про отримання зразків для експертизи відповідно до ст. 245 КПК України або відмовити у задоволенні клопотання. В останньому вирадку сторона захисту не може оскаржити рішення слідчого судді, оскільки така ситуація не передбачена ст. 309 КПК України. На наше переконання у процесуальному законі доцільно регламентувати процесуальний порядок оскарження стороною захисту ухвали слідчого судді про відмову в задоволенні клопотання про проведення експертизи.

3.2. Забезпечення прав потерпілого та інших учасників кримінального провадження під час проведення судової експертизи.

В умовах динамічного процесу реформування кримінального процесуального законодавства України окремої уваги заслуговує питання механізму забезпечення прав потерпілого та інших учасників кримінального провадження під час проведення судової експертизи.

Як зазначено нами у підрозділі 1.1. під процесуальним механізмом забезпечення прав учасників кримінального провадження слід розуміти кримінальні процесуальні гарантії прав особи, що регламентовані у чинному законодавстві та реалізуються дізнавачем, слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом під час здійснення кримінальної процесуальної діяльності задля охорони й захисту прав учасників кримінального судочинства. Формами механізму забезпечення прав учасників кримінального процесу є: створення

особами, які здійснюють кримінальне провадження, відповідних умов для реалізації особою власних прав; охорона прав; захист прав. До структурних елементів механізму забезпечення прав учасників кримінального процесу слід віднести: об'єкт забезпечення, яким виступають права учасників кримінального судочинства; суб'єкти забезпечення, тобто дізнавач, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд; зміст забезпечення, тобто діяльність вищевказаних суб'єктів щодо забезпечення прав учасників кримінального процесу [252, с. 460].

Кримінальний процес відповідно до ст. 22 КПК України має відбуватися з дотриманням засади змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості.

Змагальність сторін – це правова засада, згідно з якою двом рівноправним сторонам (обвинувачення і захисту) забезпечується можливість брати активну участь у дослідженні обставин кримінального провадження перед незалежним арбітром – судом, який не може здійснювати інших функцій, крім функції правосуддя. Принцип змагальності складається із окремих положень, одні з яких мають загальний для всієї процесуальної системи характер, а інші стосуються досудового провадження або провадження у судових стадіях [138, с. 15].

Кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими КПК України. Сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених кримінальним процесуальним законодавством (ч. 1, 2 ст. 22 КПК України).

При формулюванні вищевказаної засади законодавець із незрозумілих причин обмежився вказівкою лише на сторони обвинувачення та захисту, залишивши поза увагою таких учасників кримінального процесу, що

зацікавлені у вирішенні кримінального провадження, як потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач.

Сформульована конструкція вищевказаної засади кримінального провадження може стосуватися потерпілого, його представника та законного представника, що відносяться до сторони обвинувачення лише у випадку здійснення кримінального провадження у формі приватного обвинувачення (п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України). Можна формально стверджувати, що у кримінальному провадженні у формі публічного обвинувачення дія засади змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості не розповсюджується на зазначених учасників кримінального процесу, що, на наш погляд, є неприпустимим. Така позиція обґрунтовує необхідність внесення відповідних змін до ст. 22 КПК України.

Думається, що не слід виключати у діяльності потерпілого та цивільного позивача елементи функції обвинувачення, а у діяльності цивільного відповідача – елементи функції захисту.

Заслуговує на увагу твердження Т.М. Мирошниченка, згідно з яким на стадії досудового розслідування засада змагальності діє лише певною мірою, обумовлюючи нерівні «стартові» можливості сторін у ході формування доказової бази судочинства. Завдання кримінального провадження можуть бути виконані завдяки розробці та впровадженню правових механізмів компенсації дисбалансу повноважень сторін. У судовому розгляді суд має бути активним, оскільки його остаточне рішення щодо винуватості чи невинуватості особи має базуватися на всебічному, повному і неупередженому дослідженні усіх обставин кримінального провадження [154, с. 121].

Усі учасники кримінального провадження, що зацікавлені у його вирішенні, повинні мати рівні процесуальні можливості для відстоювання своїх прав та законних інтересів.

Проаналізуємо положення КПК України, що стосуються рівності права учасників кримінального провадження на залучення експерта до участі у ньому. Згідно з ч. 1 ст. 242 КПК України експертиза проводиться експертною

установою, експертом або експертами, яких залучають сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку, передбачених ст. 244 КПК, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Як бачимо, у вищевказаному положенні КПК України не регламентована можливість залучення експерта до участі у кримінальному провадженні потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, що, думається, є прогалиною у кримінальному процесуальному законодавстві. Окрім цього, пропонується наділити зазначених учасників кримінального провадження правом самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи. У КПК України доцільно також регламентувати можливість звернення потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача до слідчого судді з клопотанням про проведення експертизи.

А.Ф. Волобуєв та В.В. Бажанюк справедливо зазначають, що зосередившись на наданні стороні захисту прав підозрюваного (обвинуваченого), законодавець випустив з поля зору права потерпілого щодо проведення експертизи. Зокрема, при наділенні потерпілого правом подавати докази слідчому, прокурору, слідчому судді, суду ці повноваження не набули відображення у ст. 242 КПК «Підстави проведення експертизи», де потерпілий не вказаний серед учасників кримінального провадження, який може ініціювати проведення експертизи під час досудового розслідування. У той же час при судовому розгляді ст. 332 КПК надає право потерпілому подавати клопотання та ініціювати проведення експертизи за ухвалою суду [42, с. 103].

Протягом кримінального провадження потерпілий має право заявляти клопотання (п. 4 ч. 1 ст. 56 КПК України). Цивільний позивач має права та обов'язки, передбачені КПК для потерпілого, в частині, що стосуються цивільного позову (ч. 3 ст. 61 КПК України). Цивільний відповідач має права та обов'язки, передбачені КПК для підозрюваного, обвинуваченого, в частині, що стосуються цивільного позову (ч. 3 ст. 62 КПК України).

Відповідно до ч. 3 ст. 93 КПК України потерпілий здійснює збирання

доказів шляхом витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок; ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, а також шляхом здійснення інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів. Ініціювання потерпілим проведення слідчих (розшукових) дій здійснюється шляхом подання слідчому, прокурору відповідних клопотань, які розглядаються в порядку, передбаченому ст. 220 КПК України. Постанова слідчого, прокурора про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій може бути оскаржена слідчому судді.

Виходячи з аналізу вищевказаних положень КПК України, доходимо висновку, згідно з яким потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач можуть бути суб'єктами ініціації залучення експерта до участі у кримінальному провадженні лише у випадку подання стороні обвинувачення відповідного клопотання.

Дізнавач, слідчий, прокурор, суддя зобов'язані роз'яснити вищевказаним учасникам кримінального провадження право заявляти клопотання про проведення експертизи та сприяти його реалізації. Наявність такого обов'язку є процесуальною гарантією забезпечення прав потерпілого та інших учасників кримінального провадження.

Розвиток системи процесуальних гарантій забезпечення прав і свобод людини передбачає:

- розширення існуючої системи та обсягу й змісту окремих прав та свобод громадян;
- створення простого, доступного й надійного юридичного механізму захисту та відновлення прав і свобод, право реабілітації та відшкодування шкоди, яка заподіяна незаконними діями;
- чітке законодавче визначення підстав, умов та процедури застосування

примусових заходів;

- визначення механізму застосування примусових заходів та правовідносин, що виникають при цьому;

- обґрунтованість всіх рішень щодо втручання у права і свободи людини;

- дієвість процесуального контролю, судового нагляду та прокурорського керівництва за здійсненням процесуальної діяльності;

- визначення відповідальності за всі прояви безпідставного втручання у гарантовані законом права та свободи людини [94, с. 78–82].

Слід підтримати позицію В.І. Галагана і Ж.В. Удовенка, згідно з якою значення процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження полягає в тому, що за допомогою них громадяни мають реальну можливість здійснювати надані їм законом права та захищати свої інтереси шляхом активної участі у кримінальному провадженні. Засоби реалізації прав учасників кримінального провадження можна розглядати як систему гарантій цих прав. Не лише сторона захисту (зокрема, підозрюваний, обвинувачений, захисник), а й інші учасники кримінального провадження (свідок, потерпілий, особа, чії права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені) у межах наданих процесуальних прав і покладених на них обов'язків повинні виконувати свої функції, реалізація яких безпосередньо залежить від знань у галузі кримінального процесуального права. Необхідно забезпечити проведення процесуальних дій науково розробленими рекомендаціями стосовно оптимального й доцільного проведення слідчих (розшукових) та інших передбачених КПК України процесуальних дій, з огляду на інтереси не лише сторони обвинувачення, а й сторони захисту та інших учасників кримінального провадження [45, с. 8].

Отже, зміст засади змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості має завжди розповсюджуватися не лише на сторони обвинувачення та захисту, а й на потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача. Зазначене вимагає внесення відповідних змін до ст. 22 КПК України.

Вважаємо, що потерпілому, цивільному позивачу, цивільному відповідачу слід надати право самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи. У КПК України доцільно також регламентувати можливість звернення вищевказаних учасників кримінального провадження до слідчого судді з клопотанням про проведення експертизи, як це передбачено в ст. 244 КПК України стосовно сторони захисту.

3.3. Забезпечення прав учасників кримінального провадження під час отримання зразків для експертизи

Ефективність здійснення кримінального судочинства нерозривно пов'язана із використанням спеціальних знань. Вони застосовуються, в першу чергу, у формі проведення судових експертиз різних видів. Під час проведенні судових експертиз нерідко виникає потреба в порівняльних ідентифікаційних дослідженнях, для яких необхідні відповідні зразки.

Під зразками, необхідними для проведення експертизи, слід розуміти матеріальні об'єкти, що відбираються від об'єкта, якій перевіряється, стороною кримінального провадження, що звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею, судом або за його дорученням залученим спеціалістом. Такими матеріальними об'єктами можуть бути зразки почерку, відбитки пальців рук, зліпки зубів, взуття, зразки слини, крові, сперми, ґрунту, епітелію, шрифту принтера тощо, якщо вони використовуються під час проведення експертизи як порівняльні матеріали [91, с. 326].

Отримання зразків для проведення експертизи належить до процесуальних дій (ст. 245 КПК України). Так, В.Ю. Шепітько зазначає, що «... отримання зразків для порівняльного дослідження є процесуальною дією, що полягає в одержанні порівняльного матеріалу для експертного дослідження» [124, с. 205].

Відбір зразків до введення в дію КПК України 2012 р. належав до слідчих або судових дій. У відповідних розділах криміналістичної літератури було описано прийоми вилучення й відібрання зразків, а також викладено правила їх підготовки до експертного дослідження. Як зазначає Н.О. Зубова, у тактичному плані процес отримання зразків умовно поділявся на три етапи: 1) підготовка до проведення вказаної дії (визначення обсягів і якості необхідних зразків та винесення постанови або ухвали); 2) вилучення або відібрання зразків; 3) процесуальне оформлення отриманих зразків (шляхом складання протоколу та виконання посвідчувального напису) [77, с. 263]. На наш погляд, із такою позицією можна погодитися.

Судово-правова реформа, що передбачає зміну пріоритетів у напрямку посилення прав людини та об'єктивізації процесу доказування, призвела до того, що чинним КПК України розширено коло осіб, які можуть залучати експерта для проведення експертизи. Так, відповідно до ч. 2 ст. 243 КПК сторона захисту має право самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи, у тому числі обов'язкової. Відповідно внесено зміни до порядку отримання зразків для проведення експертизи. Ч. 1 ст. 245 КПК передбачає, що у разі необхідності отримання зразків для проведення експертизи вони відбираються стороною кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею. У випадку, якщо проведення експертизи доручено судом, відібрання зразків для її проведення здійснюється судом або за його дорученням залученим спеціалістом. При цьому в ч. 2 вказаної статті встановлено, що відібрання зразків з речей і документів проводиться згідно з положеннями про тимчасовий доступ до речей і документів (ст. ст. 160–166 КПК України).

Серед вчених не склалося єдиної позиції щодо віднесення отримання зразків для експертизи до слідчих дій. Так, О.Я.Баєв, Д.А. Солодов називають його «необхідною передумовою експертизи» [172, с. 693]. Деякі науковці, говорячи про отримання зразків для експертизи, вказують на нього як на

самостійну слідчу дію і як на частину судової експертизи. Інші вчені дотримуються думки, відповідно до якої отримання зразків для експертизи є «заходом з підготовки порівняльного дослідження», і висловлювалися за виключення його із системи слідчих дій [58, с. 74]. О.Б. Соловійов, М.Г. Щербаковський визнають отримання зразків для експертизи слідчою дією [267, с. 50–52; 341, с. 137].

В.В. Коваленко взагалі розглядає отримання зразків для експертизи як допоміжну слідчу дію [99, с. 84]. Враховуючи те, що згідно ч. 2 ст. 245 КПК України відібрання зразків здійснюється за правилами тимчасового доступу до речей і документів, таку дію можна вважати заходом забезпечення кримінального провадження.

Вирішення питання щодо віднесення отримання зразків для експертизи до слідчих дій або тлумачення його частиною судової експертизи потребує визначення критеріїв, відповідно до яких ті чи інші дії відносяться до розряду слідчих дій. М.П. Гутерман справедливо зазначає, що визначення слідчих дій можна сформулювати лише шляхом виділення їх істотних ознак [58, с. 74].

А.М. Ларін визначає слідчі дії як процесуальні акти, в яких здійснюються правовідносини слідчого та осіб, допущених до участі в розслідуванні. До суттєвих ознак змісту слідчої дії, виходячи з цього визначення, вчений відносить реалізацію двосторонніх і багатосторонніх правовідносин [135, с. 98–101]. Вважається, що вказана ознака відноситься до поняття процесуальних дій, різновидом яких є слідчі дії.

П.А. Лупинська в якості однієї з ознак слідчої дії вважала наявність і застосування в процесі її провадження прийомів пізнавального і посвідчувального характеру [200]. С.А. Шейфер класифікував слідчі дії в залежності від застосовуваних пізнавальних прийомів [323, с. 106].

Деякі автори обов'язковою ознакою слідчої дії називають забезпеченість її виконання державним примусом [242, с. 105–110]. З.З. Зінатулін під державним примусом розуміє застосований компетентними органами і посадовими особами держави у формі спеціальних актів і в рамках правових

норм психічний, фізичний і матеріальний вплив на суб'єктів суспільного життя (особистість) з метою підпорядкування їх волі і поведінки вираженим у законі інтересам, волі суспільства та держави [76, с. 6].

Однією з ознак слідчої (розшукової) дії є фактичні і юридичні підстави її проведення. Під фактичними підставами у літературі, як правило, розуміють відомості (дані), інформацію, що свідчить про необхідність провадження слідчої дії [282, с. 386]. О.Б. Соловйов поділяє фактичні підстави проведення слідчої дії на загальні та спеціальні. Різниця між ними полягає в характері відомостей, що є підставою для виконання слідчих дій [267, с. 51].

С.А. Шейфер пропонує використовувати в якості моделі фактичних підстав провадження слідчих дій конструкцію норми, в якій закріплені підстави для проведення обшуку. На його думку, ця норма дозволяє сформулювати три необхідні елементи, що складають фактичні підстави: а) джерело, з якого слідчий може черпати доказову інформацію; б) мета проведення слідчої дії; в) обсяг фактичних даних, необхідних для висновку про те, що в джерелі дійсно міститься потрібна інформація [323, с. 106].

Стосовно отримання зразків для експертизи джерелом, з якого може бути отримана інформація про те, які необхідно отримати, вилучити предмети і речі, що можуть стати такими зразками, є звичайно речові докази і сліди, виявлені до цього моменту, і завдання, які ставляться перед експертом, якому доручається дослідження. Крім того, це можуть бути показання підозрюваних, обвинувачених, свідків і потерпілих у кримінальному провадженні про те, де і в яких місцях можуть знаходитися предмети, речі, від яких слід відібрати зразки.

Із поняттям фактичних підстав провадження слідчої (розшукової) дії тісно пов'язана така категорія, як її мета. Л.М. Лобойко під метою вказаної дії розуміє лише пошук даних, які належить отримати слідчому, прокурору для надання їх у суді з метою обґрунтування власної позиції [139, с. 207]. Тобто саме мету отримання зразків для експертизи зумовлюють фактичні підстави їх отримання.

Мета отримання зразків для порівняльного дослідження визначена законом не зовсім чітко. У ст. 245 КПК України мету отримання зразків для експертизи визначено таким чином: «у разі необхідності отримання зразків для проведення експертизи».

Деякі автори вказують на те, що обсяг і зміст інформації, фактичних даних, які є підставою для прийняття рішення про проведення слідчої дії, залежать від характеру слідчої дії. Якщо це тимчасовий доступ до предметів та документів, то слідчий повинен точно знати: де, у кого знаходяться предмети і документи, що мають значення для кримінального провадження, а для виклику свідка достатньо обґрунтованого припущення про те, що особа, яка підлягає допиту, має відомості, що мають значення для розслідування і вирішення кримінальної справи [242, с. 105–110]. Такої ж думки дотримується В.В. Кальницький, який вважає, що чим значніші обмеження при провадженні слідчої дії, тим вищий ступінь обґрунтованості виконаних слідчих дій [88, с. 63].

Виникає питання, чи обов'язково в основу провадження слідчих (розшукових) дій повинні бути покладені докази або це може бути інформація, отримана іншим шляхом, наприклад, оперативно-розшуковим? З даного питання серед вчених не склалося єдиної думки.

Іноді справедливо в літературі зазначається, що правова природа фактичних даних може бути і іншою, ніж у доказів, оскільки для прийняття рішення про провадження слідчих дій досить обґрунтованого припущення. Обумовлено це тим, що в більшості слідчі (розшукові) дії проводяться на початковому етапі розслідування, коли процес доказування тільки почався, і в кримінальному провадженні доказів ще немає або їх недостатньо [242, с. 112]. Вважається, що в якості підстав проведення слідчих дій, у тому числі і отримання зразків для експертизи, може використовуватися і інша інформація, отримана непроцесуальним шляхом, наприклад, в результаті розшукових дій слідчого або представлена стороні обвинувачення учасниками процесу.

Вважається, що фактичними підставами отримання зразків для експертизи є комплекс, система, що складається з наступних елементів: 1) інформація і її джерела у вигляді доказів; оперативно-розшукових даних; даних, отриманих іншим шляхом (виявлення сліду, імовірно залишеного підозрюваним, свідком та потерпілим в певному місці або на речових доказах); 2) потреба в перевірці цієї інформації за допомогою експертного дослідження, обумовлена завданнями розслідування і вирішення кримінального провадження по суті.

Крім фактичних підстав, необхідних для провадження слідчих (розшукових) дій, потрібні ще й юридичні. Так, О.Б. Соловійов під правовими підставами проведення вказаних дій розуміє наявність відповідних процесуальних передумов для проведення слідчої дії. Це, насамперед, правомочність певної посадової особи на її проведення, а в певних випадках і існування додаткових умов для її виконання [267, с. 51].

У свою чергу, С.А. Шейфер вважає, що правові підстави проведення слідчих дій – це сукупність передбачених кримінально-процесуальним законом умов, які дають слідчому право провести ту чи іншу дію. Іноді правові підстави проведення слідчих дій зводять до належно оформлених постанов слідчого або прокурора. Такий підхід представляється не цілком точним. Правові підстави виступають у вигляді системи нормативних приписів [323, с. 60, 63].

Іноді пишуть, що більш правильно говорити про юридичну підставу для проведення слідчої дії, яка представляє систему, що складається з таких елементів: 1) процесуальний документ (постанова слідчого, прокурора; ухвала слідчого судді, суду); 2) кримінальна процесуальна норма, що підлягає застосуванню при прийнятті рішення про провадження конкретної слідчої дії; 3) право посадової особи на проведення слідчих дій [242, с. 105–110].

Стосовно отримання зразків для експертизи процесуальним документом, на підставі якого виноситься ухвала слідчого судді про відбір зразків з речей і документів, є клопотання слідчого, прокурора про тимчасовий доступ до речей і документів, що складається у відповідності до вимог ст. 160 КПК

України. Розглянемо більш докладно вимоги, які пред'являються до такого клопотання.

У клопотанні про тимчасовий доступ до речей і документів в обов'язковому порядку повинні міститися наступні відомості: 1) короткий виклад обставин кримінального правопорушення, у зв'язку з яким подається клопотання; 2) правова кваліфікація кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність; 3) речі і документи, тимчасовий доступ до яких планується отримати; 4) підстави вважати, що речі і документи перебувають або можуть перебувати у володінні відповідної фізичної або юридичної особи; 5) значення речей і документів для встановлення обставин у кримінальному провадженні; 6) можливість використання як доказів відомостей, що містяться в речах і документах, та неможливість іншими способами довести обставини, які передбачається довести за допомогою цих речей і документів, у випадку подання клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю; 7) обґрунтування необхідності вилучення речей і документів, якщо відповідне питання порушується стороною кримінального провадження.

Наступним елементом юридичної підстави отримання зразків для експертизи є правова норма, яка регламентує отримання таких зразків у осіб (ч. 3 ст. 245 КПК України).

Необхідно відзначити, що, наприклад, в КПК Казахстану, отриманню зразків для порівняльного дослідження (експертизи) присвячено ~~кілька~~ статті 262-269, які детально регламентують процес отримання зразків не лише у живих осіб, але передбачають отримання зразків для порівняльного дослідження в якості самостійного слідчої дії від неживих об'єктів. Так, в Кодексі міститься комплекс норм, що регламентують окремо підстави отримання зразків для порівняльного дослідження (експертизи) у живих осіб і від інших об'єктів; процесуальні права осіб, у яких допускається отримання зразків; порядок отримання зразків; отримання зразків лікарем або іншим

спеціалістом; охорону прав особи при отриманні зразків; обов'язковість виконання постанови про отримання зразків; правила складання протоколу отримання зразків для порівняльного дослідження [292]. Вважаємо, що ~~ідея~~ детальна регламентація отримання зразків для порівняльного дослідження (експертизи) може бути запозичена вітчизняним законодавцем для вдосконалення норм КПК України.

Однією з ознак слідчої (розшукової) дії є суб'єкти її проведення – посадові особи, які здійснюють кримінальне судочинство і інші учасники слідчої (розшукової) дії.

С.А. Шейфер, розробляючи теорію слідчих дій і відзначаючи роль посадових осіб у їх проведенні, класифікував учасників слідчої дії за декількома підставами:

1. За місцем у доказуванні: а) суб'єкти доказування – посадові особи; б) суб'єкти доказування – особи, які мають свій інтерес у кримінальній справі; в) особи, що не є суб'єктами доказування.

2. За функціями, що здійснюються в процесі одержання слідчим доказової інформації: а) особи, які мають доказову інформацію і передають її слідчому в ході слідчої дії; б) особи, які використовують свої спеціальні знання для сприяння слідчому у виявленні, вивченні та закріпленні доказової інформації; в) особи, участь яких є засобом контролю за об'єктивністю і повнотою відображення доказової інформації; г) допоміжні учасники слідчої дії.

3. У залежності від обов'язковості участі суб'єктів в слідчих діях: а) обов'язкові учасники, тобто ті, до яких належать особи, без участі яких проведення слідчої дії неможливе; б) необов'язкові учасники, які залучаються до участі в слідчій дії слідчим з власної ініціативи або за клопотанням зацікавленої особи [323, с. 68–94].

Розглядаючи отримання зразків для експертизи необхідно зупинитися на суб'єктах отримання таких зразків. Ст. 245 КПК України встановлює, що сторона кримінального провадження вправі відібрати зразки для проведення

експертизи за наявності відповідного рішення слідчого судді або суду. Крім того, за дорученням суду відібрання зразків може здійснюватися залученим спеціалістом. Особливістю процесуального статусу посадових осіб є те, що вони перебувають у складних правовідносинах з державою, яка наділила їх владними повноваженнями, і по відношенню до якої вони зобов'язані вживати всіх заходів для розкриття і розслідування кримінальних правопорушень, в тому числі і отримувати зразки для проведення експертизи, коли виникає необхідність перевірити, чи не залишені учасниками кримінального судочинства сліди в певному місці або на речових доказах.

Більшість авторів одним із важливих критеріїв (ознак) слідчих дій називають їх безпосередню спрямованість на збір та перевірку доказів [58, с. 73–75; 323, с. 120–121]. Крім вищевказаного у криміналістичній і процесуальній літературі називають такі ознаки слідчих дій, як їх процесуальний характер, здійснення слідчих дій лише після початку кримінального провадження, за винятком випадків, прямо передбачених законом, проведення їх слідчим у межах досудового розслідування, тактичну обґрунтованість і вибірковість, наявність внутрішньої структури кожної конкретної слідчої дії [267, с. 47–56].

Таким чином, отримання зразків для експертизи є слідчою (розшуковою) дією, оскільки відповідає всім її ознакам, критеріям і властивостям.

З дослідженням підстав та порядку отримання зразків для експертизи тісно пов'язане поняття «сліди злочину».

У науковій літературі існує значна кількість визначень поняття «слід». І.М. Якимов розумів сліди в самому широкому сенсі цього слова, він вважав слідами всі ті зміни, які відбуваються в обстановці місця події, навколишньому середовищі і предметах, пов'язаних з подією злочину. Вчений формулював визначення сліду як відбиток на чому-небудь, предметі, що дозволяє судити про його форму або про його призначення [348, с. 44]. Вказана точка зору підтримується переважною більшістю сучасних українських вчених [125, с. 97].

Р.С. Белкін стверджував, що поняття «сліди в широкому сенсі» і «сліди в вузькому сенсі» необхідно виключити з мови криміналістики і замінити їх термінами «сліди злочину» і «сліди відображення» (як один з видів слідів злочину) [20, с. 57]. Вважається, що найбільш оптимальним є поняття слідів як «всіляких матеріальних змін», пов'язаних із вчиненням кримінального правопорушення.

На нашу думку, сліди необхідно розуміти як результат відображення події кримінального правопорушення в навколишньому середовищі. Сліди поділяють на ідеальні (у свідомості людей) і матеріальні (у матеріальній обстановці). У зв'язку з цим вважається правильним визначення поняття речових доказів через поняття «сліди кримінального правопорушення» як об'єктів, що мають зміни, викликані подією кримінального правопорушення в матеріальній обстановці.

Досить проблематичним є питання отримання зразків для експертизи природного або біологічного походження у живої людини. Ситуація ускладнюється, коли отримання зразків для експертизи пов'язане з оголенням особи.

Згідно з ч. 3 ст. 245 КПК України у цьому випадку вирішення даного питання можливе за правилами, передбаченими ст. 241 КПК України, відповідно до якої освідування особи, що супроводжується її оголенням, проводиться лікарем або особами тієї ж статі. Незважаючи на те, що вказана норма ще в редакції КПК України 1960 року піддавалася критиці, в принципі сама ідея безпосереднього отримання зразків для експертизи особою, що володіє спеціальними знаннями, може стати основою для вдосконалення норми, яка регламентує вищевказане питання. Лише в даному випадку особа, що володіє спеціальними знаннями (експерт або спеціаліст), не повинна бути суб'єктом отримання доказової інформації і може виступати як «інструмент», за допомогою якого отримуються необхідні матеріали для експертизи.

У літературі висловлювалися різні точки зору щодо порядку отримання біологічних зразків у особи. Так, на думку М.Г. Щербаковського, коли виникає

необхідність отримати зразки почерку, це може бути зроблено безпосередньо в залі судового засідання. Якщо ж мова йде про зразки біологічного походження, пов'язаного з оголенням, то вилучення їх безпосередньо в залі судового засідання є не етичним і навіть небезпечним та може принижувати гідність особи, що є неприпустимим [341, с. 138–141].

І.Л. Петрухін вважав, що вилучення зразків біологічного походження в процесі судового розгляду необхідно розглядати як частину експертного дослідження. У таких випадках в присутності судді зразки вилучаються експертом, однак це може бути зроблено безпосередньо в експертній установі [228, с. 148]. З останньою думкою погодитися важко, оскільки в цьому випадку експерт буде збирати матеріали для експертного дослідження, що суперечить вимогам ч. 4 ст. 69 КПК України. Необхідна спеціальна норма, яка б регламентувала дане питання більш докладно. Як приклад, можна привести норму, сформульовану в ст. 265 КПК Республіки Казахстан, де міститься ще один варіант вирішення проблеми отримання зразків для експертизи судом: «Якщо отримання зразків здійснювалося за постановою суду, то слідчий або прокурор, який виконував дану постанову, направляє зразки в суд разом з протоколом їх отримання. Суд за участю сторін оглядає зразки, засвідчується в їх справжності й зберіганні, після чого передає зразки разом із постановою і протоколом відповідному експерту» [292].

Проблемним питанням, яке також досліджується вченими, є можливість застосування примусу під час отримання зразків для експертизи. Згідно із ч. 3 ст. 245 КПК України у разі відмови особи добровільно надати біологічні зразки слідчий суддя, суд за клопотанням сторони кримінального провадження, що розглядається в порядку, передбаченому ст. ст. 160–166 КПК України, має право дозволити слідчому, прокурору (або зобов'язати їх, якщо клопотання було подано стороною захисту) здійснити відбирання біологічних зразків примусово.

У літературі вказується на існування двох підходів до проблеми примусу у кримінальному судочинстві. Так, В.М. Корнуков вважає, що добровільне

підкорення провадженню виїмок, обшуків, оглядів, поміщенню осіб до медичного закладу не усуває їх примусового характеру, оскільки ці дії носять об'єктивно правообмежувальний зміст [120, с. 56]. І.Л. Петрухін навпаки, на перше місце ставить ставлення особи до правових обов'язків незалежно від характеру цих обов'язків та цілей, які вони переслідують [228, с. 148].

Л.Б. Алексеева розрізняє поняття примус і правообмеження наступним чином. Примус – це той елемент у механізмі кримінально-процесуального регулювання, за допомогою якого держава розраховує запровадити в життя вимогу закону в ситуації, коли зобов'язана особа не виконує або неналежно виконує регламентовані процесуальні обов'язки. Що ж стосується правообмежень, то вони в особливих умовах кримінального процесу можуть застосовуватися і до осіб, які добровільно і сумлінно виконують процесуальні обов'язки (потерпілий може бути підданий огляду, у свідка можна відібрати зразки для експертизи) [171].

Рішення Європейського Суду з прав людини містять правові позиції по низці спірних питань, що стосуються допустимості застосування примусу при отриманні зразків для експертизи.

Одним із найбільш важливих стосовно можливості застосування примусу під час отримання зразків для експертизи є рішення Європейського суду з прав людини у справі «Саундерс проти Сполученого Королівства» від 17 грудня 1996 року [1]. Слід зауважити, що, на перший погляд, це рішення стосується інших питань: права давати показання під примусом, права зберігати мовчання. Проте в ньому міститься інформація, яка стосується, насамперед, можливості і меж застосування примусу при отриманні зразків для експертизи. Добровільність надання показань, на думку суддів Європейського Суду з прав людини, не поширюється на отримання документів та зразків біологічного походження у живої людини. Зокрема, в рішенні вказується: «Уряд згоден, що при розгляді кримінальної справи сторона обвинувачення або суд не вправі примушувати обвинуваченого виступати в якості свідка чи відповідати на поставлені йому запитання і що порушення цього принципу, цілком ймовірно,

може призвести до того, що обвинувачений буде позбавлений справедливого розгляду. Однак розглянутий привілей не є абсолютним і незмінним. Суди ряду країн (Норвегії, Канади, Австралії, Нової Зеландії та Сполучених Штатів Америки) дозволяють вимагати у примусовому порядку показання при розслідуванні випадків корпоративного або фінансового шахрайства і використовувати їх згодом у кримінальному процесі для зіставлення з усними показаннями обвинуваченого і свідків. Даний привілей не означає також, що стороні обвинувачення ніколи не дозволено використовувати як докази показання, документи або інші показання, отримані в примусовому порядку. Приклади подібного дозволеного використання включають право сторони обвинувачення вилучати документи на підставі постанови про обшук або брати на аналіз кров або сечу для отримання даних, що мають доказову силу». І далі: «Право не свідчити проти самого себе, в першу чергу, пов'язано з проявом поваги до бажання обвинуваченого зберігати мовчання. Як прийнято вважати в правових системах держав - учасниць Конвенції та інших країн, дане право не поширюється на використання в кримінальному процесі матеріалів, які можуть бути отримані від обвинуваченого з використанням владою повноважень примусу, але які існують незалежно від волі підозрюваного, як то документи, що вилучаються на основі ордера, зразки дихання, крові, сечі, або тканин людини для проведення аналізу ДНК» [1].

Вельми цікаво і важливо ознайомитися з особливою думкою у цій справі судді Мартенса. Вважаємо, що його цитата у повній мірі демонструє складність і дискусійність питання про можливість застосування примусу під час отримання зразків для експертизи у осіб. Суддя Мартенс стверджує: «Я, звичайно, не заперечую, що в такій точці зору є елемент істини, але схильний думати, що його вагомість не слід перебільшувати. Вираз «гідність і свобода людини» звучить беззаперечно, але в нашому сучасному світі потрібно зберегти можливість захистити суспільство від таких форм злочинності, ефективна боротьба з якими настійно вимагає примушувати (певні категорії) підозрюваних до співпраці, що веде до їх власного звинувачення. На мою

думку, для національного права в принципі повинна залишатися відкритою можливість примушувати (специфічні категорії) підозрюваних під загрозою покарання співпрацювати активно або пасивно у створенні доказів і навіть вирішальних доказів проти самих себе. Підозрюваних можна змусити давати показання або навіть співпрацювати, відбираючи у них відбитки пальців, кров на аналіз для встановлення вмісту в ній алкоголю, шматочки шкіряного покриву для проведення аналізу ДНК. У всіх таких випадках національний законодавець, на мою думку, в принципі вільний прийняти рішення, що загальний інтерес у встановленні істини і притягненні винних до судової відповідальності повинен превалювати над захищаючим від самозвинувачення привілеєм». І далі суддя Мартенс робить дуже важливе зауваження, відповідно до якого: «відмінність, проведена між дозволом на використання в кримінальному судочинстві матеріалів, які «володіють незалежною від волі підозрюваного формою існування» (це стосується і зразків для експертизи), і заборобою на таке використання матеріалів, які були отримані «всупереч його волі», залишається, м'яко кажучи, відкритою для серйозних сумнівів».

Таким чином, суддя Мартенс вважає, що право не свідчити проти себе і право зберігати мовчання є двома окремими, хоча й взаємопов'язаними, імунітетами, дія яких може бути обмежена. З цього випливає необхідність в обмеженні примусу при отриманні зразків для експертизи. Зокрема, мова може йти про можливість отримання зразків із застосуванням примусу в тому випадку, якщо іншими способами не можна встановити істотні для справи обставини.

Одну з умов допустимості примусу при отриманні зразків для експертизи можна сформулювати наступним чином: методи та науково-технічні засоби отримання зразків повинні бути безпечними для життя і здоров'я людини. Виконання складних больових медичних процедур можливе лише за згоди на це особи, у якої необхідно отримати зразки, а якщо вона неповнолітня, то потрібний дозвіл на це законних представників.

Крім цього, доречно зазначити, що згідно з тлумаченням ч. 3 ст. 245 КПК України потерпілий на відміну від сторони захисту позбавлений права подавати слідчому судді, суду клопотання про відібрання біологічних зразків для експертизи в примусовому порядку. Думається, що така позиція є неприпустимою, тому з метою розширення змагальних засад кримінального провадження зміст зазначеної статті КПК потребує корегування.

У якості учасників слідчої дії, що мають свій інтерес у кримінальному судочинстві, яких С.А. Шейфер також вважає суб'єктами доказування, можна назвати підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого [323, с. 68–94]. У той же час інші фахівці дотримуються щодо суб'єктів доказування дещо іншої точки зору, відповідно до якої такими суб'єктами можна вважати лише тих осіб, які володіють владними повноваженнями і на яких лежить обов'язок доказування обставин кримінальної справи [62, с. 38–48]. На нашу думку, потрібен більш диференційований підхід, що відповідає положенням чинного кримінального процесуального законодавства України та сучасним уявленням про роль суб'єктів кримінального судочинства в здійсненні процесу доказування.

З огляду на правове положення суб'єктів кримінального процесу доречно запропонувати їх поділ на декілька груп за критерієм можливих функцій в процесі доказування:

1) зобов'язані здійснювати кримінальне процесуальне доказування (дізнавач, слідчий, прокурор);

2) наділені правом самостійного збору доказів для реалізації функції обвинувачення та захисту (потерпілий; підозрюваний; обвинувачений; засуджений; виправданий; особи, щодо яких вирішувалося (ється) питання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру; захисник);

3) що сприяють збиранню доказів (свідок, спеціаліст, експерт, понятий);

4) наділені правом оцінки доказів з метою вирішення кримінального провадження (суд).

У процесуальній літературі розрізняють отримання зразків для експертизи у живих осіб, що вимагає активної поведінки особи, у якій відбираються зразки, наприклад, отримання зразків почерку, доріжки слідів, зразків голосу, і отримання зразків для експертизи, яке вимагає пасивної поведінки, наприклад, зразки крові, слини [323, с. 82]. Відповідно і можливість застосування примусу при таких обставинах різна. Деякі експериментальні зразки отримати примусово неможливо навіть теоретично, наприклад зразки голосу, зразки почерку. За таких обставин корисними є вільні або умовно вільні зразки, які можливо отримати за допомогою інших слідчих (розшукових) дій.

Виходячи із процесуального статусу підозрюваного, обвинуваченого можна припустити, що дані особи при отриманні зразків для експертизи мають право клопотати про участь захисника у цій слідчій (розшуковій) дії. Якщо зразки для експертизи вилучаються у підозрюваного, захиснику доцільно брати участь у вказаній дії для запобігання порушення прав та інтересів свого підзахисного, а також для забезпечення необхідних умов їх вилучення з метою встановлення майбутньої придатності та допустимості зразків для експертизи.

Учасниками отримання зразків для експертизи також можуть бути спеціалісти – особи, які володіють спеціальними знаннями та надають слідчому, прокурору, суду допомогу у виявленні, відборі, закріпленні отриманих зразків.

На наш погляд, в КПК України доречно регламентувати обов'язкову участь спеціаліста під час отримання зразків для експертизи у живих осіб.

Виходячи з вищевказаного, слід погодитися з думкою окремих науковців, згідно з якою роль спеціаліста в отриманні зразків для експертизи полягає в наступному:

- консультування з питань відібрання, упаковки, збереження зразків;
- надання практичної допомоги в процесі отримання зразків шляхом виконання окремих дій з їх виготовлення, вилучення та упакування;
- допомога у розробці умов отримання зразків [319, с. 478].

Що стосується участі експерта в отриманні зразків для експертизи, то в ситуаціях, коли винесено постанову про призначення експертизи та відома особа, якій доручено провадження дослідження, краще, щоб саме цей експерт взяв участь в отриманні зразків. Якщо їх отримання проводиться до винесення відповідного рішення про призначення судової експертизи, то краще, щоб експертизу проводив той фахівець, який брав участь в отриманні зразків для експертизи.

Вважається, що отримання зразків для експертизи має починатися з пред'явлення відповідної ухвали особі в порядку, передбаченому ст. 165 КПК України, від якої передбачається отримати зразки. Їй повинно бути роз'яснено права та обов'язки, пов'язані з провадженням цієї процесуальної дії, і оголошено про те, хто бере в ній участь, та вручено копію ухвали. Учасники процесу попереджаються про застосування технічних засобів, якщо такі планується застосувати.

КПК України не передбачає участі понятих під час отримання зразків для експертизи. Проте в деяких випадках на розсуд слідчого залучати понятих доцільно. Наприклад, якщо у слідчого є підстави вважати, що особа, у якої будуть відібрані зразки для експертизи, зробить заяву про застосування щодо неї примусу або про незаконний вплив на неї з боку слідчого чи прокурора.

Окремі вчені, які виступають проти збереження в КПК інституту понятих, стверджують, що він застарів, поняті не посвідчують правильність і достовірність походження доказової інформації, оскільки людська пам'ять є недосконалою. Більшість з них під час допиту в ході судового розгляду з метою з'ясування достовірності та допустимості доказів не можуть відтворити послідовність дій і згадати найважливіші моменти. Існує думка, згідно з якою інститут понятих доцільно повністю замінити технічними засобами фіксації, що засвідчують процедуру проведення певних слідчих (розшукових) дій. На теперішній час існує можливість вибору слідчим прийомів засвідчувального характеру: запросити понятих або застосувати технічні засоби фіксації.

Найбільш суттєвою ознакою слідчої (розшукової) дії є її спрямованість на збирання і перевірку доказової інформації. Саме ця ознака відрізняє слідчу (розшукову) дію від процесуальної і дозволяє розцінювати отримання зразків для експертизи не як частину дослідження, а як самостійну слідчу (розшукову) дію, в ході якої отримуються докази.

Зразки для експертизи – показник зв'язку між виявленим слідом, предметом (речовими доказами) і особою, яка вчинила кримінальне правопорушення, а також іншими обставинами події кримінального правопорушення. Таким чином, зразки не меншою мірою, ніж речові докази, містять у собі інформацію, за допомогою якої встановлюються обставини кримінального провадження. Питання полягає в тому, чи існує необхідність визнання зразків для експертизи самостійним видом (джерелом) доказів або вважати їх різновидом речових доказів?

У основі формування видів доказів за їх процесуальною формою мають бути два критерії в сукупності: 1) особливості механізму відображення, формування самої інформації на об'єкті-носії; 2) особливості процесуального порядку формування (отримання) цього доказу. У основі процесуального порядку формування інформації в докази повинен бути покладений механізм формування самої інформації як відображення обставин, що підлягають доказуванню.

Думається, що спосіб отримання, формування зразків для експертизи істотно не відрізняється від процесу формування, отримання речового доказу. У зв'язку з цим ст. 98 КПК України пропонується доповнити ще одним різновидом речових доказів – зразки для експертизи.

Слід підтримати точку зору С.А. Шейфер, який, аргументуючи думку, відповідно до якої отримання зразків для експертизи є слідчою дією, стверджував, що отримуючи зразки, тобто створюючи безпосередні відображення ознак ідентифікованого об'єкта або відокремлюючи від нього будь-яку частину, слідчий отримує нову інформацію, яка потім використовується для пізнання істини. Це суттєва ознака кожної слідчої дії.

Отримуючи зразки, слідчий повинен прагнути до того, щоб у них досить повно відобразилися ознаки ідентифікованого об'єкта [323, с. 92–94].

Таким чином, отримання зразків для експертизи в повній мірі відповідає всім ознаками слідчої (розшукової) дії: 1) спрямовано на отримання та перевірку доказової інформації; 2) проводиться тільки за наявності фактичних і юридичних підстав; 3) виконується суб'єктами, уповноваженими на це законом, за участю осіб, які мають відповідний процесуальний статус; 4) проводиться лише в межах досудового розслідування кримінальних правопорушень або судового розгляду; 5) має свою внутрішню структуру, обумовлену процесуальним порядком; 6) регламентовано кримінальним процесуальним законом.

Доречно зазначити, що серед вчених не склалося єдності стосовно можливості самостійного отримання експертом зразків для експертизи. Вважається справедливим твердження Б.А. Алімджанова, В.М. Вальдмана, і М.С. Строговича, які вважають, що експерт не вправі самостійно без слідчого відбирати зразки для експертного дослідження та проводити інші процесуальні дії з метою отримання додаткових матеріалів для проведення експертизи, бо це є перевищенням його повноважень, втручанням у компетенцію слідчого та призводить до змішування функцій різних суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності [57, с. 198; 275, с. 444]. Під час вирішення даного питання необхідно також враховувати положення ч. 4 ст. 69 КПК України, згідно з якою експерт не має права за власною ініціативою збирати матеріали для проведення експертизи.

Однак, як правильно відзначає Ю.К. Орлов, експерт має право відбирати експериментальні зразки від об'єктів, що надані в його розпорядження [188, с. 153–154]. На можливість самостійного отримання експертом зразків, проб і порівняльного матеріалу під час проведення експертизи вказував і А.В. Дулов [67, с. 17].

Отримання зразків для експертизи надає змогу розширити можливості судового експерта, є гарантією формулювання ним достовірних висновків та

встановлення обставин кримінального провадження, що сприяє виконанню завдань кримінального судочинства [310, с. 232].

Згідно із статтею 2 КПК [126] одним із завдань кримінального провадження є охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження. У такому контексті важливого значення набуває питання щодо забезпечення прав учасників кримінального провадження під час отримання зразків для експертизи.

Отже, з упевненістю можна стверджувати, що неврегульованість вищевказаних питань у КПК свідчить про актуальність проведення подальшого дослідження аспектів, котрі стосуються забезпечення прав учасників кримінального провадження під час отримання зразків для експертизи.

На наш погляд, регламентація порядку отримання зразків для експертизи потребує удосконалення. Так, у ст. 245 КПК пропонується: а) врегулювати питання щодо визначення видів зразків для експертизи; б) більш точно сформулювати підстави отримання таких зразків; в) вказати операції, які заборонено застосовувати під час примусового відбору; г) закріпити гарантії забезпечення законних інтересів фізичних і юридичних осіб, у яких отримують зразки для експертизи, включив участь захисника або понятих до процедури примусового відбирання біологічних зразків підозрюваного (обвинуваченого)

Висновки до розділу 3.

1. Процедури залучення судового експерта до участі у кримінальному провадженні за ініціативою сторони захисту здійснюється трьома способами:

а) самостійне залучення експерта на договірних умовах для проведення експертизи;

б) залучення експерта слідчим суддею, судом за клопотанням сторони захисту;

в) залучення експерта ініціюванням клопотання про проведення експертизи стороні обвинувачення;

2. Зміст засади змагальності сторін та свободи в поданні доказів і у доведенні перед судом їх переконливості має розповсюджуватися на потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, які повинні мати рівні зі сторонами обвинувачення та захисту процесуальні можливості для відстоювання своїх прав та законних інтересів.

3. На законодавчому рівні слід надати потерпілому, цивільному позивачу, цивільному відповідачу право самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи, а також звертатися до слідчого судді з клопотанням про проведення експертизи.

4. Необхідна процесуальна регламентація можливості оскарження стороною захисту, потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем ухвали слідчого судді про відмову в задоволенні клопотання про проведення експертизи.

5. Отримання зразків для експертизи в повній мірі відповідає всім ознаками слідчої (розшукової) дії: 1) спрямовано на отримання та перевірку доказової інформації; 2) проводиться тільки за наявності фактичних і юридичних підстав; 3) виконується суб'єктами, уповноваженими на це законом, за участю осіб, які мають відповідний процесуальний статус; 4) проводиться лише в межах досудового розслідування кримінальних правопорушень або судового розгляду; 5) має внутрішню структуру, обумовлену процесуальним порядком; 6) регламентовано кримінальним процесуальним законом.

6. Порядок отримання зразків для експертизи згідно до ст. 245 КПК України слід доповнити: а) видами зразків для експертизи; б) підставами отримання зразків; в) операціями, які заборонено застосовувати під час примусового відбору; г) гарантіями забезпечення законних інтересів осіб, у яких отримують зразки для експертизи, включив участь захисника або понятих до процедури примусового відбирання біологічних зразків у підозрюваного (обвинуваченого).

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукового завдання, що полягає у дослідженні процесуального порядку забезпечення прав учасників кримінального провадження під час проведення судової експертизи. У результаті дослідження сформульовано низку нових теоретичних та практичних положень, основними з яких є наступні:

1. Доведено, що під механізмом забезпечення прав учасників кримінального провадження слід розуміти кримінальні процесуальні гарантії прав особи, які регламентовані у чинному законодавстві та реалізуються дізнавачем, слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом під час здійснення кримінальної процесуальної діяльності задля охорони й захисту прав учасників кримінального судочинства.

2. Визначено форми механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження: а) створення особами, які здійснюють кримінальне провадження, відповідних умов для належної реалізації особою власних прав; б) охорона – попередження та недопущення порушення прав; в) захист – відновлення порушених прав.

3. До структурних елементів механізму забезпечення прав учасників кримінального процесу слід віднесено:

а) об'єкт забезпечення, яким є права учасників кримінального судочинства: потерпілого та його представника, законного представника; підозрюваного, обвинуваченого, його захисника та законного представника; цивільного позивача, його представника та законного представника; цивільного відповідача та його представника; особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру та її захисника; представника юридичної особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження; заявника;

б) суб'єкти забезпечення – посадові особи, які здійснюють кримінальне судочинство та на яких покладено обов'язок забезпечення прав учасників кримінального провадження: дізнавач, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд;

в) зміст забезпечення – діяльність посадових осіб щодо забезпечення прав учасників кримінального провадження.

4. Уточнено поняття спеціальних знань у кримінальному процесі, якими слід вважати наукові та практичні знання в різних галузях людської діяльності, крім правової, що набуті в результаті спеціальної підготовки чи практичного досвіду та використовуються з метою отримання доказової інформації.

5. Обґрунтовано, що дізнавач, слідчий, прокурор, захисник, суд за відсутності законодавчої вимоги про залучення обізнаної особи може використовувати наявні у нього спеціальні знання та навички для збирання та попереднього дослідження слідів злочину. Умовою, яка обмежує таку діяльність, є недопущення знищення або зміни властивостей слідів злочину та відсутність у процесуальних документах будь-яких висновків за результатами попереднього дослідження.

6. Наведено, що поняття «спеціаліст» включає обізнаних осіб, щодо яких в законі міститься вказівка на їх професійні ознаки та чиї спеціальні знання можуть використовуватися під час проведення процесуальних дій: перекладач; педагог, психолог, лікар під час проведення слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи; психолог, педагог під час пред'явлення особи, трупа для впізнання; судово-медичний експерт або лікар під час огляду трупа; судово-медичний експерт під час огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією; судово-медичний експерт або лікар, які залучаються до участі у проведенні освідування особи.

7. Показано, що до процесуальних форм використання спеціальних знань у кримінальному процесі відносяться: залучення експерта; залучення спеціаліста, перекладача, педагога, психолога, судово-медичного експерта, лікаря; витребування висновків ревізій та актів перевірок; допит обізнаних свідків та експертів; консультації та роз'яснення спеціаліста.

8. З'ясовано, що сутністю судової експертизи як слідчої (розшукової) дії є проведення експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду на основі спеціальних знань в галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла науково-обґрунтоване дослідження наданих матеріальних (матеріалізованих) об'єктів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження та знаходять своє відображення у висновку експерта.

9. Встановлено, що за ініціативою сторони захисту судовий експерт може бути залучений до участі у кримінальному провадженні наступними способами: а) за клопотанням про проведення експертизи стороні обвинувачення; б) за клопотанням про проведення експертизи слідчому судді, суду; в) самостійно на договірних умовах для проведення експертизи.

10. Розроблено класифікацію судових експертиз за наступними підставами: залежної від об'єму дослідження (основні та додаткові); послідовністю проведення (первинні та повторні); кількістю експертів, які залучені для проведення дослідження (одноособові та багатоособові); однорідністю спеціальних знань, що використовуються (однорідні та комплексні); залежно від поставлених завдань (ідентифікаційні, класифікаційні, діагностичні); за місцем проведення експертизи (в експертній установі, на місці події, на місці знаходження об'єктів, в інших місцях окремими фізичними особами, які залучені експертами до кримінального провадження).

11. Запропоновано загальну норму для обов'язкового залучення експерта: «Слідчий або прокурор зобов'язані забезпечити проведення експертизи, а слідчий суддя чи суд доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам, якщо обставини, які мають значення для кримінального провадження, можливо встановити виключно шляхом проведення експертизи».

12. Констатовано, що зміст засади змагальності сторін та свободи в поданні доказів і у доведенні перед судом їх переконливості слід поширити на потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, які вправі мати рівні

зі сторонами обвинувачення та захисту процесуальні можливості для відстоювання своїх прав та законних інтересів.

13. Аргументовано на законодавчому рівні надати потерпілому, цивільному позивачу, цивільному відповідачу право самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи, а також звертатися до слідчого судді з клопотанням про проведення експертизи.

14. Висунуто пропозиції щодо необхідності процесуальної регламентації оскарження стороною захисту, потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем ухвали слідчого судді про відмову в задоволенні клопотання про проведення експертизи.

15. Вказано, що отримання зразків для експертизи відповідає ознакам слідчої (розшукової) дії: 1) спрямовано на отримання та перевірку доказової інформації; 2) проводиться тільки за наявності фактичних і юридичних підстав; 3) виконується суб'єктами, уповноваженими на це законом, за участю осіб, які мають відповідний процесуальний статус; 4) проводиться лише в межах досудового розслідування кримінальних правопорушень або судового розгляду; 5) має свою внутрішню структуру, обумовлену процесуальним порядком; 6) регламентовано кримінальним процесуальним законом.

16. З метою удосконалення нормативної регламентації порядку отримання зразків для експертизи пропонується ст. 245 КПК України доповнити: а) видами зразків для експертизи; б) підставами отримання зразків; в) операціями, які заборонено застосовувати під час примусового відбору; г) гарантіями забезпечення законних інтересів осіб, у яких отримують зразки для експертизи, включив участь захисника або понятих до процедури примусового відбирання біологічних зразків у підозрюваного (обвинуваченого).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. CASE OF SAUNDERS v. UNITED KINGDOM (Application no. 19187/91). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58009%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58009%22]})
2. K. Volk Forensic expertise and the law of evidence in Germany (criminal cases). *Forensic expertise and the law of evidence- North-Holland, Amsterdam*. Oxford, New York, Tokyo, 1993. P. 37–52.
3. Strafprozessordnung. StPO und Kantonales Straf-und Vollzugsgesetz : StVG. Zürich: Staatskanzlei 321/331, Juli 1992. 112 s.
4. Strafprozessrecht. Eine Einführung auf der Grundlage des Strafprozessrechtes des Kantons Zürich und des Bundes von Dr. Niklaus Schmid Professor an der Universität Zürich. Zürich: Schulthess Polygraphischer Verlag, 1989. 344 s.
5. Абдуллаєва С. Міжнародно-правовий захист соціальних прав дітей з обмеженими можливостями. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 469–472.
6. Абламський С. Є. Захист прав і законних інтересів потерпілого у кримінальному провадженні: монографія /за заг. ред. д. ю. н., проф. О. О. Юхна. Харків: Панов, 2015. 204 с.
7. Аграновская Е. В. Правовая культура и обеспечение прав личности. М.: Наука, 1988. 144 с.
8. Азаркин Н. М. Монтеस्कье. М.: Юрид. лит., 1988. 179 с.
9. Альперт С. А., Грошевой Ю. М. Актуальные вопросы обвинения и защиты в свете подготовки нового уголовно-процессуального законодательства. *Проблемы государства и права Украины*: тематический сб. науч. тр. К. : УМК ВО, 1992. С. 32–39.
10. Арсеньев В. Д., Заблоцкий В. Г. Использование специальных знаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела. Красноярск: Изд-во Красноярск. Ун-та, 1986. 152 с.
11. Арсеньев В. Д. Проведение экспертизы на предварительном следствии: учебное пособие. Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1978. 93 с.

12. Арсеньев В. Д. Специальные знания и научно-технические средства в уголовном процессе (понятие и основные формы использования). Криминалистические и процессуальные проблемы расследования : Межвуз. темат. сборник. Барнаул : Издательство АГУ, 1983. С. 38–46.
13. Артикул воинский. Памятники русского права. Вип. 8. Законодательные акты Петра I. Первая четверть XVIII в. (под ред. К.А. Сафроненко). М. : Гос. Изд-во юрид. лит, 1961. С. 319–456.
14. Астрахань А. А. Юридические гарантии и пределы осуществлению конституционных прав и свобод граждан. *Правоведение*. 1986. № 6. С. 54–61.
15. Бабін Б. В., А. В. Ковбан. Права людини та громадянське суспільство : навч. посібн. для студ. вищих навч. закладів. Одеса : Фенікс, 2014. 320 с.
16. Бажанюк В. В. Про змагальність сторін у проведенні судової експертизи. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 1 (78). С. 139–145.
17. Безусий В. В. Окремі питання правового статусу людини в державі. *Форум права*. 2009. № 2. С. 44–49. URL: <http://www.nbuuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-2/09bvvlvd.pdf>.
18. Белкин А. Р. Теория доказывания : Науч-метод. пособ. М. : Издательство НОРМА, 1999. 429 с.
19. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия. М. : Мегатрон XXI, 2000. 334 с.
20. Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. М. : Юрист, 1997. Т. 2. Частные криминалистические теории. 463 с.
21. Белкин Р. С. Судебная экспертиза : вопросы, требующие решения. *Сов. юстиция*. 1988. № 1. С. 21–23.
22. Белый Н. А. Процессуальное положение подозреваемого в уголовном процессе (по законодательству Украины и Молдовы) : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. К., 1995. 20 с.
23. Берестовський І. Захист прав людини і громадянина як функція української держави. *Науковий вісник НАВС*. 2011. № 4. С. 124–131.

24. Бисага Ю. М., Палінчак М. М., Белов Д. М., Данканич М. М. Права людини. Ужгород, 2003. 189 с.
25. Білуха М. Т. Судово-бухгалтерська експертиза : підручник. К. : Вища школа, 1992. 279 с.
26. Бондаренко О. О. Класифікація судових експертиз у кримінальному судочинстві. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Право». 2012. № 1028. С. 339–342.
27. Бондаренко О. О. Об'єкт і предмет судової експертизи у кримінальному судочинстві. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Право». 2013. № 1082. С. 216–218.
28. Бондаренко О. О. Процесуальний статус обізнаних осіб та їх правовідносини з дізнавачем і слідчим у кримінальному судочинстві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Х., 2004. 260 с.
29. Борейко А. В. Конституційно-правовий механізм захисту прав особи : поняття та сутність. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова*. Правознавство. 2019. Вип. 2(35). Т. 24. С. 58–66.
30. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
31. Вальдман В. М. Компетенция эксперта в советском уголовном процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ташкент, 1966. 20 с.
32. Вальдман В. М. Особенности компетенции эксперта при проведении повторных и дополнительных экспертиз, а также экспертиз, исходными данными которых служат выводы эксперта другой специальности. Проблемы судебной экспертизы, уголовного права и процесса: сб. науч. тр. под общей ред. М. С. Васиковой. Ташкент : ФАН, 1968. С. 51–61.
33. Веретун Г. С. Комплексна експертиза. Особливості та відмінності від поняття «комплекс експертиз». *Актуальні питання досудового розслідування та тенденції розвитку криміналістичної методики* : тези доп. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 листоп. 2018 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т

внутр. справ. Харків, 2018. 228 с. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/21_11_2018/pdf/16.pdf.

34. Верхогляд-Герасименко О. В. Забезпечення майнових прав особи при застосуванні заходів кримінально-процесуального примусу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Х., 2011. 220 с.

35. Виноградов Н. В., Кочаров Г. И., Селиванов Н. А. Экспертизы на предварительном следствии: изд. 2-е перераб. и доп. М. : Юридическая литература, 1967. 248 с.

36. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. М. : Наука, 1979. 230 с.

37. Витрук Н. В. Социально-правовой механизм реализации конституционных прав и свобод граждан. Конституционный статус личности в СССР / редкол. : Н. В. Витрук, В. А. Масленников, Б. Н. Топорнин. М. : Юрид. лит., 1980. С. 195–209.

38. Владимиров Л. Е. Учение об уголовных доказательствах. Тула : автограф, 2000. 464 с.

39. В. Н. Шпилев. Участники уголовного процесса. Минск : Издательство БГУ им. Ленина, 1970. 174 с.

40. Волинка К. Г. Забезпечення прав і свобод в Україні : теоретичні і практичні аспекти. *Право України*. 2000. № 11. С. 30–33.

41. Волинка К. Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи : питання теорії і практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. К., 2000. 17 с.

42. Волобуєв А. Ф., Бажанюк В. В. Проведення експертизи за кримінальним процесуальним законодавством України. *International scientific and practical conference «Systematisation of Ukrainian and European legislation in the realities of the modern world»*: Conference proceedings, December 27–28. Arad: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2019. С. 102–105.

43. Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва. Харків: Видавництво Університету внутрішніх справ, 2000. 336 с.

44. В. О. Татаренко, Е. Б. Сімакова-Єфремян, Л. М. Дереча. Поняття комплексності застосування спеціальних знань при експертному дослідженні об'єктів контактної взаємодії. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : Зб. наук.-практ. матеріалів (до 55-річчя видання роботи С. М. Потапова "Введение в криминалистику") / Міністерство юстиції України, Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса / Ред. колегія: М. Л. Цимбал, Е. Б. Сімакова-Єфремян, В. М. Шерстюк та ін. Харків : Право, 2001. С. 83–93.
45. Галаган В. І., Удовенко Ж. В. Потреби криміналістичного забезпечення дотримання прав і свобод людини під час проведення процесуальних дій. *Криміналістика і судова експертиза* : міжвідом. наук.-метод. зб. / редкол. : О. В. Рувін (голов. ред.) та ін. Київ : Київський НДІ судових експертиз. 2017. Вип. 62. С. 3–10.
46. Галкин В. М. Соотношение заключения эксперта с другими средствами доказывания в уголовном процессе. М. : Всесоюзный научно-исследовательский институт судебных экспертиз, 1971. 45 с.
47. Галкин В. М. Средства доказывания в советском уголовном процессе. Часть II - Заключение эксперта. М. : Издательство Центрального научно-исследовательского института судебных экспертиз, 1968. 96 с.
48. Героев Ю. А. Процессуальные и организационно-правовые основы проведения судебной экспертизы на предварительном следствии в экспертных учреждениях (На материалах судебно-экспертных учреждений МЮ СССР) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. М., 1980. 15 с.
49. Глібко В., Євтушенко А. Документальна ревізія та використання її результатів у розслідуванні злочинів. *Право України*. 1999. № 2. С. 37–39.
50. Гончаренко В. Г., Бергер В. Є., Булига Л. П. та ін. Експертизи в судовій практиці : навчальний посібник. К. : Либідь, 1993. 197 с.
51. Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве. К. : Вища школа. Издательство при Киевском университете, 1980. 160 с.

52. Горский Г. Ф., Кокорев Л. Д., Элькинд П. С. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе. Воронеж : Издательство Воронежского университета, 1978. 304 с.
53. Грамович Г. И. Проблемы теории и практики эффективного применения специальных знаний и научно-технических средств в раскрытии и расследовании преступлений : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.09. Киев, 1989. 44 с.
54. Грошевий Ю. М. Концептуальні засади побудови проекту кримінально–процесуального кодексу України. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики* : матеріали II-ї міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 8 жовтня 2010 р. : у 2 т. Одеса : Фенікс, 2010. Т. 2. С. 103–106.
55. Грошевий Ю. М. Суд, сторони та інші учасники кримінального провадження. *Кримінальний процес* : підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, В. П. Пшонка та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки. Х. : Право, 2013. С. 112–166.
56. Грузкова В. Г. Об объеме специальных знаний судебного эксперта. *Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы*: Сб. научн.-практ. материалов (к 75-летию основания Харьковского НИИ судебных экспертиз им. Засл. проф. Н.С. Бокариуса) / Министерство юстиции Украины, Харьковский НИИ судебных экспертиз; ред. колл. : М. Л. Цымбал, Е. Б. Эфремян, А. Ф. Дьяченко и др. Х. : Право, 1998. С. 37–38.
57. Гуріна Д. П., Калініна І. В. До питання щодо компетенції та компетентності судового експерта у кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза*. Випуск 63. С. 195–203.
58. Гутерман М. П. Следственные действия и некоторые спорные вопросы, связанные с их системой. *Вопросы борьбы с преступностью*. М., 1985. Вып. 42. С. 73–75.
59. Давиденко С. В. Потерпілий як суб'єкт кримінально-процесуального доказування : монографія. Х. : ФІНН, 2008. 296 с.

60. Джавадов Фуад Муса огли. Концептуальні основи розвитку судової експертизи в сучасних умовах : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. К., 2000. 30 с.
61. Джига М. В. Забезпечення правового статусу обвинуваченого у процесі досудового розслідування: проблеми законності і доцільності : монографія. К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2005. 168 с.
62. Доказування в сучасному кримінальному провадженні : навч.-метод. посібник / Л. І. Аркуша, Ю. П. Аленін, В. К. Волошина, Л. М. Гуртієва, Т. В. Лукашкіна, А. В. Мурзановська, О. О. Торбас, Д. В. Шилін. Одеса : Фенікс, 2021. 108 с. URL: <https://hdl.handle.net/11300/16149>, <https://doi.org/10.32837/11300.16149ISBN978-966-928-776-2>
63. Долгоруков С. В. Принцип неприкосновенности личности в уголовном судопроизводстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Минск, 1985. 180 с.
64. Дулов А. В. Вопросы теории судебной экспертизы. Минск : Издательство БГУ, 1959. 188 с.
65. Дулов А. В., Крылов И. Ф. Из истории криминалистической экспертизы. Экспертиза документов. М. : Государственное издательство юридической литературы, 1960. 164 с.
66. Дулов А. В. Права и обязанности участников судебной экспертизы (под ред. Д. С. Карева). Минск : Издательство министерства высшего, среднего специального и профессионального образования БССР, 1962. 407 с.
67. Дулов А. В. Процессуальные проблемы судебной экспертизы : автореф. дис. ... докт. юрид. наук. М., 1963. 24 с.
68. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. К. : Ваіте, 2015. 392 с.
69. Зайчук О. В. Теорія держави і права : підручник / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. К. : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
70. Закатов А. А., Оропай Ю. Н. Использование научно-технических средств и специальных знаний в расследовании преступлений. К. : РИО МВД УССР, 1980. 104 с.

71. Зауваження до проекту Кримінального процесуального кодексу України. № 9700. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=42312
72. Захарченко С. О. Слідчі помилки, які допускаються при призначенні експертиз. *Актуальні проблеми застосування нового кримінального процесуального законодавства України та тенденції розвитку криміналістики на сучасному етапі* : матер. всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 5 жовтня 2012 року) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ, Кримінологічна асоціація України. Х. : ХНУВС, 2012. С. 261–264.
73. Зеленецкий В. С. Доследственное производство в уголовном процессе Украины. Х. : Кроссруд, 2009. 172 с.
74. Землянский П. Т., Лисицин В. П., Луцюк И. Т. Комплексная судебная экспертиза. Вопросы совершенствования правового регулирования. *Вестник ЛГУ. Серия юридическая*. Львов : Издательство при Львовском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1982. Вып. 21. С. 81–88.
75. Землянский П. Т. К вопросу об организации судебной экспертизы и о правовом положении судебного эксперта. *Проблеми юридичної науки та правоохоронної практики* : збірник наукових праць. К. : Українська Академія внутрішніх справ, 1994. С.127–138.
76. Зинатуллин З. З. Уголовно-процессуальное принуждение и его эффективность. Вопросы теории и практики / науч. ред. : Малков В. А. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1981. 136 с.
77. Зубова Н. О. Зразки для експертного дослідження: порядок отримання та основні вимоги. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2013. Вип. 13. С. 259–265.
78. Зуев Е. И. Непроцессуальная помощь сотрудника криминалистического подразделения следователю. М. : ВНИИ МВД СССР, 1975. 43 с.
79. Зуев Е. И. Совершенствование использования специальных знаний следственными аппаратами органами внутренних дел. *Повышение эффективности использования криминалистических методов и средств*

расследования преступлений: Труды Академии МВД СССР. М. : Академия МВД СССР, 1985. 164 с.

80. Зуйков Г. Г. Общие вопросы использования специальных познаний в процессе предварительного расследования. *Криминалистическая экспертиза* / Белкин Р. С., Ароцкер Л. Е., Николайчук В. М., Зуйков Г. Г. и др. М. : Высшая школа МООП РСФСР, 1966. Вып. 1. С. 113–125.

81. Иванов В. П., Штейнгауз М. С. Назначение экспертизы следователем и судом. Минск : Издательство НИИ СЭ, 1975. 199 с.

82. Иванов О. В. Защита гражданских прав как правовой институт и как научная проблема. *Вопросы советского государства и права* : тр. Иркутск, ун-та. Сер. «Юридическая». Иркутск, 1967. Вып. 8. Ч. 3. Т. XIV. С. 41–55.

83. Ищенко П. П. Специалист в следственных действиях (уголовно-процессуальный и криминалистический аспекты). М. : Юридическая литература, 1990. 158 с.

84. Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах : затв. наказом Міністерства юстиції України від 12.12.2011 р. № 3505/5. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1431-11>.

85. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98/page>

86. Калинин Ю. А. Участие в уголовном судопроизводстве лиц, обладающих специальными познаниями : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. М., 1981. 19 с.

87. Калиновський О. В. Слідчий суддя як суб'єкт кримінального процесу. *Незалежний суд – гарантія захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Чернівці, 30 травня 2009 року. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. С. 449–454.

88. Кальницкий В. В. Следственные действия : учебное пособие. Омск : Изд-во Омск. акад. МВД России, 2003. 72 с.
89. Калюга К. В. До проблеми призначення судових експертиз в умовах нового процесуального законодавства. *Кримінальний процесуальний кодекс України: перші проблеми та здобутки* : зб. матер. круг. столу (Запоріжжя, 20 лист. 2013 р.). Запоріжжя, 2013. С. 33–35.
90. Капинус Н. И. Процессуальные гарантии прав личности при применении мер пресечения в уголовном процессе : монография. М. : Издательский дом «Буковед», 2007. 416 с.
91. Капліна О. В. Слідчі дії. *Кримінальний процес* : підручник / О. В. Капліна, О. Г. Шило, В. М. Трофименко та ін.; за заг. ред. О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків : Право, 2018. С. 291–327.
92. Каткова Т. В. Проблемні питання продовження строку тримання під вартою обвинуваченого при об'єднанні та виділенні кримінальних справ. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики* : матеріали II-ї міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 8 жовтня 2010 р. : у 2 т. Одеса, 2010. Т. 2. С. 152–154.
93. Ким О. Д. Пути совершенствования использования специальных познаний при расследовании дорожно-транспортных происшествий в современных условиях : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Алматы, 1993. 24 с.
94. Кислиця В. В. Процесуальні гарантії дотримання конституційних прав громадянина в кримінальному судочинстві. *Процесуальні гарантії дотримання конституційних прав громадян у кримінальному судочинстві* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Донецьк, 26 листопада 2004 р.). Донецьк, 2005. С. 78–82.
95. Клименко Н. І., Біленчук П. Д. Судова експертиза в розслідуванні комп'ютерних злочинів як форма використання спеціальних знань. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Випуск 2*: Збірник матеріалів міжнарод. наук.-практ. конф./ Міністерство юстиції України, Харківський

науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, Академія правових наук України, Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого; ред. колегія: М. Л. Цимбал, М. І. Панов, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків : Право, 2002. С. 62–66.

96. Клименко Н. І. Проблемні питання судової експертизи в кримінальному процесуальному кодексі України. *Актуальні проблеми застосування нового кримінального процесуального законодавства України та тенденції розвитку криміналістики на сучасному етапі* : матер. всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 5 жовтня 2012 року) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х. : ХНУВС, 2012. 668 с.

97. Клименко Н. И. Криминалистика как наука : монография. К. : Правник, 1997. 82 с.

98. Крылов И. Ф. Судебная экспертиза в уголовном процессе. Л. : Издательство ЛГУ им. А. А. Жданова, 1963. 214 с.

99. Коваленко В. В. Отримання зразків для експертизи у кримінальному провадженні. *Актуальні проблеми застосування нового кримінального процесуального законодавства України та тенденції розвитку криміналістики на сучасному етапі* : матер. всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 5 жовтня 2012 року) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х. : ХНУВС, 2012. С. 84–86.

100. Коваленко Є. Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України : підручник. К. : Юрінком Інтер, 2006. 632 с.

101. Ковальова В. В. Про процесуальні форми проведення судових експертиз. *Право України*. 2000. № 8. С. 73–74.

102. Кожевников С. Н. Меры защиты в советском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1968. 18 с.

103. Козюбра М. Природа соціальних прав людини та особливості механізмів їх реалізації. *Вісник Конституційного Суду України*. 2002. № 5. С. 55–59.

104. Колдин В. Я. Комплексное исследование в судебном доказывании. *Советское государство и право*. 1971. № 7. С. 108–112.

105. Колкутин В. В., Зосимов С. М., Пустовалов Л. В., Харламов С. Г., Аксёнов С. А. Судебные экспертизы. М. : Юрлитинформ, 2001. 288 с.
106. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : підручник. К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 350 с.
107. Колодій І. М. Співвідношення понять «охорона», «захист», «гарантованість», «забезпечення» права фізичних та юридичних осіб на банківську таємницю. *Держава і право* : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. Вип. 49. С. 210–215.
108. Колосович С. А. Правовой статус подозреваемого и проблемы его совершенствования : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. М., 1991. 24 с.
109. Комаринец Б. М. Участие экспертов-криминалистов в проведении следственных действий по особо опасным преступлениям против личности. *Теория и практика судебной экспертизы*. М. : Центральный научно-исследовательский институт судебных экспертиз, 1964. Вып. 1. С. 6–64.
110. Кондратов П. Е. Гарантии интересов обвиняемого как фактор, определяющий формирование и осуществление советской уголовной политики. *Гарантии прав личности в социалистическом уголовном процессе* : межвузовский тематический сборник / под ред. проф., д.ю.н. Я. О. Мотовилова. Ярославль : Изд-во Яросл. ун-та, 1981. С. 64–72.
111. Коновалова Г. В. Деякі проблемні питання представництва інтересів потерпілого в кримінальному судочинстві / Г. В. Коновалова, В. І. Бояров / *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1 (14). С. 114–118.
112. Коновалов Е. Ф. Соотношение специальных знаний следователя и специалиста-криминалиста. *Применение специальных познаний в борьбе с преступностью*: межвуз. сб. научн. тр. Свердловск : Свердловский ордена Трудового красного знамени юридический институт им. Р. А. Руденко, 1983. С. 23–27.

113. Кононенко И. П., Надгорный Г. М. Совершенствование законодательства о судебной экспертизе. *Криминалистика и судебная экспертиза: Республиканский межведомственный научно-методический сборник*. К. : Издательство при Киевском государственного университета издательского объединения «Вища школа», 1982. Вып. 24. С. 18–25.
114. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 23.12.2021).
115. Копейчиков В. В. Понятие и классификация условий, способствующих реализации прав личности. Реализация прав граждан в условиях развитого социализма / под ред. Е. А. Лукашевой. М. : Наука, 1983. С. 171–182.
116. Копетюк М. Участь законного представника неповнолітнього на досудовому слідстві. *Юридична Україна*. 2009. № 1. С. 98–105.
117. Копнин П. В. Диалектика, логика, наука. (Сборник статей. Примечания академика Б. М. Кедрова). М. : Издательство «Наука», 1973. 464 с.
118. Копча В. В. Правозахисна функція держави : доктринальні підходи до розуміння. *Публічне право*. 2019. № 2 (34). С. 132–140.
119. Корж В. П. Использование специальных познаний в доследственной проверке криминалистически значимой информации об организованных экономических преступлениях. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: Зб. наук.-практ. матеріалів (до 55-річчя видання роботи С. М. Потапова “Введение в криминалистику”)/ Міністерство юстиції України, Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса; ред. колегія: М. Л. Цимбал, Е. Б. Сімакова-Єфремян, В. М. Шерстюк та ін. Харків : Право, 2001. С. 111–118.*
120. Корнуков В. М. Меры процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1978. 136 с.

121. Корухов Ю. Г. Правовые основания применения научно-технических средств при расследовании преступлений. (Лекция для студентов ВЮЗИ). М., 1974. 29 с.
122. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. Тернопіль : Карт-бланш, 2002. 247 с.
123. Красавчикова Л. О. Личная жизнь граждан под охраной закона. М. : Юрид. лит., 1983. 160 с.
124. Криминалистика. Криминалистическая тактика и методика расследования преступлений : учебник / под ред. В. Ю. Шепитько. Х. : Одиссей, 2001. 528 с.
125. Криміналістика. Академічний курс : підручник / Т. В. Варфоломеева, В. Г. Гончаренко, В. І. Бояров, В. О. Попелюшко. К. : Юрінком Інтер, 2011. 504 с.
126. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 10.04.2023).
127. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Х. : Право, 2012. Т. 1. 768 с.
128. Кримінально-процесуальний кодекс України : *ВВР Української РСР*. 1961. № 2. Ст. 15.
129. Крылов И. Ф. Судебная экспертиза в уголовном процессе. Л. : Ленинградский ордена Ленина государственный университет им. А. А. Жданова, 1963. 216 с.
130. Кудрявцева А. В. Проблемы использования судебно-медицинских познаний в расследовании преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Алматы, 1993. 24 с.
131. Куцова Э. Ф. Гарантии прав личности в советском уголовном процессе (предмет, цель, содержание). М. : Юрид. лит., 1973. 200 с.
132. Кучинська О. П. Механізм забезпечення прав особи в кримінальному процесі. *Закон и жизнь: международный научно-практический правовой журнал*. 2012. № 4 (244). С. 28–30.

133. Кучинська О. П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників : монографія. К. : Юрінком Інтер, 2013. 288 с.
134. Кучук А. М. Охорона та захист прав і свобод людини в контексті правоохоронної сфери діяльності. *Право і суспільство*. 2005. № 1. С. 13–17.
135. Ларин А. М. Следственные действия (определение понятия, терминология). *Оптимизация расследования преступлений* : сб. науч. тр. Иркутск, 1982. С. 98–101.
136. Лешукова І. В. Значення інституту клопотань у сфері кримінального судочинства. *Теорія та практика кримінального судочинства*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20-21 травня 2011 р.). Харків: Титул, 2011. С. 114–116.
137. Лисиченко В. К., Циркаль В. В. Формы использования специальных познаний и виды участия специалистов на предварительном следствии. *Применение специальных познаний в борьбе с преступностью* : Межвуз. сб. научн. тр. Свердловск : Свердловский ордена Трудового красного знамени юридический институт им. Р. А. Руденко, 1983. С. 10–18.
138. Лобойко Л. М., Банчук О. А. Кримінальний процес : навчальний посібник. К. : Ваіте, 2014. 280 с.
139. Лобойко Л. М. Кримінальний процес: підручник. К. : Істина, 2014. 432 с.
140. Луцюк І. Т. Участие специалиста-криминалиста в предварительном следствии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. М., 1977. 24 с.
141. Любарский М. Г. Производство экспертизы в суде первой инстанции : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. М., 1966. 15 с. URL: <http://www.lawlibrary.ru/izdanie31280.html>.
142. Мазур О. В. Перспективи реформування процесуального статусу підозрюваного. *Вісник Луганськ. держ. ун-ту внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2008. № 3. Спеціальний випуск. С. 71–75.
143. Малиновский О. Н. Нормы международного права о правах человека как источник уголовно-процессуального права : дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Краснодар, 2003. 224 с.

144. Маркс Н. А. Процессуальные и непроцессуальные формы использования специальных познаний при освидетельствовании. *Применение специальных познаний в борьбе с преступностью* : Межвуз. сб. научн. тр. Свердловск : Свердловский ордена Трудового красного знамени юридический институт им. Р. А. Руденко, 1983. С. 37–46.
145. Марцеляк О. В. Контрольно-наглядові органи в контексті механізму забезпечення основних прав і свобод громадян України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Х., 1997. 20 с.
146. Матийченко Б. А. Эффективность проведения судебной экспертизы в советском уголовном процессе. М. : Юридическая литература, 1985. 25 с.
147. Матузов Н. И. Правовая система и личность. Саратов : Изд-во Саратовск. ун-та, 1987. 294 с.
148. Матющенко М. О. Судово-бухгалтерська експертиза. Х. : Видавництво “Константа”, 1996. 56 с.
149. Махов В. Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений : монография. М. : Издательство РУДН, 2000. 296 с.
150. Махов В. Н. Использование познаний сведущих лиц при расследовании преступлений. *Проблемы предварительного следствия в уголовном судопроизводстве* : сб. научн. трудов. М. : Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер по предупреждению преступности, 1980. С.47–63.
151. Махов В. Н. Теория и практика использования знаний сведущих лиц при расследовании преступлений : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. М., 1993. 54 с.
152. Мельникова Э. Б. Участие специалистов в следственных действиях: Учебное пособие. М. : Юридическая литература, 1964. 87 с.
153. Милн А. Права человека и человеческое многообразие. Международное сотрудничество прав человека. М., 1989. С. 37–46.
154. Мирощниченко Т. М. Змагальність у механізмі кримінального процесуального доказування. *Науковий вісник Ужгородського Національного*

університету. Серія: Право / гол. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2015. Вип. 35. Ч. 1. Т. 3. С. 118–121.

155. Мирошніченко Ю. М. Посилення процесуального статусу потерпілого як перспективний напрям удосконалення кримінального судочинства. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 3 (127). С. 124–127.

156. Мирский Д. Я., Орлов Ю. К. Процессуальные последствия назначения экспертизы по уголовному делу. *Советская юстиция*. 1990. № 21. С. 22–23.

157. Мірошніков І. Ю. Судове слідство в апеляційній інстанції : монографія. Х. : Право, 2007. 192 с.

158. Міхеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. Кримінальний процес України : підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. К. : Видавництво “Либідь”, 1999. 536 с.

159. Молдован В. В., Молдован А. В. Порівняльне кримінально-процесуальне право України, ФРН, Франції, Англії, США : навчальний посібник. К. : Юрінком Інтер, 1999. 400 с.

160. Морозов Г. Е. Вопросы участия специалиста в проверке первичных материалов и показаний на месте. *Вопросы уголовного процесса* : Межвузовский научный сборник. Саратов, Издательство Саратовского университета, 1972. Вып. 2. С. 70–76.

161. Морозов Г. Е. Участие специалиста в стадии предварительного расследования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 1977. 19 с.

162. Мумінова-Савіна Г. Г. Судово-бухгалтерська експертиза : навчальний посібник. К. : КНЕУ, 2003. 202 с.

163. Мычко Н. И. Законность и обеспечение прав граждан при осуществлении правосудия в деятельности правоохранительных органов Украины. Донецк : Донецк. юрид. ин-т ЛГУВД, 2008. 364 с.

164. Мюллерсон Р. А. Права человека : идеи нормы, реальность. М. : Юрид. лит, 1991. 160 с.

165. Надгорный Г. М. Гносеологические аспекты понятия «специальные знания». *Криминалистика и судебная экспертиза* : Республиканский

- межведомственный научно-методический сборник. Министерство юстиции УССР / редкол. : А. Я. Яворский и др. К. : Вища школа, 1980. Вып. 21. С. 37–42.
166. Надгорный Г. М. О понятии предмета судебной экспертизы. *Криминалистика и судебная экспертиза* : Республиканский межведомственный научно-методический сборник. К. : Издательство при Киевском государственного университета издательского объединения «Вища школа», 1989. Вып. 38. С. 10–15.
167. Надгорный Г. М. Понятие судебной экспертизы. *Криминалистика и судебная экспертиза* : Республиканский межведомственный научно-методический сборник. К. : Издательство при Киевском государственного университета издательского объединения «Вища школа», 1984. Вып. 29. С. 7–12.
168. Надгорный Г. М., Сегай М. Я., Исакович Б. М. Закон України «Про судову експертизу». *Право України*. 1999. №2. С. 75–78.
169. Назаров В. В. Аспекти забезпечення органами досудового слідства, прокуратурою, судами конституційних прав і свобод громадян. *Криміналістичний вісник*. 2007. № 1. С. 11–18.
170. Назаров В. В. Обмеження конституційних прав людини в кримінальному провадженні : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. Дніпропетровськ, 2009. 36 с.
171. Назаров В. В. Примус у кримінальному провадженні : національні та міжнародні аспекти. GOAL. 2014. URL: <https://goal-int.org/primus-u-kriminalnomu-provadhenni-nacionalni-ta-mizhnarodni-aspekti/>
172. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України / за ред. С. В. Ківалова, С. І. Кравченко. Одеса : Фенікс, 2020. 924 с.
173. Негодченко О. В. Забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ: організаційно-правові аспекти : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.07. Х., 2004. 36 с.
174. Негодченко О. В. Теоретико-правові та історичні аспекти інституту прав людини. *Права людини: теорія, реальність, перспективи* : матеріали регіон.

наук.-практ. конф., м. Дніпропетровськ, 5 грудня 2008 р. / за ред. д. ю. н., проф., засл. діяча науки і техніки України О. Ф. Фрицького. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2009. С. 3–6.

175. Нерсисянц В. С. Права человека в истории политической и правовой мысли : от древних до декларации 1789 г. *Права человека в истории человечества и в современном мире* / отв. ред. Е. А. Лукашова. М. : Ин-т гос. и права АН СССР, 1989. С. 21–29.

176. Новий тлумачний словник української мови / укладачі: В. Яременко, О. Сліпущко. К. : Видавництво “Аконіт”, 1998. Т. 2. 912 с.

177. Новий тлумачний словник української мови / укладачі: В. Яременко, О. Сліпущко. К. : Видавництво “Аконіт”, 1998. Т.3. 928 с.

178. Новий тлумачний словник української мови : у 4т. / укладачі: В. Яременко, О. Сліпущко. К. : Видавництво “Аконіт”, 1999. Т. 4. 944 с.

179. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / укладачі: В. Яременко, О. Сліпущко; наук. ред. Л. Андрієвський. К. : Аконіт, 1998. Т. 2. 926 с.

180. Нор В. Т. Защита имущественных прав в уголовном судопроизводстве. К. : Выща школа, 1989. 273 с.

181. Оборотов Ю. Дослідження цінності держави як актуальний напрямок сучасного правознавства. *Право України*. 2010. № 1. С. 45–51.

182. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні. К. : КНТ, 2008. 472 с.

183. Омельченко Т. В. Конституційне право особи на правову допомогу і його реалізація на досудових стадіях кримінального процесу : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2004. 216 с.

184. Орлов В. М. Экспертиза на предварительном следствии и прокурорский надзор за законностью её проведения (правовые, тактические и организационно-методические вопросы) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08, 12.00.09. М., 1973. 23 с.

185. Орлов Ю. К. Заключение эксперта и его оценка (по уголовным делам) : Учебное пособие. М. : Юрист, 1995. 64 с.
186. Орлов Ю. К. Процессуальные проблемы комплексной экспертизы. *Актуальные вопросы теории судебной экспертизы* / отв. ред. В. Д. Арсеньев : Сб. научн. тр. М. : Всесоюзный научно-исследовательский институт судебных экспертиз, 1976. Вып. 28. С. 82–109.
187. Орлов Ю. К. Спорные вопросы судебной экспертизы. *Рос. юстиция*. 1995. № 1. С. 11–13.
188. Орлов Ю. К. Экспертиза в досудебных стадиях уголовного процесса. *Правовые проблемы судебной экспертизы*: сб. науч. тр. М. : Всесоюзный научно-исследовательский институт судебных экспертиз, 1976. С. 129–172.
189. Орлов Ю. Лица, обладающие специальными познаниями, как субъекты уголовного процесса. *Советская юстиция*. 1988. № 8. С.14–15.
190. Палиашвили А. Я. Спорные вопросы теории и практики судебной экспертизы. *Социалистическая законность*. 1973. № 2. С. 60–62.
191. Палиашвили А. Я. Экспертиза в суде по уголовным делам. М. : Новый юрист, 1997. 143 с.
192. Паршак С. А. Забезпечення прав учасників кримінального провадження під час закінчення досудового розслідування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Х., 2015. 221 с.
193. Паршак С. А. Забезпечення прав учасників кримінального провадження у контексті викладання кримінально-правових дисциплін. *Харківський національний університет внутрішніх справ в системі підготовки кадрів України* : матер. всеукр. наук.-практ. конф., 26 вересня 2014 р. /МВС України, Харківський нац. ун-т внутр. справ. Х. : ХНУВС, 2014. С. 275–277.
194. Паршак С. А. Механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження у контексті правозахисної функції держави. *Європейські перспективи*. 2014. № 7. С. 157–162.
195. Петрухин И. Л. Дискуссия о комплексной экспертизе. *Известия ВУЗ. Правоведение*. 1962. № 4. С. 181–183.

196. Петрухин И. Л. Экспертиза как средство доказывания в советском уголовном процессе. М. : Издательство «Юридическая литература», 1964. 264 с.
197. Петрухин И. Л. Конституционный статус личности в сфере уголовного судопроизводства (социально-экономические и политические права). *Проблемы охраны прав и законных интересов личности в социалистическом уголовном праве и процессе* : сборник науч. трудов. Ярославль : Ярослав. ун-т, 1985. С. 22.
198. Петков С. В., Иванов І. В., Делія Ю. В. Забезпечення прав людини правоохоронними органами : монографія. К. : Видавництво: КНТ, 2021. 241 с.
199. Пилипенко Д. О. Потерпілий як суб'єкт реалізації функції обвинувачення у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Донецьк, 2014. 18 с.
200. Погорецький М. А. Поняття кримінально-процесуальних гарантій. *Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право".* 2014. № 2 (10). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14pmakph.pdf>.
201. Погорілко В. Ф. Права та свободи людини і громадянина в Україні / В. Ф. Погорілко, В. В. Головченко, М. І. Сірий. К. : Ін Юре, 1997. 52 с.
202. Попелюшко В. О. Судовий розгляд кримінальної справи : навч. посіб. К. : Кондор, 2006. 234 с.
203. Порівняльна таблиця до проекту Кримінального процесуального кодексу України : від 12.03.2012 р. URL: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=42312&pf35401=211921.
204. Потерпілий від злочину : (міждисциплінарне правове дослідження) : монографія / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, М. В. Сенаторов та ін.; за ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова. Х. : Кроссруд, 2008. 364 с.
205. Пошюнас П. К. Научные основы судебной ревизии и судебно-экономической экспертизы : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. Вильнюс, 1989. 485 с.

206. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення: 10.04.2023).
207. Про затвердження Положення про Державну фінансову інспекцію України : Постанова Кабінету Міністрів України від 06.08.2014 р. № 310. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/310-2014-%D0%BF>.
208. Про затвердження Положення про порядок короткочасного затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину : Указ Президії Верховної Ради СРСР від 13.07.1976 р., № 4203–IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v4203400-76#Text>.
209. Про затвердження Порядку проведення інспектування Державною фінансовою інспекцією, її територіальними органами : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.04.2006 р. № 550. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/550-2006-%D0%BF>.
210. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку в ізоляторах тимчасового тримання органів внутрішніх справ України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 02.12.2008 р. № 638. *Офіційний вісник України*. 2009. № 14.
211. Про міжнародні договори України: Закон України від 29.06.2004 р. № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>.
212. Про міліцію : Закон України від 20.12.1990 р. № 565-XII. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1991. № 4. Ст. 20.
213. Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні : Закон України від 26.01.1993 р. № 2939-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 13. Ст. 110.
214. Про попереднє ув'язнення : Закон України від 30.06.1993 р. № 3352-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 35. Ст. 360.
215. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 року № 8. *Збірник*

постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: 1963-2008 р.р. Вид. п'яте, зі змінами та доповненнями. Х. : «Одісей», 2009. С. 434–443.

216. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. №4038-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 28. Ст. 232.

217. Прохоров-Лукин Г. В. Теоретические и методические основы судебно-экспертной ситуалогии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 1993. 17 с.

218. Пушкіна О. В. Система прав і свобод людини і громадянина в Україні : теоретичні і практичні аспекти забезпечення. К. : Логос, 2006. 416 с.

219. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. К. : Атіка, 2001. 176 с.

220. Рабінович П. М. Основні права людини: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Академії правових наук України*. 1994. № 2. С. 22–28.

221. Рабінович П. М. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістовна класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 2 (73). С. 12.

222. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: навчальний посібник. К. : Атіка, 2004. 464 с.

223. Радзієвська В. В. Щодо правового визначення поняття «механізм забезпечення прав і свобод людини та громадянина». *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 3. С. 149–152.

224. Р. Д. Рахунов. Теория и практика экспертизы в советском уголовном процессе: изд. 2-е перераб. и доп. М. : Госюриздат, 1953. 264 с.

225. Рожнова В. В. Застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з ізоляцією особи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. К., 2003. 18 с.

226. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 2002. 20 с.

227. Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в уголовном, гражданском, арбитражном процессе. М. : Юрист, 1996. 224 с.

228. Садова Т. В. Поняття та сутність обмеження прав і свобод у кримінальному судочинстві. *Науково-інформаційний вісник*. Право. 2021. № 6. С. 146–152. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/6-24-12.pdf>
229. Салтевский З. М. Проблема соотношения специальных и профессиональных знаний, используемых при производстве следственных действий / Вопросы криминалистической методологии, тактики и методики расследования. М. : Юридическая литература, 1973. 146 с.
230. Саркисянц Г. П. Законный представитель несовершеннолетнего обвиняемого в суде. Ташкент, 1985. 152 с.
231. Сахнова Т. В. Судебная экспертиза. М. : Городец, 2000. 368 с.
232. Святоцький О. Д. Адвокатура в юридичному механізмі захисту прав громадян (історично-правове дослідження) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Х., 1995. 19 с.
233. Сегай М. Я., Надгорний Г. М., Ісакович Б. М. Пропозиції з питань удосконалення регламентації судової експертизи в проектах процесуальних кодексів України. *Вісник Академії правових наук України*. Х., 1999. № 2 (17). С. 124–133.
234. Сегай М. Я., Надгорний Г. М., Ісакович Б. М. Пропозиції з питань удосконалення регламентації судової експертизи в проектах процесуальних кодексів України. *Вісник Академії правових наук України*. Х., 1999. № 2 (17). С. 124–133.
235. Сегай М. Я. Судова експертиза як конституційна ініціація правосуддя. «Конституція України – основа модернізації держави та суспільства»: матеріали науково-практичної конференції, Харків, 21–22 червня 2001 року / упорядники Ю. М. Грошевий, М. І. Панов. Х. : Право, 2001. С. 316–320.
236. Селиванов Н. А. Научно-технические средства расследования преступлений : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. М., 1965. 34 с.
237. Селиванов Н. А. О необходимости усиления правовых гарантий соблюдения принципов судебной экспертизы. *Социалистическая законность*. 1986. № 3. С. 56–58.

238. Селиванов Н. А. Основания и формы применения научно-технических средств и специальных знаний при расследовании пре ступлений. *Вопросы борьбы с преступностью*: сборник статей / редкол. Н. И. Карпец. (отв. ред.) и др. М. : Юридическая литература. 1967. Вып. 7. С. 111–139.
239. Селиванов Н. А. Спорные вопросы судебной экспертизы. *Социалистическая законность*. 1978. № 5. С. 63–66.
240. Селина Е. В. Применение специальнь познаний в уголовном процессе : дисс. ... докт. юрид наук : 12.00.09. Краснодар, 2003. 356 с.
241. Семенов В. В. Спеціальні знання в розслідуванні злочинів (зміст, організація використання): дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 2006. 205 с.
242. Селманов О.В. Слідчі (розшукові) дії як складова досудового розслідування. *Наше право*. 2020. № 4. С. 105-110.
243. Сидоренко Д. В. Забезпечення прав потерпілого та інших учасників кримінального провадження під час проведення судової експертизи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 614–616. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2023/148.pdf.
244. Сидоренко Д. В. Забезпечення прав сторони захисту під час проведення судової експертизи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 347–351. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/05/62.pdf>.
245. Сидоренко Д. В. Окремі аспекти забезпечення прав суб'єктів кримінального процесу під час проведення судової експертизи. *Теоретичні та практичні проблеми конституціоналізму в Україні* (круглий стіл з нагоди 25-ї річниці Конституції України) : збірник матеріалів доповідей учасників круглого столу. (Харків, 18 черв. 2021 р.). Харків, 2021. С. 53–54.
246. Сидоренко Д. В. Окремі питання забезпечення прав учасників кримінального провадження під час отримання зразків для експертизи. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів* : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 17 травн. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця : ХНУВС, 2023. С. 490–491.

247. Сидоренко Д. В. Поняття спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2022. № 6. С. 253–260.
248. Сидоренко Д. В. Права учасників кримінального провадження у ході проведення судової експертизи. *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття* : тези доп. учасників III Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 19 черв. 2020 р.); Наук.-дослід. ін-т публ. політики і соц. наук. Харків : НДІ ППСН, 2020. С. 205–206.
249. Сидоренко Д. В. Правова природа судової експертизи у кримінальному процесі. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф.-полілогу (м. Харків, 15-16 квіт. 2021 р.). Харків : Право, 2021. С. 77–78.
250. Сидоренко Д. В. Процесуальні форми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів в умовах воєнного стану* : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 черв. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Харків : ХНУВС, 2022. С. 401–403.
251. Сидоренко Д. В. Сутність спеціальних знань як ознаки судової експертизи у кримінальному процесі. *Теоретичні та прикладні проблеми судової експертизи і криміналістики* : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (Харків, 30 вер. 2022 р.). Харків : НДІ ППСН, 2022. С. 104–105.
252. Сидоренко Д. В. Сутність, форми та структурні елементи механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 458–461. URL: http://lsej.org.ua/12_2022/108.pdf.
253. Сиза Н. П. Повноваження слідчого судді щодо здійснення судового контролю у кримінальному процесі України. *Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2012. № 2 (6). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12snpkpu.pdf>.

254. Сімакова-Єфремян Е. Б. Шляхи вдосконалення нормативно-правового регулювання судово-експертної діяльності. *Вісник Академії правових наук України*. Х., 2001. № 1 (24). С. 190–197.
255. Скакун О. Ф. Теория государства и права. Х. : Консум; Ун-т внутренних дел, 2000. 704 с.
256. Скакун О. Ф. Теория права і держави: підручник. Київ : Алерта, КНТ; ЦУЛ, 2009. 520 с.
257. Скакун О. Ф. Теория держави та права (Енциклопедичний курс) : підручник. Х. : Еспада, 2006. 776 с.
258. Скрипіна Ю. В. Слідчий суддя в системі кримінально-процесуальної діяльності (порівняльно-правове дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Х., 2008. 20 с.
259. Словник української мови. у 11 т. Т. 3 : З. / редкол. : Г. М. Гнатюк, Т. К. Черторизька. К. : Наукова думка, 1972. 744 с.
260. Словник української мови. у 11 т. Т. 4 : І-М. / редкол. : А. А. Бурячок, П. П. Доценко. К. : Наукова думка, 1973. 839 с.
261. Снігур І. Й. Механізм реалізації права громадян на участь у здійсненні державної влади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. К., 2007. 18 с.
262. Советский уголовный процесс. Под ред. Н. С. Алексеева и В. З. Лукашевича. Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1989. 469 с.
263. Соколовский З. М. Вопросы использования экспертом материалов дела. Х. : Издательство Харьковского ордена Трудового Красного знамени государственного университета им. А. М. Горького, 1964. 72 с.
264. Соколовский З. М. О применении следователем криминалистических знаний. *Советское государство и право*. 1957. № 1. С. 69–73.
265. Соколовский З. М. Проблемы использования в уголовном судопроизводстве специальных знаний при установлении причинной связи явлений (криминалистическое и процессуальное исследование): автореф. дис.

... докт. юрид. наук : 715, 717. Харьковский юридический институт им. Ф. Э. Дзержинского. Х., 1968. 28 с.

266. Соколовский З. М. Понятие специальных знаний. *Криминалистика и судебная экспертиза: Сборник статей* / Отв. ред. докт. юрид. наук проф. Колмаков. К. : Вища школа, 1969. Вып. 6. С. 199–205.

267. Соловьев А. Б. Совершенствование общих положений закона о следственных действиях. *Вопросы борьбы с преступностью*. М. : 1972. Вып. 41. С.47–56.

268. Сорокотягин И. Н. Криминалистические проблемы использования специальных познаний в расследовании преступлений : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. Екатеринбург, 1992. 29 с.

269. Сорокотягин И. Н. Применение следователем собственных специальных познаний в процессе расследования преступлений. *Повышение эффективности использования криминалистических методов и средств расследования преступлений*: Труды Академии МВД СССР. М. : Академия МВД СССР, 1985. С. 135–143.

270. Сорокотягин И. Н. Системно-структурная характеристика специальных познаний и формы их использования в борьбе с преступностью. *Применение специальных познаний в борьбе с преступностью*: Межвуз. сб. научн. тр. Свердловск: Свердловский ордена Трудового красного знамени юридический институт им. Р.А. Руденко, 1983. С. 3–10.

271. Сорокотягин И. Н. Специальные познания в расследовании преступлений. Ростов-на-Дону : Издательство Ростовского университета, 1984. 119 с.

272. Степанюк Р. Л., Лапта С. П. Співвідношення правових і спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2013. № 1082. С. 196–199.

273. Строгович М. С. Избранные труды в 3 т. : Теория судебных доказательств. М. : Наука, 1991. Т. 3. 300 с.
274. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. М. : Из-во АН СССР, 1958. 703 с.
275. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. М. : Издательство “Наука”, 1968. Т. 1. 470 с.
276. Строгович М. С. Уголовное преследование в советском уголовном процессе / отв. ред. М. М. Гродзинский. М. : АН СССР, 1951. 190 с.
277. Стунгис К.-Ю. А. Применение специальных автотехнических знаний в расследовании и судебном рассмотрении дел о нарушении правил безопасности движения и эксплуатации транспорта : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. М., 1973. 19 с.
278. Судова експертологія : підруч. для підгот. здобувачів освіт. ступеня «магістр» за спец. 081 «Право» та 262 «Правоохоронна діяльність» / В. М. Тертишник, В. В. Варава, О. В. Сачко; за заг. ред. В. М. Тертишника. Харків : Право, 2021. 280 с.
279. Судові експертизи в процесуальному праві України : навч. посіб. / за заг. ред. О. Г. Рувіна. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. 424 с.
280. Сухомлин Ю. В. Подання, розгляд і вирішення клопотань учасників кримінального провадження на стадії досудового розслідування: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. К., 2019. 260 с.
281. Темченко В. Поняття та зміст форм забезпечення прав людини і основних свобод у міжнародних та правових актах. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 8. С. 82–84.
282. Теория доказательств в советском уголовном процессе / под ред. Н.В. Жогина. М. : Юридическая литература, 1973. 736 с. URL: http://song-cops.in/board/ugolovnyj_process/pod_red_zhogina_n_v_teorija_dokazatelstv_v_sovetskom_ugolovnom_processe/2-1-0-490_v_sovetskom_ugolovnom_processe/2-1-0-490.

283. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К. : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
284. Теорія держави і права : навч. посіб. / О. М. Головка, І. М. Погрібний, О. В. Волошенюк та ін. / за заг. ред. І. М. Погрібного / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х. : ХНУВС, 2010. 276 с.
285. Тертышник В. М., Слинько С. В. Теория доказательств : Учебное издание. Харьков : Арсис, 1998. 256 с.
286. Тимченко И. А. Гарантии конституционных прав и обязанностей советских граждан / Конституционные права и обязанности советских граждан / отв. ред. А. П. Таранов. К. : Наукова думка, 1985. С. 74–179.
287. Тихонова Б. Ю. Субъективные права советских граждан, их охрана и защита : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : М., 1972. 22 с.
288. Тодика Ю. М., Марцеляк О. В. Конституційний Суд України та прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян. Х. : Лібра, 1998. 107 с.
289. Трейгер Н. Д., Майорова Г. В. «Когда необходимы специальные познания ...». *Химия и жизнь*. 1996. № 7-8. С. 141–146.
290. Третьякова М. В. Складові компоненти забезпечення прав та свобод людини в досудових стадіях кримінального процесу України. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. Випуск 43. С.106–115.
291. Турута О. В. Забезпечення реальності прав і свобод громадян органами внутрішніх справ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Х., 2009. 20 с.
292. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852#sub_id=6740000
293. Уголовно-процессуальный кодекс РСФСР. М. : Юридическое издательство Наркомюста РСФСР, 1923. 112 с.
294. Уголовно-процессуальный кодекс РСФСР. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства РСФСР*. 1922. № 20-21. Ст. 320.

295. Уголовно-процессуальный кодекс Украинской ССР. Х. : Издательство Наркомюста УССР, 1925. 124 с.
296. Уголовно-процессуальный кодекс Украинской ССР. Х. : Издательство Наркомюста УССР, 1927. 126 с.
297. Уголовно-процессуальный кодекс Франции 1958 года (с изменениями и дополнениями на 1 января 1966 года). М. : Издательство «Прогресс», 1967. 324 с.
298. Уставъ уголовного судопроизводства. Съ алфавитнымъ указаниємъ, составленнымъ присяжными повѣренными М. В. Беренштамомъ и В.Н. Новиковымъ : издание второе. С.-Петербургъ. : Судебные Уставы, 1909. 358 с.
299. Филимонов Б. А. Уголовный процесс ФРГ. М. : Издательство Московского университета, 1974. 119 с.
300. Филин Д. В., Князев В. А., Зиченко В. Н. К вопросу о формах использования специальных знаний в уголовном судопроизводстве. *Проблемы социалистической законности* : Республиканский межведомственный научный сборник. Х. : «Основа», 1991. Вып. 26. С. 110–115.
301. Філософський енциклопедичний словник. НАН України; Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; редкол. : В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ : Абрис, 2002. VI, 742 с.
302. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства. Санкт-Петербург : Издательство «Альфа», 1996. Т. 2. 606 с.
303. Фоміна Т. Г. Забезпечення слідчим процесуальних прав підозрюваного : монографія. Харків : НікаНова, 2014. 232 с.
304. Фоміна Т. Г. Процесуальний механізм забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи у кримінальному провадженні: поняття, сутність та структурні елементи / Забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи на стадії досудового розслідування : монографія / В. Г. Дрозд, А. В. Пономаренко, С. Є. Абламський та ін. ; Держ. наук.-досл. ін-т., Харків. нац. ун-т внутр. справ. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 18–37.

305. Фрицький О. Ф. Конституційне право України : підручник. К. : Юрінком Інтер, 2006. 512 с.
306. Харченко Д. А. Судебная экспертиза в уголовном судопроизводстве : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Иркутск, 2006. 213 с.
307. Циркаль В. В. Тактика производства следственных действий с участием специалистов : автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 1984. 25 с.
308. Чекотило В. І. Окремі аспекти обов'язкового призначення судової експертизи у кримінальному провадженні. *Європейські перспективи*. 2015. № 3. С. 96–100.
309. Чекотило В. І. Особливості методики залучення експерта до кримінального провадження. *Харківський національний університет внутрішніх справ в системі підготовки кадрів України* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 26 вересня 2014 р. / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2014. С. 347–349.
310. Чекотило В. І. Отримання зразків для експертизи під час кримінального провадження. *Актуальні питання досудового розслідування та сучасні тенденції розвитку криміналістики*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 5 грудня 2014 р. Х. : ХНУВС, 2014. С. 230–232.
311. Чекотило В. І. Понятие и сущность специальных знаний в уголовном процессе Украины. *Право и закон*. 2014. № 1 (3). С. 136–141.
312. Чекотило В. І. Поняття, види та особливості спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Актуальні проблеми правового забезпечення економічної безпеки*: зб. матеріалів наук.-практ. конф., м. Київ, 2 жовтня 2013 р. / МВС України, Національна академія внутр. справ. К. : НАВС, 2013. С. 244–246.
313. Чекотило В. І. Права учасників кримінального провадження під час проведення судової експертизи. *Від громадянського суспільства – до правової держави*: тези X Міжнародної наукової Internet-конференції студентів та молодих вчених (м. Харків, 25 квітня 2014 року, ХНУ імені В.Н. Каразіна). URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua>.

314. Чекотило В. І. Процесуальний порядок залучення експерта до кримінального провадження. *Наука і правоохорона*. 2013. № 4. Ч. 2. С. 266–270.
315. Чекотило В. І. Процесуальні форми використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Актуальні проблеми адміністративного та кримінального права і процесу*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (Донецьк, 15 березня 2014 р.). Донецьк: ООО «Цифровая типография», 2014. С. 346–347.
316. Чекотило В. І. Сутність судової експертизи у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія «Право». 2014. Вип. 2. С. 351–356.
317. Чельцов-Бебутов М. А. Курс уголовно-процессуального права. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. СПб. : Равена, Альфа. 1995. 846 с.
318. Чельцов-Бебутов М. А., Чельцова Н. В. Проведение экспертизы в советском уголовном процессе. М. : Госюриздат, 1954. 280 с.
319. Черноус Ю. М. Спеціальні знання у кримінальному провадженні: поняття, зміст, форми реалізації під час розслідування кримінальних правопорушень. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 477–480. URL: http://lsej.org.ua/1_2023/112.pdf
320. Шавровъ К. В. Экспертиза въ уголовномъ судѣ. *Вестникъ Права* : Журналь Юридическаго Общества при Императорскомъ С. Петербургскомъ Университетѣ. С.-Петербургъ. : Типографія правительствующаго сената, 1899. № 7. С. 1–38.
321. Шайкенов Н. А. Правовое обеспечение интересов личности. Свердловск : Изд-во Урал.ун-та, 1990. 200 с.
322. Шаповалова Л. І. Потерпілий в досудовому провадженні. Донецьк : ДІВС, 2003. 159 с.
323. Шейфер С. А. Следственные действия. Система и процессуальная форма. М. : Юридическая литература, 1981. 173 с.

324. Шиканов В. И. Актуальные вопросы уголовного судопроизводства и криминалистики в условиях современного научно-технического прогресса. На материале процессуальных и криминалистических исследований уголовных дел обо убийстве. Иркутск : Восточно-Сибирское книжное издательство, 1978. 190 с.
325. Шиканов В. И. Использование специальных познаний при расследовании убийств: Учебное пособие. Иркутск : Иркутский государственный университет им. А. А. Жданова, 1976. 92 с.
326. Шиканов В. И. Комплексная экспертиза и её применение при расследовании убийств. Иркутск : Восточно-Сибирское книжное издательство, 1976. 232 с.
327. Шило О. Г. Право обвинуваченого (підсудного) на оскарження до суду процесуальних дій та рішень як гарантія його захисту. *Право обвинуваченого на кваліфікований захист та його забезпечення* : матеріали міжнар. наук-практ. семінару, м. Харків, 1–2 грудня 2005 р. / редкол. : В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. Х. : ЦНТ «Гопак», 2006. С. 106–110.
328. Шишков С. Специальные познания и здравый смысл в процессе судебного доказывания. *Законность*. 2000. № 6. С. 23–27.
329. Шляхов А. Р. Комплексные исследования в судебной экспертизе. *Социалистическая законность*. 1985. № 9. С. 37–39.
330. Шляхов А. Р. Основания классификации судебных экспертиз. *Общее учение о методах судебной экспертизы* : Сб. научн. тр. М. : Всесоюзный научно-исследовательский институт судебных экспертиз, 1976. Вып. 28. С. 3–18.
331. Шляхов А. Р. Правовые основы организации деятельности судебно-экспертных учреждений в СССР. *Правовые проблемы судебной экспертизы* : Сб. научн. тр. М. : Всесоюзный научно-исследовательский институт судебных экспертиз, 1976. Вып. 22. С. 5–68.

332. Шляхов А. Р. Современные проблемы теории и практики криминалистической экспертизы в СССР : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 717. Ленинград, 1971. 36 с.
333. Шляхов А. Р. Судебная экспертиза: организация и проведение. М. : Юридическая литература, 1979. 165 с.
334. Шмоткін О. В. Конституційно–праовий механізм захисту прав людини Службою безпеки України. *Законодавство України. Науково-практичні коментарі*. 2006. № 4. С. 5–10.
335. Шпилёв В. М. Участники уголовного процесса. Минск : Издательство БГУ, 1970. 176 с.
336. Штромас. А. Ю. Деятельность сведущих лиц в советском уголовном процессе (уголовно-процессуальные и криминалистические исследования): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. М., 1964. 16 с.
337. Шумило М. Є. Нова форма досудового розслідування - гарантія права обвинуваченого на кваліфікований захист. *Право обвинуваченого на кваліфікований захист та його забезпечення* : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, м. Харків, 1-2 грудня 2005 р. / редкол.: В. В. Сташис (голов.ред.) та ін. Х. : ЦНТ «Гопак», 2006. 240 с.
338. Щербаковский М. Г., Кравченко А. А. Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений. Харьков : Университет внутренних дел, 1999. 76 с.
339. Щербаковський М. Г., Кравченко О. А. Напрямки удосконалення процесуального положення і функцій спеціаліста та експерта в проекті кримінально-процесуального кодексу України. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2000. № 3. С. 223–230.
340. Щербаковский М. Г. Правова регламентація діяльності спеціаліста та експерта у проекті кримінально-процесуального кодексу України. Проблеми вдосконалення законодавства і практика його застосування з урахуванням прогнозу злочинності. *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ* : Спеціальний випуск у чотирьох частинах. Луганськ, 1999. Ч. 3. С. 200–207.

341. Щербаковський М. Г. Призначення та провадження судових експертиз. Х. : Фактор, 2011. 400 с.
342. Щербаковский М. Г., Щербаковская Л. П. Состязательные начала привлечения эксперта в уголовном судопроизводстве Украины. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2013. № 1. Т. 26 (65). С. 327–330.
343. Эджубов Л. Г. Некоторые криминалистические проблемы автоматизации судебно-экспертных исследований. *Вопросы кибернетики : Правовая кибернетика*. М. : Советское радио, 1977. Вып. 40 С. 159–173.
344. Эйсман А. А. Заключение эксперта в системе судебных доказательств (Исследование логической структуры доказывания, методов обоснования выводов эксперта и их оценки в уголовном процессе): автореф. дис. ... докт. юрид. наук. : М., 1965. 36 с.
345. Эйсман А. А. Заключение эксперта (структура и научное обоснование). М. : Юридическая литература, 1967. 149 с.
346. Эртевциан А. Н. Основные вопросы теории и практики криминалистической экспертизы: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Ленинград, 1961. 18 с.
347. Юркова Г. В. Вплив принципів змагальності та рівності на процесуальний статус сторін у кримінальному процесі. *Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. Збірник наукових праць*. Львів: ЛьвДУВС, 2009. Вип. 2. С. 275–282.
348. Якимов И. Н. Осмотр. М. : Изд-во УРКМ, 1935. 119 с.
349. Янович Ю. П. Проблемы совершенствования процессуального статуса подозреваемого и обвиняемого: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Х., 1992. 222 с.
350. Яновська О. Г. Концептуальні засади функціонування і розвитку змагального кримінального судочинства : монографія. К. : Прецедент, 2011. 303 с.

351. Яремчук В. О. Участь спеціаліста у кримінальному провадженні : історія та сучасність. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_2_40.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

Список публікацій Д.В. Сидоренка за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації**Публікації:**

1. Сидоренко Д. В. Сутність, форми та структурні елементи механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 458–461. URL: http://lsej.org.ua/12_2022/108.pdf.
2. Сидоренко Д. В. Поняття спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2022. № 6. С. 253–260.
3. Сидоренко Д. В. Забезпечення прав сторони захисту під час проведення судової експертизи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 347–351. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/05/62.pdf>.
4. Сидоренко Д. В. Забезпечення прав потерпілого та інших учасників кримінального провадження під час проведення судової експертизи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 614–616. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2023/148.pdf.
5. Сидоренко Д. В. Права учасників кримінального провадження у ході проведення судової експертизи. *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття* : тези доп. учасників III Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 19 черв. 2020 р.); Наук.-дослід. ін-т публ. політики і соц. наук. Харків: НДІ ППСН, 2020. С. 205–206.
6. Сидоренко Д. В. Правова природа судової експертизи у кримінальному процесі. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф.-полілогу (м. Харків, 15-16 квіт. 2021 р.). Харків : Право, 2021. С. 77–78.

7. Сидоренко Д. В. Окремі аспекти забезпечення прав суб'єктів кримінального процесу під час проведення судової експертизи. *Теоретичні та практичні проблеми конституціоналізму в Україні* (круглий стіл з нагоди 25-ї річниці Конституції України): збірник матеріалів доповідей учасників круглого столу. (Харків, 18 черв. 2021 р.). Харків, 2021. С. 53–54.

8. Сидоренко Д. В. Процесуальні форми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів в умовах воєнного стану* : тези доп. Всеук. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 черв. 2022 р.) /МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Харків : ХНУВС, 2022. С. 401–403.

9. Сидоренко Д. В. Сутність спеціальних знань як ознаки судової експертизи у кримінальному процесі. *Теоретичні та прикладні проблеми судової експертизи і криміналістики* : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (Харків, 30 вер. 2022 р.). Харків: НДІ ППСН, 2022. С. 104–105.

10. Сидоренко Д. В. Окремі питання забезпечення прав учасників кримінального провадження під час отримання зразків для експертизи. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів* : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 17 травня 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця: ХНУВС, 2023. С. 490–491.

Відомості про апробацію результатів дисертації:

1. Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття: III Всеукраїнська науково-практична конференція (м. Харків, Науково-дослідний інститут публічної політики і соціальних наук, 19 червня 2020 р.).

2. Актуальні питання судової експертизи і криміналістики: Міжнародна науково-практична конференція-полілог (м. Харків, 15-16 квітня 2021 р.).

3. Теоретичні та практичні проблеми конституціоналізму в Україні: Круглий стіл з нагоди 25-ї річниці Конституції України (м. Харків, 18 червня 2021 р.).

4. Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів в умовах воєнного стану: Всеукраїнська науково-практична конференція (м. Харків, ХНУВС, 22 червня 2022 р.).

5. Теоретичні та прикладні проблеми судової експертизи і криміналістики : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Харків, Науково-дослідний інститут публічної політики і соціальних наук, 30 вересня 2022 р.).

6. Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів: Всеукраїнська науково-практична конференція (м. Вінниця, Харківський національний університет внутрішніх справ, 17 травня 2023 р.).

«ЗАТВЕРДЖУЮ»:

декан юридичного факультету
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна
д.ю.н, проф.

Віталій СЕРЬОГІН

«12» грудня 2024 року

АКТ

про впровадження у навчальний процес та у науково-дослідну діяльність Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна результатів дисертації Сидоренка Д.В. «Забезпечення прав учасників кримінального провадження під час проведення судової експертизи»

Комісія у складі: Житного О. О. – д.ю.н., завідувача кафедри кримінально-правових дисциплін юридичного факультету (голова комісії), Пахомової І.А. – к.ю.н., заступника декана юридичного факультету з навчально-методичної роботи, Рибалка Г. С. – к.ю.н., доцента кафедри кримінально-правових дисциплін юридичного факультету (члени комісії), склали цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Сидоренка Д.В. «Забезпечення прав учасників кримінального провадження під час проведення судової експертизи» впроваджені у навчальний процес та у науково-дослідну діяльність Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна під час підготовки навчально-методичних матеріалів для проведення занять із навчальних дисциплін «Кримінальний процес», «Актуальні проблеми кримінального та кримінального процесуального права», при проведенні наукових семінарів кафедри кримінально-правових дисциплін, а також при проведенні наукових досліджень з актуальних проблем кримінального процесуального права.

Публікації за темою:

1. Сидоренко Д. В. Сутність, форми та структурні елементи механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 458–461.
2. Сидоренко Д. В. Поняття спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2022. № 6. С. 253–260.
3. Сидоренко Д. В. Забезпечення прав сторони захисту під час проведення судової експертизи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 347–351.
4. Сидоренко Д. В. Забезпечення прав потерпілого та інших учасників кримінального провадження під час проведення судової експертизи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 614–616.
5. Сидоренко Д. В. Права учасників кримінального провадження у ході проведення судової експертизи. *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття* : тези доп. учасників III Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 19 черв. 2020 р.) ; Наук.-дослід. ін-т публ. політики і соц. наук. Харків: НДІ ППСН, 2020. С. 205–206.

6. Сидоренко Д. В. Правова природа судової експертизи у кримінальному процесі. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф.-полілогу (м. Харків, 15-16 квіт. 2021 р.). Харків : Право, 2021. С. 77–78.

7. Сидоренко Д. В. Окремі аспекти забезпечення прав суб'єктів кримінального процесу під час проведення судової експертизи. *Теоретичні та практичні проблеми конституціоналізму в Україні* (круглий стіл з нагоди 25-ї річниці Конституції України): збірник матеріалів доповідей учасників круглого столу. (Харків, 18 черв. 2021 р.). Харків, 2021. С. 53–54.

8. Сидоренко Д. В. Процесуальні форми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів в умовах воєнного стану* : тези доп. Всеук. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 черв. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Харків : ХНУВС, 2022. С. 401–403.

9. Сидоренко Д. В. Сутність спеціальних знань як ознаки судової експертизи у кримінальному процесі. *Теоретичні та прикладні проблеми судової експертизи і криміналістики* : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (Харків, 30 вер. 2022 р.). Харків: НДІ ППСН, 2022. С. 104–105.

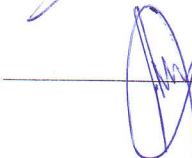
10. Сидоренко Д. В. Окремі питання забезпечення прав учасників кримінального провадження під час отримання зразків для експертизи. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів* : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 17 травня 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця: ХНУВС, 2023. С. 490–491.

Голова комісії:

Олександр ЖИТНИЙ

Члени комісії:

Ірина ПАХОМОВА

Гліб РИБАЛКО

Онлайн сервіс створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

ПРОТОКОЛ
створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 18:14:14 12.03.2025

Назва файлу з підписом: Дисертація_Сидоренко_КЕП.pdf.asice
Розмір файлу з підписом: 2.7 МБ

Перевірені файли:

Назва файлу без підпису: Дисертація_Сидоренко_КЕП.pdf
Розмір файлу без підпису: 3.1 МБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: СИДОРЕНКО ДМИТРО ВАДИМОВИЧ

П.І.Б.: СИДОРЕНКО ДМИТРО ВАДИМОВИЧ

Країна: Україна

РНОКПП: 3295005790

Організація (установа): ФІЗИЧНА ОСОБА

Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 18:14:13 12.03.2025

Сертифікат виданий: КНЕДП АЦСК АТ КБ "ПРИВАТБАНК"

Серійний номер: 5E984D526F82F38F0400000058B72501D0D4C505

Алгоритм підпису: ДСТУ 4145

Тип підпису: Удосконалений

Тип контейнера: Підпис та дані в архіві (розширений) (ASiC-E)

Формат підпису: З повними даними для перевірки (XAdES-B-LT)

Сертифікат: Кваліфікований

Версія від: 2025.02.05 13:00